॥ कोबातीर्थमंडन श्री महावीरस्वामिने नमः ॥

॥ अनंतलब्धिनिधान श्री गौतमस्वामिने नमः ॥ ॥ गणधर भगवंत श्री सुधर्मास्वामिने नमः ॥

॥ योगनिष्ठ आचार्य श्रीमद् बुद्धिसागरसूरीश्वरेभ्यो नमः ॥ ॥ चारित्रचूडामणि आचार्य श्रीमद् कैलाससागरसूरीश्वरेभ्यो नमः ॥

आचार्य श्री कैलाससागरसूरि ज्ञानमंदिर

पुनितप्रेरणा व आशीर्वाद

राष्ट्रसंत श्रुतोद्धारक आचार्यदेव श्रीमत् पद्मसागरसूरीश्वरजी म. सा.

जैन मुद्रित ग्रंथ स्केनिंग प्रकल्प

ग्रंथांक : १

श्री महावीर जैन आराधना केन्द्र

आचार्यश्री कैलाससागरसूरि ज्ञानमंदिर
कोबा, गांधीनगर-श्री महावीर जैन आराधना केन्द्र
आचार्यश्री कैलाससागरसूरि ज्ञानमंदिर
कोबा, गांधीनगर-३८२००७ (गुजरात)
(079) 23276252, 23276204
फेक्स : 23276249
Websiet : www.kobatirth.org
Email : Kendra@kobatirth.org

शहर शाखा

आचार्यश्री कैलाससागरसूरि ज्ञानमंदिर
शहर शाखा
आचार्यश्री कैलाससागरसूरि ज्ञानमंदिर
त्रण बंगला, टोलकनगर
परिवार डाइनिंग हॉल की गली में
पालडी, अहमदाबाद – ३८०००७
(079) 26582355

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

अथर्व्ववेदोपाङ्गआयुर्व्वेदे

चरकसंहिता ।

महर्षिमुनिवरचरकविरचित

अस्याः

सूत्रस्थाननाम

प्रथमस्थानम् ।

श्रीमद्गङ्गाधरकविराजकविरत्नविरचितया

जल्पकल्पतरुसमाख्यया व्याख्यया सहितं

तेनैव संशोधितञ्च ।

कलिकातायाम्

श्रीयुत भुवनचन्द्रवसाकमहोदयस्य प्रार्थनया

तद्द्वारैवसंवादज्ञानरत्नाकराख्ययन्त्रे

१९२५ संवत्सरे

मुद्रितारब्धम् ।

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

टीकोपक्रमणिका।

यतः स्फुरन् दृष्टफलः स्वचित्ते,
येनोक्त आयुर्निगमः प्रमाणम्।
तमादिमाप्तं पुरुषप्रधानं,
सेवामहेऽव्यक्तमहेतु तत्त्व॥ १॥
वक्त्रादृष्टफलस्य यस्य परमेशेनोदितत्वादिह,
प्रामाण्यं निगमेषु सिद्ध्यतिकिलादृष्टार्थसामादिषु
सत्यं शाश्वतमुत्तमोत्तमतमं शास्त्रेषु सर्व्वेषुवा,
आयुर्व्वेदमुपास्महे वयमिमं तं सर्व्वविद्याकरम्॥ २॥
एकैकमेकैक मुनिर्यदीयं
मतं समाश्रित्यचकार शास्त्रम्।
जयत्यसौसोऽखिलशास्त्रविद्या,
कल्पद्रुमः सर्व्वफलोदयत्वात्॥ ३॥
व्याख्यायतेऽतिविशदं मयाचरकसंहिता।
यत्नेन कविरत्नेन श्रीमद्गङ्गाधरेणतु॥ ४॥

अथ खलु सुकृतदुरितनिदानकसुखदुःखमोक्षनिदाननिखिलफलमुख्यचरमपरमानन्दमयमोक्षमुख्यप्रयोजनसाधनधर्म्मोत्पादनराजसतामसमानससकलमलविशोधनविधिविहितकर्म्माचरणमूलयथाभोष्टधनगणसाधनकामनासिद्धौ परमसाधनसेव-

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

मानुषिकादिवैशेषिकदेहविधारणं तदपि दीर्घ-
दीर्घतरजीवितमूलकमित्येव मनसि निहिताकूतो
विधृतभ्रमसंशयवितण्डः पण्डिताभियुक्तोयुक्तोपल-
ब्धुरपलब्धत्रैकालिकत्रैलोकिकसकलतत्त्वोमहातपा-
मुनिवरचरको भगवदात्रेयपुनर्वसूपादिष्टायुर्वेद
व्यासभगवन्मुनिवराग्निवेशविततायुर्वेदतन्त्रं प्रति-
संक्षिकीर्षयातिविपुलस्थूलधीभिषजां हृदयेविधार-
णाय परमानुजिघृक्षया विशदमधुरप्रसादगुणगणो-
ज्ज्वलवर्णपदमुक्ताफलजालैरशेषविशेषेणाखिलार्थत-
त्त्वसूत्रेणेमं चिन्तामणिद्युमणिकान्तका तन्त्र ल-
विहारहारं शारीरमानसागन्तुदोषदूषितधातुवै-
षम्यजसौम्याग्नेयविकारनिकरोपहतविकलकलेवर-
चेतसां स्वास्थ्यसंस्थापनोत्पादनार्थं मतुलनिर्मलक-
रुणार्द्रचेतसाऽग्रन्थीत् ।

तं षड्धा सुविचिन्त्य
रविकान्तमिवाऽनवशेषाङ्गाढ्यम् ।
चिन्तामणिमयतरलं
शेषभाषितमप्याद्यमस्य ॥ १ ॥

जल्पकल्पतरुरेष निर्मितः
कल्पयत्यभिवाञ्छितं फलम् ।
जल्पितो हि सुधियासुधीगणै
र्लभ्यमप्यमलं रसोत्तमम् ॥ २ ॥

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

श्री गणेशाय नमः ।

चरकसंहिता ।

सूत्रस्थानम् ।

प्रथमाध्यायः ।

अथातो दीर्घञ्जीवितीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ।

तत्र प्रथममेव ग्रन्थसन्दर्भप्रारम्भे तदसमापनकारण विघ्नविनाशन परमाप्ताचारपरम्परा परिप्राप्तमङ्गलाचरणमुचितमिति तदाचरणीयत्वे प्रचुरतरविघ्नशङ्काशङ्कितचेतसा प्रचुरतरविघ्नभग्नाय प्रचुरतरमङ्गलमेव शिष्याशिशिक्षयिषया प्रत्यध्यायमग्रतोऽथशब्दोपादानेनाचचार । तत्रादावेवोक्तसंगत्या दीर्घजीवितस्यातिशयप्रयोजनकत्वात्तन्निदान स्थानत्वेन दीर्घञ्जीवितीयाध्यायस्य प्राधान्याद्व्याख्यारम्भे प्रथमं मङ्गलमाचरति ।

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

अथात इत्यादि। अथ शब्दोमङ्गलार्थः। यत् किञ्चित् कर्मोपक्रमे विघ्नोपशमाय मङ्गलमेवाचरणीयमिति प्रसिद्धसिद्धान्ते भगवताजगद्विधात्रावर्णात्मक शब्दमिच्छया प्रेरितेन प्राणवायुनाहृदिस्थिते नैवोर्द्धं चलता कण्ठस्थितोदान पवनेनमिलता प्रयत्नविशेषेणाहतादेवकण्ठादुत्पाद्यमानस्य तस्यो-ङ्कारस्याग्रएवाविर्भावात्।

अत इत्येतत्त्वावच्छिन्ने सामीप्यावच्छिन्ने वा बुद्धिस्थे शक्तायुर्व्वेदीयतन्त्रोपस्थापकादेतच्छब्दादधिकरणे सप्तम्यास्तसिल्। तेनातायुर्व्वेदीयतन्त्र इत्यर्थः।

किञ्च वाचनिकमङ्गलाचरणमन्तरेण मनसापि मङ्गलाचरणाद्विघ्नोपशमोभवतीति शिष्यशिक्षार्थं स्वयं मनसाकृताऽभिमतदैवत प्रणामेनाचरितमङ्गलज्ञापनार्थं मानन्तर्य्यार्थकाथशब्दमादौ निबबन्ध। तथाचात इत्येतच्छब्दात् पञ्चम्यास्तसिल्। तेनातो मनसाकृताभिमतदेवताप्रणामजनितमङ्गलाचरणादयानन्तरं दीर्घञ्जीवितीयमध्यायं व्याख्यास्याम इति योजना। किञ्च शास्त्रं नासङ्गतं प्रयुञ्जीतेत्यत एतद्ग्रन्थप्रणयने कासङ्गतिरित्याशङ्कायां शिष्यजिज्ञासानन्तरमेतद्दीर्घञ्जीवितीयाध्यायाद्यनेकग्रन्थस्योत्तरत्वज्ञापनार्थमादावानन्तर्य्यार्थाथशब्दं

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

निबद्धवान् । तत्र शिष्याणामियं जिज्ञासा । इह खलु लोके लोकानां सकलफलमुख्ये मोक्षे गवेषणीये तत्त्वज्ञानमेव मूलं तत्र पुनर्मुमुक्षुत्वं तत्र शमदमादि तत्र च पारत्रिकैहिकफलभोगविरागः । तत्र सत्यासत्यवस्तुविवेकः । तत्र बुद्धिस्तत्र मनःशुद्धिस्तत्र नित्यक्रिया तत्र नैमित्तिककर्म्म गुरुदेवभूदेवाद्यर्चनं तत्र धनं तत्र जीवितं तत्रारोग्यं हेतुः । तच्चारोग्यं दीर्घायुश्च कथं भवतीति जिज्ञासानन्तरं स्वस्थातुरपरायणायुर्वेदे तदारोग्य दीर्घञ्जीवितोपायविधि जिज्ञासोद्देश्यस्य तदारोग्य दीर्घञ्जीवितोपायविधिज्ञानस्य विषय तदारोग्य दीर्घञ्जीवितोपायविधिरूप सङ्गतिमतोऽत्राभिधातव्यत्वमिति बोध्यम् । अतोऽर्थेत्यकरणात् पञ्चम्याः सप्तम्याश्च तसिल्व्याख्याद्वयेन बोध्यः । तथा चातः शिष्य प्रश्नादथानन्तरमित्येकवारमन्वितमत इति पदमावृत्त्या सप्तम्यन्तत्वेनोपलभ्यमानं पुनर्दीर्घञ्जीवितीयादावन्येतव्यम् । तेनातः शिष्यप्रश्नादथानन्तरमतोऽस्मिन् वक्तव्ये स्वस्थातुरपरायणायुर्वेदे दीर्घञ्जीवितीयाद्यध्यायं व्याख्यास्याम इत्यर्थः । अथातोत्तरवचनप्रयोजकप्रश्नोद्देश्यज्ञानविषयो हि सङ्गतिः षोढ़ा यथोक्ता च । उपोद्घातः प्रसङ्गश्च हेतुतावसरस्तथा । निर्व्वाह-

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

कैककार्य्यत्वे षोढासङ्गतिरुच्यते। तत्र प्रकृतोपपादकत्वमुपोद्घातकत्वम्। स्मृतस्योपेक्षानर्हत्वं प्रसङ्गत्वम्। हेतुता तस्य फलरूपार्थस्य कारणत्वम्। अवसरत्वं पूर्व्वोक्तस्य सामान्यस्य प्रभेदस्याशेषविशेषेण निरूपणादाकाङ्क्षाविरहः। अङ्गप्रत्यङ्गाभ्यां प्रकृतस्य निष्पादकत्वं निर्व्वाहकत्वम्। तत्कार्य्यहेतुत्वमेककार्य्यत्वमित्यासु षट्सु सङ्गतिषु मध्येष्वत्रोपोद्घात एव सङ्गतिः। स्वस्थातुरपरायणविधिबोधकवाक्यलक्षणोत्तरदर्शनात् पदार्थाख्यतन्त्रयुक्तौवारोग्यदीर्घायुर्ज्जननोपायविधेरेव जिज्ञासायां प्रकृतस्य तदारोग्य दीर्घायुर्व्विधिज्ञानस्य विषयारोग्यदीर्घायुर्व्विधेरुपपादकत्वात्। अथवात्राथशब्दोऽधिकारार्थस्तेनात ऊर्द्ध्वमधिकार इत्यर्थः। कः पुनरधिकार इत्यत आह दीर्घञ्जीवितीयमिति। दीर्घञ्जीवितमधिकृत्यकृतं ग्रन्थमत ऊर्द्ध्वमधिकृत्यव्याख्यास्यामः। एवं सर्व्वत्राध्यायेव्याख्येयम्। तत्रादौ स्ववाक्यस्य स्वयं वक्तुमनुचितत्वात्। अपरमहर्षिवाक्यप्रतिसंस्कारकत्वमात्मनः ख्यापयितुमग्निवेशतन्त्रे विवरीतव्ये प्रथमतस्तत्सङ्गतिसत्त्वेनायुर्व्वेदप्रकाशाद्याश्रयत्वेन दीर्घञ्जीवितीयाध्यायस्य प्राधान्यात्त-

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

दुपन्यस्यति दीर्घञ्जीवितीयमध्यायं व्याख्यास्याम इति ।

व्याख्यास्याम । इत्यनेन दीर्घञ्जीवितीयाध्यायस्य स्वसंज्ञेति तस्य ब्रह्मणाप्रोक्तायुर्वेदवाक्यानुसारीयत्वं व्यञ्जितम् । एकादशेऽहनिपितानामकुर्यादितिवत् शास्त्रकारिणोपि स्वग्रन्थे व्यवहारार्थं स्वाभिमतसंज्ञां कुर्युरित्यतः सर्वेषामेवाध्यायानामादौ यद्वाक्यं वाक्यार्थोवावर्त्तते तद्वाक्यवाक्यार्थान्यतरैकदेशेन स्वरूपपरत्वेन प्रातिपदिकसंज्ञायां तदधिकृत्यकृतेग्रन्थे इत्यर्थे तद्धितविधानेन शाब्दबोधे ग्रन्थेऽत्राध्यायस्य संज्ञां चकार ।

तथा हि अध्यायादौ दीर्घञ्जीवितमन्विच्छन्नित्यादि वाक्यस्यैकदेश दीर्घञ्जीवितेति शब्दात् स्वरूपपरतया प्रातिपदिकसंज्ञत्वात् दीर्घञ्जीवितमधिकृत्यकृत इत्यर्थे छतद्धितान्तमध्यायविशेषणं दीर्घञ्जीवितीयमिति ।

अध्यायमिति । अधीयते सङ्गतार्थबोधकोयोग्रन्थः सोऽध्यायस्तं तथा ।

व्याख्यास्याम इति । स्फुटार्थीकरणपूर्व्वकविस्तृतार्थीकरणानुकूलवाक्योत्पादनाव्यापारोव्याख्यानं तत्फलशालित्वादध्यायस्य कर्मत्वं बहुवचनमेकस्मिन्

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

अस्मादित्यनेन। नन्वेतेनाप्यध्यायस्य स्ववाक्यत्व-संशयः स्यात् तन्निवासार्थमाह। इति हस्माह भगवानात्रेय इति।

ननु यथोवाचात्रेय इत्यनेनैवसिद्धौ सत्यां भगवानिति यदुक्तं तेना यस्यापि त्रेतपः प्रभावजनित युक्तज्ञानादिभाग्यवत्त्वं ख्यापितम्। उक्तं हि।

उत्पत्तिञ्च विनाशञ्च भूतानामागतिं गतिम्।
वेत्तिविद्यामविद्याञ्च स वाच्यो भगवानिति॥

ननु तदा किं भगवदात्रेयस्य स्ववाक्यं व्याख्यास्यते। सोऽपि यदुवाच तत् किं तस्य स्वीयवाक्यं तथात्वञ्चेत् तदा तस्यापि स्ववाक्यस्य प्रमाणतया स्वयं वक्तुमनुचितत्वं स्यादित्यत आह।

इति हेति। इति हेतौत्थम्भूतलक्षणे तृतीयान्तं पारम्पर्य्योपदेशेनाहस्म उवाचेत्यर्थः। द्वितीयान्तं वा उपदेशानेकत्वाद्बहुत्वस्य। एतेनाग्निवेशोक्तवाक्योत्तर तद्वाक्यस्यात्तोक्तिर्न विरुध्यते। पारम्पर्य्योपदेशानतिक्रमेण अन्यूनानतिरिक्तत्वेनायुर्वेदमात्रेयोऽग्निवेशायोवाचेति ध्वनितम्।

स च कथं पारम्पर्य्योपदेशं लभ इत्याकाङ्क्षायां तदात्रेयोक्तं पारम्पर्य्योपदेशप्रकारं दर्शयति दीर्घञ्जीवितमित्यादि।

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

दीर्घञ्जीवितमन्विच्छन् भरद्वाज उपागमत् ।
इन्द्रमुग्रतपा बुद्धा शरण्यममरेश्वरम् ॥

उग्रतपा भरद्वाजो मुनिर्दीर्घञ्जीवितमन्विच्छन्नमरेश्वरमिन्द्रं शरण्यं बुद्धा दीर्घजीवितोपायारोग्य रोगप्रशमनानामुत्पत्त्युपायवक्तृत्वेन स्वल्पजीवितरोगभयात् वचितारं मत्वा उपागमत् प्राप । संयोगस्य हि संयोगिदेशप्रतिनियतमानत्वापिकालवैशिष्ट्यं न विरुध्यते । मानन्तु द्विविधं दैशिकं कालिकञ्च । तत्र प्रतियोग्यनुयोगिदेशयोर्यन्मानं तत्समानं दैशिकं यथा हस्तमितदण्डयोः सर्व्वदेशे संयोगो हस्तमितः । तथा संवत्सरो महाकालस्तस्य यदणुत्वानुपलादि मुहूर्त्तादिदिनमासाद्याष्टत्तद्विवत्सरादिमानं तन्मानसमन्वितं कालवृत्तित्वेन यन्मानं तन्मानं कालिकं तदत्र शरीरेन्द्रियसत्वात्मसु संयोगस्य जीवितस्य दीर्घत्वं प्रतिनियतकालातिशयकालमानवैशिष्ट्यं न दैशिकमिति । ननु दीर्घत्वं परिमाणभेदः स च गुणस्तस्य च शरीरेन्द्रियसत्वात्मसंयोगलक्षणे गुणविशेषरूपेजीवितेवृत्तिर्नोपपद्यते । इति चेन्न समवायेन परत्वापरत्वयुक्तिसङ्ख्या पृथक्त्वपरिमाणसंस्काराभ्यासानां गुणादिष्वप्यबाधात् ।

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

तथा दुग्धेयन्माधुर्य्यं ततोऽधिकमिक्षुषु माधुर्य्यं यथा षड्रसादशशब्दा इत्येवमादयः।

अन्विच्छन्निति। अप्राप्तप्राप्तयेऽनुकूलगत्यादिव्यापारोऽन्वेषणम्।

इन्द्रमिति। इदिपरमैश्वर्य्ये इत्यस्माद्धातोरप्रत्ययान्तत्वेन राजमात्रबोधकस्येन्द्रशब्दस्य सहस्रलोचनेऽलक्षितज्ञापनायोक्तममरेश्वरमिति। अमरेश्वरशब्देन हरिहरब्रह्मणामत्र लाभनिवासार्थमिन्द्रमिति।

अथवा इन्द्रपदेन भूतलस्थजन्तु वञ्चितत्वममरेश्वरपदेन देववञ्चितत्वं ज्ञापितम्। ननु भरद्वाजोमुनिः किं स्वस्य दीर्घायुवन्विच्छन्निन्द्रमुपागमदुत प्रजानामित्याशङ्कायाम्। किं स्वयमुद्युक्तोऽन्येन वा नियुक्त इत्याशङ्कानिवारणाय पारम्पर्य्योपदेशं प्रदर्शयन्नाह।

ब्रह्मणा हि यथा प्रोक्तमायुर्वेदं प्रजापतिः।
जग्राह निखिलेनादावश्विनौ तु पुनस्ततः॥
अश्विभ्यां भगवान् शक्रः प्रतिपेदे ह केवलम्।
ऋषिप्रोक्तो भरद्वाजस्तस्माच्छक्रमुपागमत्॥

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

ब्रह्मणेत्यादि शक्रमुपागमदित्यन्तम् । हि यस्माद् ब्रह्मणा हिरण्यगर्भेण यथा प्रोक्तं प्रोक्तमनतिक्रम्यायुर्वेदं निखिलेन निरवशेषेणादौ प्रजापतिर्जग्राह तद्ब्रह्मत एव । अध्ययनेनेत्यूह्यम् । ब्रह्मण आयुर्वेदं प्रजापतिर्जग्राहेति नोक्ता ब्रह्मणा हीत्याद्यध्ययनक्रमोपदर्शनरूपेण निर्देशात् । अध्ययन क्रमोहि उपाध्यायेनादौ स्वरवर्णादिवैशद्येन यथा शास्त्रवाक्यमुच्चरितव्यं पश्चात्तथैव शिष्येणोच्चरितव्यमिति । प्रोक्ति ग्रहणक्रिययोः कर्तृत्वापादानत्वयोर्द्वयोर्ब्रह्मणिप्राप्तौपरकारकत्वादुभयार्थे कर्तृपदं साधु ।

प्रोक्तेत्युक्त्यायुर्वेदप्रकाशकत्वं ब्रह्मणः ख्यापितं नत्वायुर्वेदस्रष्टृत्वं तेनायुर्वेदस्य प्रसिद्धत्वं स्वत एवेत्युक्तं भवति ।

अश्विनौ तु पुनः पश्चात्ततः प्रजापतितोऽध्ययनेन ब्रह्मणा यथा प्रोक्तमायुर्वेदं निखिलेन जगृहतुर्नतु प्रजापतिनाप्रतिसंस्कृतमिति । अश्विभ्यां भगवान् शक्रो ब्रह्मणा यथा प्रोक्तमायुर्वेदं केवलं कृत्स्नं प्रतिपेदे ।

तुशब्द एवार्थे तेन प्रतिपन्नवान्नतु कस्मैचिद्दत्तवान् । येत्वेतेनाकृत शिष्यत्वेन शक्रस्य शिष्या-

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

र्थित्वेन ब्रह्माद्यपेक्षयाविशेषगुणयोगात् शरण्यत्वं व्याचक्षिरे तन्न गच्छते।

अथ ते शरणं शक्रं ददृशुर्ध्यानचक्षुषेत्यनन्तर-वचनस्यानर्थक्यात्। यदि तत्र शक्रस्याकृत शिष्यत्वेन शिष्यार्थित्वगुणयोग एव ध्यानचक्षुषा शरण्यत्वेन दर्शनेहेतुरित्युच्यते तदा ब्रह्मादीनामपि कृतशिष्य-त्वेन शिष्यार्थित्वाभावेपि कृतशिष्यत्वेन शिष्यक-रणे सिद्धिभाजनत्वादिगुणयोगस्यापि हेतुत्वं कल्पितुं किं न वोचयते। वस्तुतोऽत्र कृत्स्नार्थे केवलशब्दोऽवधा-रणेतु इशब्दस्तेन कृत्स्नमेवायुर्वेदं प्रतिपेदे नत्वेक-देशमित्यर्थः। ध्यानचक्षुषा शक्रस्य शरण्यत्वेनदर्शने च प्रजापालनकर्तृत्वेनेश्वरनियोजितत्वं हेतुरिति सूचनाय भगवानिति शक्रस्य विशेषणमुक्तम्।

ब्रह्मादयो हि सृष्ट्यादिकर्त्तारो नतु साक्षा-त्पालकाः। पालनमपि हि प्रजानां परम्परया तेषां नतु कश्चित् सर्व्वाः प्रजाः साक्षात्प्रतिपालयति किन्तु काश्चित् साक्षात्काश्चित् परम्परयेतित-त्त्वम्। भरद्वाजोमुनिर्यस्मात् शक्रं गन्तुमृषिप्रो-क्तस्तस्माच्छक्रमुपागमदित्यर्थः। ननु भरद्वाजोमुनिः किं निजस्य दीर्घजीविताय ऋषिभिः प्रोक्तोऽथवा-

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

भरद्वाजस्य किम्वा प्रजानामथवा सर्वेषामित्याशंसायामाह । विघ्नभूतेत्यादि ।

विघ्नभूतायदारोगाःप्रादुर्भूताः शरीरिणाम् ।
तपोपवासाध्ययन ब्रह्मचर्य्यव्रताजुषाम् ॥
तदाभूतेष्वनुक्रोशं पुरष्कृत्य महर्षयः ।
समेताः पुण्यकर्माणः पार्श्वे हिमवतः शुभे ॥

तपोपवासादीनां मङ्गलजनकानां विघ्नविनाशकत्वेन तज्जुषां प्राणिनां विघ्नभूता रोगानभवितुमर्हन्ति । इत्याशङ्क्याह । तपोपवासेत्याद्यजुषामिति ।
विघ्नभूता इत्यत्राभूततद्भावेच्विर्न सम्भवति रोगाणामुत्पत्तित एव विघ्नस्वरूपत्वेनाविघ्नस्वरूपत्वाभावात् ।
शरीरिणामिति । जीविनां नत्वात्मनां बहुप्राण्यभिप्रायेण बहुवचनोपपत्तावप्यात्मानो हि पुंसां निर्व्विकारत्वेन नित्यत्वेन च निर्व्विघ्ना इति । तपेति सर्व्वःसन्ता अप्यदन्तास्तेन तपशब्दस्तपोऽर्थकस्कान्दसत्वाद्वासत्वोपोनिषिद्धविधेरनित्यत्वाद्वाविसर्गलोपेसति न सन्धि निषेधः ।

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

तद्देति। भूतेष्विति पञ्चमहाभूतशरीरिसमवायलक्षणलोकेषु। अनुक्रोशः कारुण्यम्।

पुरस्कृत्येत्यग्रेकृत्यसमेताः समागताः। पुण्यकर्माणः। पुण्यं पुण्यजनकं कर्म्मक्रिया येषां ते तथा। महर्षीणां भूतेष्वनुक्रोशे पुण्यकर्म्मकत्वं हेतुः। महर्षयो भूतेषु सानुक्रोशाः पुण्यकर्म्मकत्वात्। पुण्यकर्म्मकत्वञ्च भूतेष्वनुक्रोशेनै तदारम्भात्। शरीरिणां विघ्नभूतरोगाः समानकालिकतया महर्षीणां भूतेष्वनुक्रोशपुरस्कारपूर्व्वकहिमवत्पार्श्वसमागमेहेतव इति। ते पुनर्म्महर्षयःके इत्यत आह। अङ्गिरा इत्यादि तथाचान्येमहर्षय इत्युक्तम्।

अङ्गिरायमदग्निश्च वशिष्ठः काश्यपो भृगुः।
आत्रेयोगौतमःसाङ्ख्यः पुलस्त्योनारदोऽसितः
अगस्त्योवामदेवश्च मार्कण्डेयाश्वलायनौ।
पारिक्षिर्भिक्षुरात्रेयोभरद्वाजः कपिष्ठलः॥
विश्वामित्राश्वरथ्यौच भार्गवश्च्यवनोऽभिजित्
गार्ग्यःशाण्डिल्यकौण्डिल्यौवार्क्षिर्देवलगालवौ
साङ्कृत्योवैजवापिश्च कुशिको वादरायणः।
विडशः शवलोमाचकाप्य कात्यायनावुभौ॥

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

काङ्कायनःकैकशेयोधौम्योमारीचिकाश्यपौ।
शर्कराक्षोहिरण्याक्षोलोकाक्षः पैङ्गिरेवच॥
शौनकः शाकुनेयश्च मैत्रेयोमैमतायनिः ।
वैखानसावालिखिल्यास्तथाचान्येमहर्षयः ॥

काश्यपोभृगुरिति कश्यपगोत्रं भृगुर्नामकऋषिर्नतु सप्तर्षिषु भृगुर्नामयः ।

आत्रेयोऽत्र कृष्णात्रिपुत्त्रः पुनर्वसुः ।

गौतमः साङ्ख्य इति बौद्धविशेषगौतमव्यावृत्तये साङ्ख्य इति ।

पुलस्त्योनारदोऽसित इति यस्यौरसः शूद्रायां देवर्षिर्नारदोजातः ।

अगस्त्योऽसतीदेहोद्भवः वामदेवः ।

पारिक्षिर्नामभिक्षुर्दण्डी स आत्रेय एव नत्वन्यस्य पुत्त्रः ।

भरद्वाजः कपिष्ठलो नतु कुमारशिरः प्रभृतिभरद्वाजः ।

शुनकपुत्त्रः शौनकः ।

शाकुनेयोनामब्राह्मणः ।

मैत्रेयोमैमतायनिः ।

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

वालिखिल्या वैखानसा वानप्रस्थाः ।
तथा चान्येमहर्षय इति ।
भद्रकाप्यादय इति । तेषां महर्षीणां साधर्म्य-
माह ।ब्रह्मज्ञानस्येत्यादि ।

ब्रह्मज्ञानस्य निधयोयमस्य नियमस्य च ।
तपसस्तेजसादीप्ताहूयमाना इवाग्नयः ॥
सुखोपविष्टास्तेतत्र पुण्यां चक्रुः कथामिमाम् ।

ब्रह्मणोज्ञानं ब्रह्मज्ञानं तस्य । ब्रह्मपुनः यतोवाइत्यादि निगमनिर्दिष्टम् । तस्यज्ञानं स्वरूपज्ञानम् ।

यमस्य नियमस्य चेति । यमनियमौ द्वौदशकौ । तयोक्तर्मात्र संहितायां स्मृति शास्त्रे ।

आनृशंस्यं क्षमासत्यमहिंसादानमार्जवम् ।
प्रीतिः प्रसादश्चाचौर्य्यं मार्दवञ्चयमादश ॥
शौचमिज्यातपोध्यानं स्वाध्यायोपस्थनिग्रहौ ।
व्रतमौनोपवासाश्च स्नानञ्च नियमादश ॥
यमान् सेवेतसततं न नित्यं नियमान् बुधः ।
यमान् पतत्यकुर्व्वाणो नियमान् केवलान् भजन् ॥
इति । निधयोनिधानस्थानानि । तपसस्तेजसा

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

तपोजनित ब्रह्मतेजसेत्यर्थः। ननु तेषां महर्षीणां हिमवत्पार्श्वे समागमनेन विघ्नभूतरोगेषु विषयेषु किमभूदित्यत आह।

सुखोपविष्टा इत्यादि। तेऽङ्गिरः प्रभृतयो-महर्षयस्तत्र शुभे हिमवतः पार्श्वे। पुण्यां पुण्यजनिकां भूतहितत्वात्। कथां प्रबन्धकल्पनामित्यर्थः। इमामिति यदुक्तं तदाह।

धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलमुत्तमम्॥
रोगास्तस्यापहर्त्तारः श्रेयसोजीवितस्य च।
प्रादुर्भूतोमनुष्याणामन्तरायोमहानयम्॥
कःस्यात्तेषां शमोपायइत्युक्ताध्यानमास्थिताः।

धर्म्मार्थेत्यादि। धर्म्मःमर्थोधनं पुण्यकामोऽभिलाषस्तद्विषयस्वर्गादिश्च।

मोक्षोविषयवासनात्यागजनितसुखदुःखेषु चरमदुःखत्यागपूर्व्वकचरमसुखसाक्षात्कारः। इति काश्चन्। तत्न मोके सुखाभावात्।

मूलमादिकारणम्। तच्चादृष्टमपि तद्द्वारणायाह।

उत्तममिति। सत्यपि जीविनामदृष्टे मानुषिकादि शरीरित्वाभावे पारलौकिकशरीरित्वे धर्म्मा-

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

दयो यस्मात् पद्यन्ते तस्मादारोग्यं मानुषिकादि-कर्म्मकारिशरीरिव्याधिविरहः। सत्यपि व्याधित-मनुष्यादीनामदृष्टे धर्म्मादयो नोत्पद्यन्ते रुजाकुले-न्द्रियत्वप्रतिबन्ध्यत्वात् । धर्म्मादिष्वारोग्यमूलत्वं दर्शयितुमाह ।

रोगा इति । तस्य श्रेयसः श्रेयोन्तस्य । अन्त-शब्दलोपादिह धर्म्मादिचतुष्कस्येत्यर्थः ।

यद्वा सामीप्येन गङ्गायां घोषवत् धर्म्मादिषु चतुर्षु लक्षणा ।

अथवा । प्रशस्य शब्दादीय सुना श्रेयः शब्दस्य प्रशस्ततमानां बोधकत्वात् प्रशस्ततमाधर्म्मादयश्च-त्वारोलभ्याः । तत्रापि मोक्षस्य प्रशस्ततमत्वेन श्रेयः शब्दाभिधेयत्वं योगरूढिवृत्त्याबोध्यम् ।

यद्वा तस्येत्यारोग्यस्येति योज्यम् । न केवलं रोगाधर्मादापहर्त्तारस्ततोऽधिकदोषशालिनोपीत्याह

जीवितस्य चेति । यद्वा रोगावसानेधर्मादयः स्युरित्याह ।

एतेनैतदुक्तम् । स्वयं रोगशमनं तस्माद्विना भेषजेन यदि वास्यादायुः परिहीयते यावताकाले नहि स्वयं वा चिकित्सया वा रोगशान्तिर्भविता तावत्कालन्तु न धर्माद्यर्थः स्यात् ।

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

यदि वा तेन व्याधिना मृत्युः स्यात् तदा तज्जन्मनि नस्युरेव धर्मादयः ।

किञ्च व्याधीनां चिरसत्त्वेन दुर्बलेन्द्रियत्वादायुःक्षयादयश्च स्युरित्यतः शरीरिणामारोग्यं रोगानुतपत्त्युत्पन्नव्याधिशान्त्यन्यतरवत् धर्मादिषु निदानमिति ।

मनुष्याणां महानन्तरायो महान् विघ्नोरोगरूपः प्रादुर्भूतः । तेषां रोगार्त्तमनुष्याणां कः शमोपायोविघ्नोपशमकारणं स्यादित्युक्ता ते

महर्षयोऽङ्गिरः प्रभृतयोध्यानमास्थिताश्चक्रुर्युञ्जान बुद्धिमत्वात् । युक्तध्यानं हि ध्यानधारणं नापेक्षते । ननु ध्यानधारणेन किमभूदित्याह ।

अथ ते शरणं शक्रं ददृशुर्ध्यानचक्षुषा ॥
सवक्ष्यतिशमोपायं यथावदमवप्रभुः ।
कः सहस्राक्षभवनं गच्छेत् प्रष्टुं शचीपतिम्॥
अहमर्थनियुज्येयमत्रेति प्रथमं वचः ॥
भरद्वाजोब्रवीत्तस्मादृषिभिः स नियोजितः ।

अथेत्यादि । अथ ध्यानावस्थानानन्तरं ते ध्यानस्था अङ्गिरः प्रभृतयोमहर्षयः शक्रं मघवानं शरणं

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

ध्यानचक्षुषा चिन्ताशालिमनसा निश्चयबुद्धिलक्षण चक्षुषाद्दृशुः। ननु शक्रं शरीरिणां विघ्नसमुत्पत्तौ शरणत्वेन यद्ध्यानचक्षुषा ते महर्षयो ददृशुस्तत् किं शक्रः शरीरिणां चिकित्सया विघ्नभूतरोगोपशमं करिष्यति। उतान्यथावेत्यत आह।

सवक्ष्यतीत्यादि। सशक्रश्चिकित्सया न शरीरिणां विघ्नभूतरोगोपशमं करिष्यति किन्तु यथावत् यथा विधिनाव्याधेः शमोपायं वक्ष्यति। इत्थमेव शक्रं शरणं ददृशुरितिभावः। अथ मुनयः किं चक्रुरिति महर्षीणां तत्र इतेति कर्त्तव्यतामाह।

कः सहस्राक्षेत्यादि। शचीपतिरित्यनेन शचीसिक्तरैत समपि शक्रं सर्व्वलोकपालकत्वादुपासितु मर्हतीति सूचितम्। सर्व्वेषु महर्षिषु परस्परं भाषमाणेषु प्रथमं भरद्वाजस्तान् महर्षीन्। अत्रार्थेऽस्मिन् प्रयोजनेऽयमहं नियुज्ये भवद्भिरिति वचो यस्मादब्रवीत्। तस्माद्भरद्वाजऋषिभिरङ्गिरः प्रभृतिभिर्नियोजितः प्रेरित इति ऋषिप्रोक्तो भरद्वाज इति यत्पूर्व्वमुक्तं तत्र ऋषिप्रोक्ति विवरणमेतद्बोध्यम्। ननु भरद्वाजः शक्रोपगमनं कथं चकार तदाह।

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

स शक्रभवनं गत्वा सुरर्षिगणमध्यगम्।
ददर्शबलहन्तारं दीप्यमानमिवानलम्॥
सोऽभिगम्यजयाशीर्भिवभिनन्द्यसुरेश्वरम्।
प्रोवाचभगवान्धीमानृषीणांवाक्यमुत्तमम्॥
व्याधयोहिसमुत्पन्नाः सर्व्वप्राणिभयङ्कराः।
तद्ब्रूहिमेशमोपायं यथा वदमरप्रभोः॥

स शक्रेत्यादि। सुराणां देवानामृषिगणः सुरर्षिगणस्तस्य मध्यगं बलहन्तारं बलनामासुरारिं शक्रमिति यावत्। एतेन प्रजाविघ्नकरहन्तृत्वं शक्रस्य दर्शितम्।

दीप्यमानमिति। कृततपस्त्वेन प्रसिद्धतेजोभिरितिशेष इति सूचयितुमनलस्य न किञ्चिद्विशेषणमुक्तम्। तस्य प्रसिद्धतेजस्त्वात्। एतेनानलवत्. प्रसिद्धतेजस्वित्वेनशक्रस्य दर्शनात्। भरद्वाजस्य क्रियमाणतपसा जायमानतेजस्वित्वेन ब्राह्मणजातिमत्त्वेप्युपाध्यायशिष्यभाव योग्यतोक्ता।

तपसस्तेजसादीप्ता हूयमाना इवाग्नय इत्यनेन महर्षीणां तपस्योत्पद्यमानतेजस्त्ववचनात्। शक्रसदनं महेन्द्रं दृष्ट्वा किं चकार तदाह।

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

सोऽभिगम्येत्यादि । आशीः शुभचिन्तासूचन-वाक्यं जयेतिरूपं वाक्यमाह ।

व्याधय इत्यादि । सर्व्वप्राणीति स्थावरजङ्ग-मानां सर्व्वप्राणभृतां ह्रियमाणात्तस्मात् । इति भर-द्वाजवचनं श्रुत्वा शक्रः किं चकार तदाह ।

तस्मै प्रोवाच भगवानायुर्व्वेदं शतक्रतुः ।
पदैरल्पैर्मतिं बुद्ध्वा विपुलां परमर्षये ॥
हेतुलिङ्गौषधज्ञानं स्वस्थातुरपरायणम् ।
त्रिसूत्रं शाश्वतं पुण्यं बुबुधे यं पितामहः ॥

तस्मायित्यादि । शतक्रतुः शक्रः पदैरल्पैरिति अल्पाक्षरमयवाक्यप्रयोगेन विपुलां भरद्वाजस्य मतिं बुद्ध्वा तस्मै भरद्वाजाय परमर्षये प्रोवाच अध्यापनव्यापारेण ददौ कीदृशरूपमायुर्व्वेदं प्रोवाचेत्यत आह ।

हे ह्रित्यादि । हेतुरिति हेतुः कारणं वीज-मित्यनर्थान्तरम् । सच द्विविध उपयोगिहेतुरुत्पा-दकश्च । तत्रोपयोगीहेतुः प्रयोजनीभूतयोर्धातु-साम्यरक्षणकरणयोर्व्विषये यस्योपयोगिता । सच

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

द्विविधः । आधारभूतः सहकारी च । तत्राधारः शरीरं मनश्च । सहकारी हेतुः पुनः शरीरादिविशेषज्ञानमुत्पादकश्चेति द्विधा । तत्रोत्पादको द्विधा समवायी, निमित्तरूपश्च । तत्र समवायी च द्विविधः। चेष्टावान्निश्चेष्टश्च । चेष्टावान् द्रव्यरूपोवातादिः। निश्चेष्टो गुणरूपो दोषदूष्यस्थानसंयोगादिः। निमित्तरूपश्च, दण्डादिः । लिङ्गं तद्येनोपलभ्यते । औषधं गुणवच्चतुष्पादरूपं तेषां ज्ञानं तानिज्ञायन्ते येन तत् । ननु सुखहेत्वादिज्ञानरूपायुर्वेदवत् दुःखहेत्वादिज्ञानमप्यायुर्वेदरूपं किं न वा तद्धेतु लिङ्गौषधज्ञानत्वादित्याह

स्वस्थातुरपरायणमिति । स्वस्थोधातु साम्यवान् । आतुरोधातुवैषम्यवान् । तयोः परमुत्कृष्टमायनमागमनं येन तत्तया । वस्तुतस्तुस्वस्थातुरपरायणमिति स्वस्थेचातुरेच परं तत्परं तात्पर्य्यवद्विवक्षितमयनङ्गतिवर्त्म । स्वास्थ्यरक्षणातुर्य्यनिवृत्तिरूपप्रयोजनसाधनोपदेशरूपमित्यर्थः । स्वस्थस्य चातुरस्य चेति करणे तु स्वास्थ्यहेतुलिङ्गौषधज्ञानमातुर्य्यहेतुलिङ्गौषधज्ञानमुपदेशरूपमायुर्वेदंवुबुधे इति लभ्यते । तथात्वेहि शारीरारिष्टादिज्ञानार्थमुपदेशस्यावैयर्थ्यं स्यात्तस्मात्

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

स्वस्थातुरपरायणमित्येवोक्तम् । एतेनायुर्व्वेदस्य स्वास्थ्यरक्षणातुर्य्यशान्तिसाधनहेतुज्ञानलिङ्गज्ञानौषधज्ञानकरणयावद्वस्तूपदेशवाक्यात्मकाथर्व्ववेदत्वमुक्तम् । मारणादिक्रूरकर्म्मादीनामुपदेशवाक्यात्मकाथर्व्ववेदत्वञ्चवारितम् । तथाचायुर्व्वेदे मारणोच्चाटन स्तम्भन मोहन बन्ध्याकरणगर्भपातनादीनां हेतुलिङ्गौषधानि प्राणिनां परिहायोपदेच्यमाणानि सन्ति न तु प्रयोक्तव्यतयोपदेच्यन्त इति सन्त्यपि न सन्तीति बोध्यम् । ननु ब्रह्मणाप्रोक्तं मरणादिसूचकायुर्व्वेदं विहायकिमल्पैः पदैर सम्पूर्णं शक्र एवेहशायुर्व्वेदं भरद्वाजाय, प्रोवाचेत्याशङ्क्याह त्रिसूत्रमित्यादि ।

पितामहोत्रज्ञात्रिसूत्रं हेतुलिङ्गौषधानित्रीणि सूत्रयन्ते येन यत्र वेति त्रिसूत्रमायुर्वेदं स्वस्थातुरपरायणं हेतुलिङ्गौषधज्ञानं अत एव त्रिसूत्रमायुर्व्वेदं तस्मै प्रोवाचेत्युभयत्र योजनीयं हेत्वादि पुण्यान्तम् । शाश्वतं नित्यम् ।

नित्यत्वञ्चास्य स्वयमेवार्थेदशमहामूलीये प्रतिपादयिष्यते । शाश्वतमिति तु हेतुः ।

पुण्यं जन्यतयाऽस्यस्येति पुण्यवन्तं पुण्यजनकमिति यावत् । शाश्वतमित्युक्त्या यं वुवुधे इत्युक्त्या-

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

चायुर्वेदस्य योगध्यानाभ्यामादिबोद्धादिप्रकाशकश्च ब्रह्मा न तु कर्त्तेति ख्यापितम् । ननु शक्रस्तस्मै प्रोवाच सचाध्येतुं शक्नोतिवानवेत्यत आह । सोऽनन्तेत्यादि ।

सोऽनन्तपारं त्रिस्कन्दमायुर्वेदं महामतिः ।
यथावदचिरात् सर्वं बुबुधे तन्मनामुनिः ॥
तेनायुरमितं लेभे भरद्वाजः सुखान्वितम् ।
ऋषिभ्योनऽधिकं तत्तु शशासानवशेषयन् ॥

सोऽपि भरद्वाजोमहामतिर्मुनिस्तन्मना तत्ता-युर्वेदे ग्रहणार्थं मनोऽनन्यविषयकधीधारणेनैकाग्र-चित्तं यस्य स तादृशः सन् सर्वं निरवशिष्टं तं त्रिस्कन्दं त्रिसूत्रं चीणिहेतुलिङ्गौषधानि स्कन्ध्य-न्ते गम्यन्ते येन यत्र वेति त्रिस्कन्दं त्रिसूत्रमिति यावत् ।

अनन्तपारं नस्तोऽन्तः शेषः पारः परतटश्चौतौ यस्य तं तथा । अन्ताभावः पाराभावे हेतुः । अचि-रादतिशीघ्रं यथावद्यथाविधि उपदिष्टं बुबुधेऽधीत-वान् । अनन्तपारमप्यायुर्वेदं त्रिस्कन्दरूपेणान्तपार-शालितया ज्ञातुं शक्नोति । यथामति कालाधि क्याल्पताभ्यामिति सूचितम् । भरद्वाजस्तु महामति

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

तन्मनस्त्वाभ्यां अचिरात् बुबुधे। तादृशोऽप्यपरोऽचिराज्ज्ञातुं शक्नोति। अतादृशस्तु चिरेण शक्नोति वा नवेति भावः। ननु काव्याद्यनुशासनादिशास्त्रेण स्वत्राच्यज्ञानं जन्यते यथा। तथानेनापि कथमस्य पुण्यत्वं शाश्वतत्वञ्चोच्यते इत्यत स्तत्फलमाह। तेनायुरित्यादि।

पुण्य यस्मादाहुस्तस्मात्। पुण्यजनकत्वादायुर्जनकोऽयमायुर्वेदः। पुण्यजनकश्चायं शाश्वतापरमेश्वरेण प्रोक्तत्वात्। यथा त्रयी। तेनेति यथा अमितमपरिमितमसङ्ख्यकमिति यावत्।

सुखान्वितमिति। लाभक्रियायाः कर्मायुरित्यस्य विशेषणं तेन सुखममितञ्चायुः सुखान्वितं यथास्यात्तथालेभे। सुखत्वञ्चायुषो भरद्वाजस्यामितायुर्लाभे यावज्जीवं स्वास्थ्यलाभेन च तपोनिर्विघ्नत्वजनकत्वादस्यायुर्वेदोपदेशेन पुनः शरीरिणां स्वास्थ्यसंस्थापत्व व्याधि प्रशाम्यत्वाभ्याञ्च बोध्यम्। सज्जनानां हि परोपकारे सुखातिशयः स्यादिति। ननु भरद्वाजस्यैवामितायुर्लाभोऽभूत् परोपकारित्वञ्चास्यादङ्गिरः प्रभृतीनां तन्नियोक्तॄणां किं तन्नियोगमात्रं नचान्यत् किञ्चित्फलं लब्धमभूदित्यत आह। ऋषिभ्य इत्यादि।

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

ऋषयश्च भरद्वाजाज्जगृहुस्तं प्रजाहितम् ।
दीर्घमायुश्चिकीर्षन्तो वेदं वर्द्धनमायुषः ॥

तु पुनर्भरद्वाजो न केवलं सुखान्वितं यथा स्यात् तथाऽमितं सुखान्वितमायुर्लेभे । ऋषिभ्यश्चाङ्गिरःप्रभृतिभ्यश्च तथायुर्वेदमनधिकं त्रिसूत्रमेवनाधिकं ज्ञात्वाऽनवशेषयन् सावशेषञ्च नकृत्वा यथाधीतमिति यावत् । शशासाध्यापनेन ददौ । अध्यापनेनदानं दर्शयति ।

ऋषयश्चेत्यादि । ननु ऋषीणामेतद्ग्रहणोपदर्शनेन शशासेत्यनेन भरद्वाजस्य ऋषीन् प्रति आयुर्वेदवाचनामात्रार्थलाभः स्यान्नत्वध्यापनेन दानार्थलाभ इति चेन्न । ग्रहधातोः प्रधर्षण पूर्व्वकग्रहणार्थे द्विकर्म्मकत्वादत्रतदभावादनुग्रहेण दत्तस्य स्वीकारार्थत्वात् भरद्वाजादित्यस्यापि ध्रुवत्वादपादानत्वमिति । नन्वङ्गिरः प्रभृतीनां भरद्वाजादायुर्वेदग्रहणं किं स्वस्योपकाराय किं परोपकारायेत्यत आह । प्रजाहितमिति ।

ग्रहणक्रियायुर्वेदयोर्विशेषणतयैव योज्यमेतत् प्रजाहितपदम् । किं केवलं प्रजाहितमायुर्वेदं जगृहुरित्यत आह ।

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

दीर्घमायुरित्यादि। ननु दीर्घमायुश्चिकीर्षन्तो महर्षयः कथं प्रजाहितमायुर्वेदं जगृहुस्तेन तेषां किं स्यादित्यत आह।

आयुषोवर्द्धनमिति। वेदमायुर्वेदं पदार्थाख्य तन्त्रयत्नया तत्परतालाभाद्वेदपदस्य।

अथवायुष इति पदं वेदपदवर्द्धनपदाभ्यां योज्यम्।

तेनर्षयस्ते ददृशुर्यथावज्ज्ञानचक्षुषा।
सामान्यञ्च विशेषञ्च गुणान्द्रव्याणिकर्मच॥
समवायञ्चतज्ज्ञात्वातन्त्रोक्तंविधिमास्थिता:
लेभिरेपरमं शर्मजीवितञ्चाप्यनश्वरम्॥

अथायुर्वेदाध्ययनेन ज्ञानचक्षुषा। ज्ञानं निश्चयात्मकं युक्तं चक्षुर्ज्ञानचक्षुस्तेन ददृशुः। किमित्याह।

सामान्यमित्यादि। सामान्यं च विशेषञ्चेति चकारद्वयं मिथोभेदार्थम्। गुणादिभिस्त्रिभि: सह-प्रत्येकमन्वयार्थन्तु कर्म्म चेति चकार:। समवायस्य सामान्यविशेषाभ्यां सहान्वयार्थं समवायञ्चेति चकार: सामान्यविशेषाभ्यां सहप्रत्येकमन्वित गुणद्रव्यकर्म्मभ्योपि भेदाख्यानायच। तेन सामान्यं

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

सामान्यस्वरूपान् गुणान् सामान्यरूपद्रव्याणि सामान्यभूतं कर्म्म च।

विशेषं विशेषात्मकगुणान् विशेषात्मकानि द्रव्याणि विशेषात्मकं कर्म्म चेति।

समवायञ्च सामान्यं विशेषञ्च ददृशुरित्यर्थः।

अथ सामान्यादिकं षट्कं ददृशुः। प्रत्येकं भेदात्। तथाच चकार चतुष्कान्यतमसमाहृत्त्य-चकार षट्कं ज्ञेयं प्रत्येकप्रभेदमिथोभेदयोर्ज्ञापनार्थमिति तन्न द्रव्यगुणकर्म्मसमवायेभ्यः समान्यविशेषयोरनतिरिक्तत्वात् तथाविवरीतव्यमुत्तरकाण्डम्।

द्रव्यस्य प्राधान्येपि यथास्वगुणसमुदायात्मकत्वख्यापनाय गुणानिति प्राक्द्रव्यादुपात्तमिति यत्तन्न। मूर्त्त्यंशानां द्रव्यत्वेन गुणातिरिक्तत्वात्। गुणकर्माश्रयत्वख्यापनाय तु मध्ये तयोर्द्रव्यनिर्द्देशात्।

ननु शास्त्रान्तरे द्रव्यादीनां ब्रह्मरूपतत्त्वज्ञानाद् व्यवहारिकसकलतत्त्वज्ञानापायः स्यात् तेन च निःश्रेयसाधिगमस्तेन परमपुरुषोऽतिरिक्तः पदार्थः ख्यापितो वैशेषिकन्यायेकणादे तद्यथा।

अथातोधर्म्मं व्याख्यास्यामः॥१॥ यतोऽभ्युदय निःश्रेयससिद्धिः सधर्म्मः॥२॥ धर्म्मविशेषप्रसूतात् द्रव्यगुणकर्म्मसामान्यविशेषसमवायानां पदार्थानां सा-

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

धर्म्म वैधर्म्याभ्यां तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसम् ॥३॥ इति।

द्रव्यादीनां षण्णां पदार्थानां वस्तूनां साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां विशिष्टानां यत्तत्त्वज्ञानं याथार्थ्येन ज्ञानं तदभ्युदय सिद्धिकारणकर्म्मजनितपुण्यवशात् धर्म्मविशेषं मिथ्याज्ञानादिनाशं सूते। तद्धर्म्मविशेषसूताद् द्रव्यादीनां षण्णां साधर्म्य वैधर्म्याभ्यां विशिष्टानांतत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसं भवति। बन्धो हि पुरुषस्य यदा स्थूलरूपेणारम्भो भवतिद्रव्यादिभिस्त्रिभिः समवेतैः तेषां तत्त्वज्ञानात्तदारब्ध पुरुषस्य मिथ्याज्ञानापायो भवति मिथ्याज्ञानापाया द्दोषापायो दोषापायात् प्रवृत्त्यपायः प्रवृत्त्यपायाज्जन्मापायोजन्मापायाद् दुःखापायो दुःखापायेविद्योदयः। सच ज्ञानप्रकाशः। तस्मादपवर्गो भवतीति पुरुष एवाधिकरणमस्यशास्त्रस्येति ज्ञापितम्।

आन्वीक्षिकीन्याये गौतमेनाक्षपादेनाप्युक्तम्। प्रमाणप्रमेयेत्यादीनां तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगमः।

दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापायादनन्तरापायेऽपवर्ग इति तेनात्मादिषु ब्रह्मज्ञानादात्मादिरूपेण ज्ञानस्य मिथ्याज्ञानस्यापायान्निःश्रेयसेप्राप्तेतूत्तमपुरुषरूपेणाभिनिष्पत्तिरा-

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

त्तमो भवति स उत्तमः पुरुषो द्रव्यादिषड्भ्योऽति-रिक्त इति न षट्पदार्थनियमस्तद्वोधान्मुक्तिश्च । षो-डशादिष्वप्येवमिति साङ्ख्येकपिलेनोक्तमिति न तद् व्यवहारिकपदार्थ उत्तमपुरुषः सद्व्यपदेश्यो-ऽव्यवहार्य्योऽलौकिकः पदार्थ इत्यभिप्रायेण । ननु ज्ञानचक्षुषा सामान्यादीन् दृष्ट्वा ते यच्चक्रुस्तदत आह ।

तज्ज्ञात्वेत्यादि । तत्सामान्यादिकं ज्ञात्वा तन्त्रो-क्तमायुर्वेदोक्तं विधिं स्वस्थातुरपरायणं हेतुलि-ङ्गौषधज्ञानमास्थिता आश्रिता बभूवुः ।

आयुर्वेदतन्त्रोक्तविधेरास्थायां हेतुः सामान्यस्य विशेषादेश्च सप्रभेदस्य ज्ञानजनकदर्शनम् । तद्वोध-शालिनामायुर्वेदोक्तविधानेषडेवपदार्थाव्यवहार्य्या इत्युक्तं भवति तेन सामान्यविशेषो द्रव्यादिषु चतुर्ष्व-न्तर्भूतावपि वृद्धिह्रासहेतुत्वादेकत्वपृथक्त्व करत्वाच्च प्रयोजनविशेषात् पृथगुक्तौ वैशेषिके बुद्ध्यपेक्षत्वप्र-योजनविशेषात् पृथगुक्ताववबोध्यौ । तेन महर्षयो न केवलं तन्त्रोक्तं विधिमास्थिताः परमं शर्म्म सुखम-निश्वरमगमनशीलम् । अनश्वरमिति पाठेऽत्वनाशशी-लंजीवितमायुश्चलेभिरे । एतेनायुर्वेदस्य शाश्वतत्वात् पुण्यजनकत्वम् । पुण्यजनकत्वादायुर्जनकत्वं प्रजा-

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

हितत्वं सुखजनकत्वञ्चेत्युक्तम् । नन्वेवमेवमातं महर्षयश्चक्रुः किं तेन । तेन किम्भूतानुकम्पया प्रजानामित्याकाङ्क्षायाम् । आयुर्वेदोयोवक्तव्यः सकिमेवमेव पारम्पर्य्येणोपदिष्ट स्विदभूतरूप आत्रेयोक्त उतान्यादृशोवेत्याकाङ्क्षायाञ्च । तदायुर्वेदस्यातिप्रयोजनभूतस्य किमग्निवेशोक्तो व्याख्यातव्य स्तस्यायुर्वेदान्तर्गतत्वज्ञापनाय ऋषीणां प्रजानुकम्पाशालित्वेपि प्रजोपकारायायुर्वेदस्य प्रकाशकत्व ज्ञापनायचाह ।

अथ मैत्रीपरः पुण्यमायुर्व्वेदं पुनर्व्वसुः ।
शिष्येभ्योदत्तवान् षड्भ्यः सर्व्वभूतानुकम्पया॥

अथेत्यादि । अथ ब्रह्मणः प्रजापतेः प्रजापतितोऽश्विनीकुमारयोरश्विभ्यामिन्द्रस्य इन्द्राद्भरद्वाजस्य भरद्वाजादङ्गिरः प्रभृतीनामायुर्वेदग्रहणान्तरमङ्गिरः प्रभृतिमहर्षिषु मध्ये आत्रेयः पुनर्व्वसुर्मैत्रीपरः प्रजानां मित्रतायां तत्परः सन् भूतानुकम्पया आयुर्वेदं षड्भ्यः शिष्येभ्यो दत्तवान् । अध्यापनेनेति शेषः । केषु ते शिष्याः षडित्यत आह ।

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

अग्निवेशश्च भेलश्च जतूकर्णः पराशरः।
हारीतः क्षारपाणिश्च जगृहुस्तन्मुनेर्व्वचः॥
बुद्धेर्व्विशेषस्तत्रासीन्नोपदेशान्तरं मुनेः।
तन्त्रस्य कर्त्ता प्रथममग्निवेशो यतोऽभवत्॥
अथ भेलादयश्चक्रुः स्वं स्वं तन्त्रं कृतानि च।
श्रावयामासुरात्रेयं सर्षिसङ्घं सुमेधसः॥

अग्निवेश इत्यादि। एतेऽग्निवेशादयस्तन्मुनेः पुनर्व्वसोर्व्वच आयुर्वेदाध्यापनरूपं तस्मादेव जगृहुः। क्रियाप्रधानत्वादाख्यातवाक्यस्येह सम्बन्धापादानयोरुभयोः प्राप्तौ क्रियापेक्षकत्वेन कारकस्य प्राधान्यादुभयार्थेऽपादानत्वं तन्मुनेरिति। नत्वावृत्त्या षष्ठ्यन्ततया पुनरुपस्थितिः। तत्राग्निवेशादिषु अग्निवेशस्य बुद्धेर्व्विशेषस्तन्त्रकरणप्रवृत्तिबुद्धिरासीदुपदेशान्तरं मुनेः पुनर्व्वसोरध्यापनरूपोपदेशादन्यस्तन्त्रकरणार्थमुपदेशो नासीत्। यथाधीतायुर्वेदं पुनर्व्वसुर्दत्तवान् तस्य व्याख्यावाङ्कल्येनोपदेशं कृतवान् नतु तन्त्रकरणार्थमुपदेशमित्यर्थः। यतो यस्मात् प्रथमं तन्त्रस्यायुर्वेदशाखायाः कर्त्ताऽग्निवेशोऽभवत्। अथाग्निवेशस्यायुर्वेदस्याशेषविशेषव्या-

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

ख्यानेन शाखाकरणदर्शनानन्तरं भेलादयः पञ्चचारपारायन्तामुनयः स्वं स्वं तन्त्वं चक्रुरित्यग्निवेशानन्तर्य्येण भेलादीनामग्निवेशापेक्षयाल्पबुद्धित्वं ख्यापितम्।

तेन च पुनर्व्वसुतोऽप्युपदेशान्तराभावेन यथा स्वमतिभिः स्वस्वतन्त्वकरणादग्निवेशतन्त्वापेक्षयाऽपकर्षश्च भेलादितन्त्वाणामाख्यात इति भावः। षट्स्वग्निवेशादिषु मध्येऽग्निवेशोविशिष्टबुद्धिमान् प्रथममायुर्वेदतन्त्वकर्तृत्वात्। अग्निवेशस्य बुद्धिर्भेलादिबुद्ध्यपेक्षयाविशिष्टा तथायुर्वेदतन्त्वकरणप्रायस्यात्। एवं पुनर्व्वसुश्चोपदेशान्तराभावकृतवानऽग्निवेशस्य तया बुद्धिविशेषस्य स्वत उत्पन्नत्वात् तन्त्वकर्तृत्वं बुद्धिविशेषे हेतुः। एवं सत्युपदेशान्तराभावे बुद्धिविशेषोहेतुः। ननु तानि तन्त्वाणि प्रमाणानि भवन्ति वानवेत्यत आह।

कृतानि चेत्यादि। आत्रेयं पुनर्व्वसुं सर्षिसङ्घं बहुभिर्महर्षिभिः सहवर्त्तमानम्। सुमेधसोऽग्निवेशादयः।

श्रुत्वासूत्रणमर्थानामृषयः पुण्यकर्मणाम्।
यथावत् सूत्रितमिति प्रहृष्टास्तेऽनुमेनिरे॥

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

सर्व्व एवास्तुवं स्तांस्तु सर्व्वभूतहितैषिणः।
साधुभूतेष्वनुक्रोश इत्युच्चैरब्रुवन् समम्॥
तं पुण्यं शुश्रुवुः शब्दं दिवि देवर्षयःस्थिताः।
सामराः परमर्षीणां श्रुत्वामुमुदिरेपरम्॥

ऋषयश्च श्रुत्वा किं चक्रुरित्यत आह श्रुत्वेत्यादि।

पुण्यकर्म्मणां पुण्यजनकानाम्। अर्थानां सूत्रणं सूचनवाक्यग्रन्थनकरणशब्दावलिं श्रुत्वा ते पुनर्व्वसुसमीपस्था ऋषयः सपुनर्व्वसवः प्रहृष्टाः सन्तो यथावत् सूत्रितमिति ब्रुवन्तोऽनुमेनिरेऽनुमतवन्तः। न केवलमनुमेनिरे सर्व्व एव। तु पुनस्ते सपुनर्व्वसव ऋषयस्तानग्निवेशादीन् षण्मुनीनस्तुवन् प्रशंसकृतवन्तः। ते यस्मात् सर्व्वभूतहितैषिणः। सर्व्वभूतहितैषिणस्तानित्युभयत्रयोज्यं विभक्तिविपरिणामेन।

ते प्रहृष्टा न केवलमस्तुवन् भूतेषु साधु यथा स्यात् तथानुक्रोश इति वाक्यं समं युगपदुच्चैस्तेऽब्रुवन् यथोच्चैरब्रुवन् तद्विवरितुमाह तमित्यादि।

पुण्यमिति पुण्यजनकार्थसूत्रणीयत्वात् जनक-

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

अहोसाध्विति घोषश्च लोकांस्त्रीनन्ववादयत्।
नभसि स्निग्धगम्भीरो हर्षाद्भूतैरुदीरितः॥
शिवो वायुर्ववौ सर्व्वा भाभिरुन्मीलिता दिशः।
निपेतुः सजलाश्चैव दिव्याः कुसुमवृष्टयः॥

त्वसम्बन्धेन पुण्यवन्तं शब्दं दिविस्थिताः सामरा देवर्षयः।

परमर्षीणां पुनर्व्वसुसमीपस्थानां तमुच्चैर्भूतं पुण्यं शब्दं शुश्रुवुरित्येकवाक्यम्।

देवदेवर्षीणां तच्छ्रवणेन किमित्याह श्रुत्वेत्यादि तेषां मोदोहि तपोजपादिसिद्धिदः शुभकरश्च। मोदफलमाह। अहो इत्यादि। हर्षात् भूतैर्दैवयोनिभिस्तावद्भि र्नभसि उदीरितः स्निग्धगम्भिरोऽहोसाध्विति घोषश्च सर्व्वत्र प्रचारशीलो महाध्वनि स्त्रीन् लोकान् अन्ववादयत् अग्निवेशादीनां पुण्यकर्म्मकार्थ सूत्रणमितिशेषः। पुण्यफलमाह।

शिवइत्यादि शिवःशुभदः मृदुः पृष्ठगामी सुगन्धिः शीतश्चेति। सर्व्वाभाभिरिति नानाविधवर्णा सुगन्धिकुसुमविकाशरवशेन भाभिः सर्व्वा दिश उन्मीलिताः प्रकाशिताः दिव्याः स्वर्गीयाः सजलाः कुसुमवृष्टयश्चनिपेतुः पतन्तिस्म।

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

अथाग्निवेशप्रमुखान् विविशुर्ज्ञानदेवताः।
बुद्धिःसिद्धिःस्मृतिर्मेधाधृतिःकीर्त्तिःक्षमादयाः

नन्वग्निवेशादीनामेवंविधपुण्यकर्म्मकार्थे सूत्रणशक्तिः किमायुर्व्वेदाध्ययनवशादासीत् ।

सा च शक्तिः कीदृशीत्याह । अथेत्यादि प्रमुखमाद्यं वर्त्तते तेनाग्निवेशादीन् क्षारपाण्यन्तान् षण्मुनीन् ज्ञानदेवता ज्ञानजनिकादेवता विविशुस्ता आह ।

बुद्धिरित्यादि । अष्टौ बुद्ध्यादयः पुण्यशास्त्ररचनाधीहेतुभूताः कृतिनां शक्तयः । दययाभूतहितशास्त्रप्रकाशने इच्छा ततः प्रवृत्तिः सत्यां प्रवृत्यां सदर्थोद्बोधो बुद्धेरेव । सति च सदर्थोद्बोधे क्षमयानान्यमुनिम्प्रति अवज्ञा ततो धृत्या नियमात्मिकया काङ्क्षादिमद्वाक्यात्मकग्रन्थनक्षमया निर्म्मितिः सत्यां निर्म्मितौ साकाङ्क्षतायोग्यतासत्तिमद्वाक्यग्रन्थनसिद्धिः सिद्धेरेव एवं शास्त्ररचनायां स्वयममूलकत्वेन रचनापत्तिस्तथात्वेहि रचितस्याग्राह्यत्वं साधुभिः स्यादिति प्रसिद्धमूलभूतशास्त्रस्याभ्यासो मेधया चिरमभ्यस्तत्वेनावस्थितिर्धृत्यैव तस्य मूलभूतशास्त्रस्यार्थविस्तारस्तदर्थस्मृत्यैवेति तदनन्तरं

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

तानिचानुमतान्येषां तन्त्राणिपरमर्षिभिः।
भावायभूतसङ्घानां प्रतिष्ठां भुविलेभिरे॥

इत्यादिभिः सिद्धिपर्य्यन्ताभिर्ग्रन्थनं तेन कीर्त्त्या साधुभिर्ग्राह्यत्वमिति।

अग्निवेशादिकृततन्त्राणां पुनर्व्वसुसमीपस्थमहर्षिभिर्ग्राह्यत्वेपि प्रजानां हितायवैद्यै र्गृहीतत्वं नवा इत्याह।

तानीत्यादि। एषामग्निवेशादीनां तानि च तन्त्राणि परमर्षिभिः पुनर्व्वसुसमीपस्थितै रनुमतानि सन्ति भूतसङ्घानां लोकसमूहानां भावायस्थितये भुवि भूलोके प्रतिष्ठां वैद्यैः पूज्यतां लेभिरे नातिसङ्क्षेपविस्तरमित्यादिभिः स्वयं वक्ष्यति।

नन्वेवं चेदग्निवेशप्रणीततन्त्रमायुर्व्वेदमूलकं व्याख्यातव्यं तदा तस्मिन् तन्त्रेपारम्पर्य्योपदेशेनायुर्व्वेदग्रहणोपदेशानन्तरं प्रजाहितं किं पारम्पर्य्योपदेशेन शास्त्रमुक्तमित्याकाङ्क्षायाम्। अग्निवेशकृतस्यायुर्वेदमूलकतन्त्रस्याग्निवेशकृतत्वात् किं वेदत्वं नास्ति वेदोहि शाश्वतः किमस्ति वा वेदमूलकत्वात् तत्तन्त्रमूलकत्वादस्य तन्त्रस्यापि वेदत्वमस्ति न वेति संशये च। अभिधेय सम्बन्धप्रयोजनज्ञा-

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

**हिताहितं सुखं दुःखमायुस्तस्य हिताहितम्
मानञ्च तच्च यत्रोक्तमायुर्व्वेदः स उच्यते ॥**

नमन्तरेण न शिष्याः शास्त्रे प्रवर्त्तन्ते इत्यतस्तत्प्रयोजनादिकं ज्ञापयितुं प्रथमत आयुर्वेदेवक्तव्ये आयुर्वेदस्वरूपज्ञानमपेक्ष्यते इत्यत आयुर्वेदत्वभिधेय मायुर्निर्द्देशपूर्व्वकमायुर्वेदञ्च लक्षयति हिताहित मित्यादि ।

हितञ्चाहितञ्च द्वयोः समाहार इति हिताहितं हितमहितं सुखं दुःखञ्चेति चतुर्व्विधमायुरर्थेदशमहामूलीयेस्वयं वक्ष्यते तद्यथा ।

शारीरमानसाभ्यां रोगाभ्यामनभिद्रुतस्यानभिभूतस्य च विशेषेण यौवनवतः समर्थानुगतबलवीर्य्यपौरुषपराक्रमस्य ज्ञानविज्ञानेन्द्रियार्थबलसमुदायस्य परमर्द्धिरुचिरविविधोपभोगस्य यथेष्टविचारिणः सुखमायुरुच्यते ॥ १ ॥

असुखमतोविपर्य्ययेण ॥२॥ हितैषिणः पुनर्भूतानां परस्वा सदुपरतस्य सत्यवादिनः समीक्ष्यकारिणोऽप्रमत्तस्य त्रिवर्गं परस्परेणानुपहतमुपसेव्य पूजार्हपूजकस्य ज्ञानविज्ञानोपशमशीलस्य वृद्धोपसेविनः सुनियतवागेर्ष्यामदमानवेगस्य सततं विविधप्रदा-

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

नपरस्य तपोज्ञानप्रशमनित्यस्याध्यात्मविदस्तत्परस्य लोकमिमञ्चामुञ्चावेक्षमाणस्य स्मृतिमतिमतोहितमायुरुच्यते ॥३॥ अहितमतोविपर्य्ययेनेति ॥४॥ इत्येवं चतुर्व्विधं यदायुस्तस्य हिताहितं रक्षणवर्द्धनभेदाद्विविधमेवाशैथिल्यजनकाहाराचार भेषजादिकं हितं ह्रासातिह्रासरूपशैथिल्यजनकरूपमहितं च मानमायुषः परिमाणं चकारादनुक्तमप्यायुषोऽप्रमाणं तच्चमानामानप्यायुषः स्वयं वक्ष्यति तत्रैव।

तद्यथा प्रमाणमायुषस्त्वर्थेन्द्रियमनोबुद्धिचेष्टादीनां स्वेनाभिभूतस्य विकृतिलक्षणैरुपलभ्यते ऽनिमित्तैः। इदमस्मात् क्षणमुहूर्त्तात् दिवसात् त्रिपञ्चसप्तदशद्वादशाहात् पक्षान्मासात् संवत्सराद्वा स्वभावमापत्स्यत इति तत्र स्वभावः प्रवृत्तेरुपरमः मरणं अनित्यता निरोध इत्येकोऽर्थः। इत्यायुषः प्रमाण मतो विपरीतमप्रमाणमरिष्टाधिकारे देहप्रकृतिलक्षणमधिकृत्यचोपदिष्टमायुषः प्रमाणमायुर्व्वेदे इति। तच्चेति तत् स्वरूपलक्षणत आयुश्च इत्येतत्सर्वं यत्रोक्तं स आयुर्व्वेद उच्यते। ननु सुखदुःखञ्चात्मनोगुणौ प्रत्येकं तदेवद्वयं वा किमायुरुत तद्द्वयजनकं वा। आद्यं चेदनायुषोऽपि

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

महासुखदर्शनान्महायुषोपि स्वल्पसुखमहादुःखत्वादल्पायुष्ट्वमहायुष्ट्वयोर्न विनिगमना। तद्द्वयं चेत्समसुखदुःखोभयस्यैकतासम्भवादसम्भवः स्यात् विषमसुखदुःखोभयस्यैकत्वापत्तिश्च स्यात् न सुखात्मकं दुःखात्मकं वायुः स्यादिति। सुखदुःखान्यतरजनकं चेत् तदा सुखमात्र जनकं न तप

उपवासादि क्लेशकरत्वात्। दुःखमात्रजनकं नावैधकर्म्मादिभोजनादि सुखकरत्वात्। तदुभयजनकश्चेदेकत्वापत्ति र्नतु सुखलक्षणं दुःखलक्षणञ्चेति द्विविधं स्यात्। इति चेन्न शारीरमानसाभ्यां रोगाभ्यामनभिद्रुताभिभूतादीनां पुरुषाणामायुषः सुखदुःखगुणयोर्जनकत्वेन सुखदुःखसंज्ञकत्वात् तथा च येनायुषा विशिष्टस्यादृष्टप्रयुज्य सुखदुःखनिवृत्तिलक्षणमोक्ष स्तपोजपशमदमादिभिर्जनिततत्त्वज्ञानादुपजायते तदायुस्तस्य शारीरमानसव्याध्यनभिद्रुतादेश्चायुरैहिक सुखजनकत्वात् सुखमेवेष्यते। व्याध्यभिद्रुतादेर्लोकद्वय दुःखजनकत्वात् दुःखमायुरिष्यात्। एवमायुषो हितत्वाहितत्वयोर्जनकत्वाद्धिताहितसंज्ञा बोध्या। तस्य चतुर्व्विधायुषो हिताहितं स्वस्यचतुष्कादौ वच्यते। मानञ्चेन्द्रियस्थाने तत्प्रमानेनाप्यमानं लक्ष्यं स्वलक्षण

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

तत्त्वत ऊर्द्धमेव वच्यते शरीरेत्यादिना। ननु शरीरेन्द्रियसत्वात्मसंयोग आयुर्व्विच्यते। तस्य संयोगस्य गुणस्य किं परिमाणं कथं वा गुणोवर्त्तते गुणे इति। उच्यते। संयोगः खलु संयोगिदेशमाननितत्व्यापी तावदेव संयोगस्यमानं कालतो देशतस्त्वद्विधामानं शरीरेन्द्रियसत्त्वात्मसंयोगस्य यत् शरीरादि संयोगिदेशनियतं तद्दैशिकं तस्य दीर्घवादिकं नास्तिकालनिबन्धनञ्च यन्मानं तत्कालिकं कालस्य दैर्घाणुत्वादिना तन्मानस्य दीर्घत्वादिकं व्यपदिश्यते। नित्यगस्य तु कालस्य परिवृत्त्या सङ्ख्यातिरेकाल्पत्वादिना दीर्घत्वह्रस्वत्वादिकं व्यपदिश्यते।

तच्च हिताहिताभ्यां दार्ढ्यशैथिल्यादौ जाते सति भवति परिमाणादिगुणा गुणादिषु सर्व्वत्रैववर्त्तन्ते यथा षड्‌षा इत्यादि।

अमानञ्च खलु वत्सरार्द्धसङ्ख्यातिक्रमेण कालवैशिष्टानियमादायुषोव्यवहरन्ति लोके ततस्तद्मानमित्यायुषोमानामानयोर्व्यवस्थायां यो यदामरिष्यति तन्मानम्। यो मरिष्यतीतिमात्रं वच्यते तत्तस्यामानमिति मानामानमायुषो हिताहित सुखदुःखात्मकं चतुर्व्विधमायुः खलच्चणतस्त्वायुस्तस्यायुषश्च हिताहितं भेषजाहार विहारा-

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

शरीरेन्द्रियसत्वात्मसंयोगोधारि जीवितम्।
नित्यगश्चानुबन्धश्च पर्य्यायैरायुरुच्यते॥

दिकमभिधेयमाप्तैरित्यायुर्व्वेदेन सहायुस्तद्धिता-
हित मानामानोपदेशवाक्यानामाधाराधेयता सम्बन्ध
उक्तो यत्रेति पदेन। हिताहितादिपदं तदुप-
देशवाक्यपरमर्थाभिधायकं हि वाक्यं न तु तद-
र्थोवस्तु वर्त्तते ग्रन्थे। तत्रादौ लक्षणतस्त्वायुराह
शरीरेत्यादि। शरीरमिह चेष्टेन्द्रियार्थाश्रयः। इन्द्रि-
यस्य पृथगुपादानान्न च चेतनाधिष्ठानभूतं पञ्च-
महाभूतविकारसमुदायात्मकं तेनहीन्द्रियलाभे
पुनरुक्तत्वापत्तिः स्यादस्तु वा वाह्येन्द्रियादि पञ्च-
महाभूतविकारःसमुदायात्मकं शरीरम्। इन्द्रिय-
न्त्वाभ्यान्तरं नित्यं श्रोत्रादिकं तेन नेन्द्रियस्य पौन-
रुक्तं वृक्षादेरपि वाह्येन्द्रियरहितस्यायुष्मत्त्वमाभ्या-
न्तरेन्द्रियवत्वात् : सत्वं मनः आत्माचेतना धातु
स्तेषां संयोगः शरीरेन्द्रियसत्त्वात्मसंयोग इति स्वरू-
पलक्षणमायुषः स्वरूपमुक्ता धर्म्मान्तरोपदेशेन
लक्षणं वक्तुं पर्य्यायानाह धारीत्यादि। सत्वात्म
शरीरेन्द्रियाणि परस्परं धारयितुं शीलं यस्य तत्
धारि जीवनं जीवितं फलात्मकं जीवधात्वर्थः नित्यं

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

प्रतिच्चणं गन्तुं शीलं शिथिलीभावो यस्य स नित्यगः अनुबन्धः अनुपूर्व्वावस्थानत्यागपूर्व्वकानुरूपेणोत्तरकालं बध्नातीत्यनुबन्धः। अत्र चकारादनुक्तमप्यत्रार्थेदशमहामूलीयेप्युक्त चेतनानुवृत्तिशब्दोपि बोध्यः।

अथ शरीरं स्थूलसूक्ष्मान्यतरत्तच्छरीरादिसंयोगश्चेदायुस्तदामरणानन्तरं लिङ्गदेहित्वेप्यायुष्मत्त्वमस्तु। उच्यते तल्लिङ्गदेहित्वे तत्पारलौकिकसुखदुःखरूपस्वर्गनरकभोगे तच्छरीरादिसंयोगस्य हेतुत्वेन पारलौकिकायुष्टया दृष्टमेवेति यैर्व्याख्यायते तन्निरस्तं शरीरपदेन स्थूलशरीरपरत्वेन व्याख्यातत्वात्। शरीरान्तरसंयोगत्वेनैतच्छरीरे नायुष्ट्वं पूर्व्वजन्मीयायुर्व्वदेतद्देहिनः। एतस्यायुषितस्यायुर्व्वारणाय तत्तद्रूपेण व्याख्यातव्यमिति नन्वेवं चेद्घटादीनामिन्द्रियसत्वात्तद्धीनानामायुर्नास्ति नास्तिचेत् तर्हि सर्व्वदा घटादिर्नश्यतु किञ्चित्कालं नावतिष्ठताम्।

अस्ति चेन्न्यूनत्वं दोष इत्यतोच्यते केनचित्। चिकित्साधिकृतत्वाभावात्तेषामायुर्व्वचनेऽप्रयोजनमिति। अन्ये तु चिकित्साधिकृतत्वात् प्रधान्यात्तत्कर्म्मपुरुषाभिप्रायेणेत्याहुः।

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

परे तु शरीरेन्द्रियेत्याद्युपलक्षणं तेन समवायिसंयोग आयुरिति ज्ञापनार्थं शरीरेन्द्रियादिप्रदर्शनमिति भाषन्ते। तत् समवायिसंयोगो हि मृतपुरुषदेहे घटादीनामपि स्यादिति। अन्ये तु स्वारम्भकतत्संयोगो ऽदृष्टप्रयुज्यः समवायिसमूहसंयोगो वा यावत्समवायिसंयोगो वा आयुरुच्यते घटादीनां स्वारम्भकपञ्चभूतरूप पञ्चतत्वसंयोगश्चेदायुर्दृक्षादीनामपि चेतनपुरुषवत् तत्त्वचतुर्विंशतिरारम्भिकैव तेजोवनीपवनवारिसनाथवीजस्य तदारम्भकस्य तदारम्भकाले जीवात्मनस्तत्रवायुना प्रेरितस्य प्रवेशेन तत् प्रयुज्यत्वात्।

तेन मृत्युना च तेषामायुष्मत्त्वं लक्ष्यते। घटादिस्थावराणां कपालाद्यात्मक समवायि समूहसंयोगो नादृष्टप्रयुज्यः कर्मजातगुणविशेषो ह्यात्मनोऽदृष्टमिति दृक्षादीनां सजीवानामस्तिचादृष्टमस्ति चायुरितिब्बोध्यम्। यावत् समवायि संयोगस्तु अजीवाचेतनानां घटादीनां सजीवाचेतनानां दृक्षादीनां चेतनानाञ्चास्त्येव। दृक्षत्वनरत्वादिरूपेण यथास्वतत्वपरिणामे स्वस्वयावत् तत्वान्येव समवायीनिकारणानि अदृष्टमिह समवायिकारणं देहिसमवायित्वेन निमित्तञ्च। यावत्

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

समवायिसंयोगस्तु वृत्तिनियामयकसम्बन्धो भूतादिद्रव्याणां तत्तदारम्भकाणां संयोगः । द्रव्यगुणादौ समवाय इत्युभयरूपः । तार्किकास्त्ववयवावयविलक्षणो द्रव्याणामपि सम्बन्धः समवाय एवेत्याहुः ।

इत्थं निरुक्तस्यायुषः साम्यं वृद्धिह्रासस्य यौक्तिकाधिकन्यूनकालविशिष्टत्वेनानुमेया आयुर्वेदिभिरुपदिश्यन्ते । तेन जीवितविशिष्टः काल आयुरिति यदुच्यते तन्न ।

आयुर्ह्रासवृद्धिकरणकर्म्मणा प्रसिद्धस्य कालस्य ह्रासवृद्ध्यापत्तेः जीवितस्य भिन्नरूपतया वाच्यत्वापत्तेश्च । कालजीवितयोर्वैशिष्ट्यमायुरित्यपिचिन्त्यं जीवितं यावत् समवायिसंयोगः स च समवायः समवायसंयोगोभयरूपो वा तस्य च कालवैशिष्ट्य समवेत संयोगित्वमिति ।

अथ यदि येनाप्राणिप्राणियावद्वस्तुनियतकिञ्चित्कालमवतिष्ठते स यावत् समवायिसंयोग आयुरिष्यते तदा नरोनश्यति तरुर्नश्यतीतिवत् घटोनश्यतीत्यादि साधुतावत् नरोम्रियते जीवति भवतीतिवत् घटोम्रियते जीवतीत्यादि प्रयोगस्य साधुता भवतु ।

For Private And Personal Use Only

तस्मात् नाशो हि यावत् समवायिसंयोगध्वंसो मरणं त्वात्मशरीरसंयोगध्वंस इति तस्मान्नाशसामान्यम् प्रतिनायुषः प्रतिबन्धकत्वं कल्प्यते । कल्प्यते च मरणं प्रत्यायुषः शरीरादिसंयोगस्येति तेनेदं फलति यावत् समवायिसंयोगाभावे नाशः स्याच्छरीरेन्द्रियादिसंयोगरूपायुरवासने मरणं स्यात् तच्च विनाशविशेषश्च भवतीत्यतोजीवनमरणे मिथः सविपर्य्यये नाशजन्मनी च ।

न तु नाशजीवने न वा जन्ममरणे घटोम्रियते जीवतीत्यप्रयोगात् अप्राणिनामायुर्हिताहित मानान्यस्मिन् वेदे निरूपयितु मनावश्यकत्वात् प्राणिनामेवायुर्हिताहित मानानि वक्तुमावश्यकानीति मनुष्यविधजन्मिनां प्राणिनामेवायुर्लक्षणमिदमिति यत् तदपि न मनोरमं घटादीनामप्राणिनां वाह्याभ्यन्तरेन्द्रियाभावेनायुष्मत्त्वाभावात् । परन्तु नाशसामान्यं प्रति नायुषः प्रतिबन्धकत्वं प्रतिबन्धकत्वन्तु [illegible]मात्रं प्रतीति ।

तथा च स्वस्वयावत् समवायिकारणसंयोग उत्पत्ति स्तदुत्तरकालं स्वस्वयावत् समवायिकारणविभागो नाशः । प्राक्काले तु स एव प्रागभावः ।

सर्व्वेषामेव कार्य्याणां समवायिकारणमस्ति

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

तस्यायुषः पुण्यतमो वेदो वेदविदां मतः ।
वच्यते यन्मनुष्याणां लोकयोरुभयोर्हितः ॥

तद्विविनाकार्य्यासम्भवः कार्य्याणां तन्मयत्वात् तेन घटोनरश्चजायते नश्यति चेति साधु, शरीरेन्द्रियादिसंयोग आयुर्जीवनं तदुत्तरकालं शरीरेन्द्रियादि विभागो मरणमिति पुरुषो जीवति म्रियते च स्थूलशरीरेन्द्रियादिमत्त्वात् । एवं ष्टचोऽपि जीवति म्रियते स्थूलशरीरेन्द्रियादिमत्त्वात् ।

न तु मृतोजीवति जीवितोम्रियते मृतस्य सूक्ष्मदेहेन्द्रियादिमत्त्वेपि स्थूलशरीराभावात् । न वा घटो जीवतिम्रियते वा स्थूलशरीरत्वेपि वाह्याभ्यन्तरद्विधेन्द्रियादिमत्त्वाभावात् । इह चेन्द्रियं द्विधा वाह्यमाभ्यन्तरञ्च तत्र वाह्यं स्थूलशरीराश्रितमनित्यं सूक्ष्मनित्यशरीराश्रितं पुनराभ्यन्तरं नित्यं तत्तदाभ्यन्तरेन्द्रियाणां श्रोत्रादिष्वधिष्ठानेन तत्तत्कार्य्यं श्रवणादिसम्पादनात्तु श्रोत्रादिस्थं श्रवणेन्द्रियादिकं वाह्येन्द्रियतयातूपदिश्यते सूक्ष्मदेहेस्थमपि स्थूलशरीरादिमत्स्थूलमुच्यते इत्यभिप्रायेण लोकोपदेशेत्विन्द्रिय नोक्तम् ।

अथ आयुःस्वरूपमुक्त्वायुर्व्वेदस्य सर्व्ववेदोत्कृष्टत्व-

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

सर्व्वदा सर्व्वभावानां सामान्यं वृद्धिकारणम् ।
ह्रासहेतुर्विशेषश्च प्रवृत्ति रुभयस्य तु ॥
सामान्यमेकत्वकरं विशेषस्तु पृथक्त्वकृत् ।
तुल्यार्थता हि सामान्यं विशेषस्तु विपर्य्ययः ॥

माह। तस्येत्यादि वेद इति विदविचारणे विद-लाभे विद ज्ञाने इत्येष्वर्थेषु वेदयति विन्दति वेत्तिवा-नेनाश्विन्वेति वेद इति शुश्रुतानुसारिणा आयुष इति उभयोर्लोकयोर्हितोऽयं वेदोवच्यतेऽर्थेदशमहा-मूलीये। सुश्रुतेप्युक्तं सनातनत्वाद्वेदानामक्षरत्वात् तथैव च। तथादृष्टफलत्वाच्च हितत्वादपि देहि-नाम्। वाक्समूहार्थविस्तारात् पूजितत्वाच्च दे-हिभिः। चिकित्सितात् पुण्यतमं न किञ्चिदपि शुश्रुम इति। एतेनायुर्व्वेदमूलकत्वेनाग्निवेशकृतस्य तथा चरकप्रतिसंस्कृतस्य च तन्त्रस्याप्यायुर्वेदत्वं शाश्वतत्वञ्चोक्तमिति बोध्यम्।

इत्यायुरायुर्वेदमायुर्वेदस्योत्कर्षञ्चोक्त्वावच्यमाण-स्यायुर्वेदप्रयोजनस्य धातुसाम्यरक्षणस्य विषम-धातूनां धातुसाम्यकरणस्य च कारणं सामा-न्यविशेषादिषट्कं यत् प्रागुद्दिष्टं क्रमेण तत्षट्क

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

मुपदिष्टं प्रथमतः सामान्यविशेषयोः कार्य्यमुपदिशति।

सर्व्वदेत्यादि। सर्व्वदा सर्व्वस्मिन्नावस्थिके नित्यगे च काले। सर्व्वेषां भावानां द्रव्यगुणकर्म्मणां सामान्यं वृद्धिकारणं हेतुः प्रयोजकमित्येकोऽर्थः। समानो हि भावः समानं वर्द्धयितुं प्रयुज्यते सामान्येनेति समानानां द्रव्यगुणकर्म्मणां वृद्धौ प्रयोजकं सामान्यम्। एवमेव सर्व्वभावानां विशेषो ह्रासहेतुः प्रयोजक इति। सर्व्वेषां भावानां द्रव्यगुणकर्म्मणां विशेषो ह्रासेहेतुः। विशिष्टो हि भावो विशिष्टानि द्रव्यगुणकर्म्माणि ह्रासयितुं प्रयुङ्क्ते इति विशिष्टानां द्रव्यगुणकर्म्मणां ह्रासे प्रयोजको विशेषः।

अनयोरुदाहरणमेकमेवदर्शयति। प्रवृत्तिरुभयस्य तु इति। यो भावो यस्य समानस्तयोरुभयोः प्रवृत्तिः सामान्यं वृद्धिकारणं सङ्ख्यात एव। यो भावो यस्माद्विशिष्टस्तयोरुभयोः प्रवृत्तिर्विशेषो ह्रासहेतुः सङ्ख्यात एवेति। तद्यथा। पञ्चसु ब्राह्मणेषु यद्यपरः कश्चिद्ब्राह्मण आगच्छति तदा तद्ब्राह्मणत्वं सामान्यं षड्ब्राह्मणा इति सङ्ख्यातस्तेषां वृद्धौ हेतुर्भवति। यदि तत्र कश्चित् क्षत्रिय

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

आगच्छति तदा तत्क्षत्रियत्वं विशेषो न सङ्ख्यातो ब्राह्मणानां वृद्धौहेतुर्भवति पञ्चैव ब्राह्मणा एकः क्षत्रिय इति षट्सु च पुरुषेषु सत्सु ह्रासहेतुर्विशेषः क्षत्रियत्वं ब्राह्मणत्वञ्च । एकः क्षत्रियः पञ्चब्राह्मणा इति । प्रवृत्तिर्भावोऽनुवृत्तेरेवहेतुत्वात् । अस्तु भुवि भूसत्तायामित्यस्तेर्भवतेर्वारूपं भावो भवनं सत्ता । सदितियतः सा सत्ता द्रव्यगुणकर्म्मसु । द्रव्यगुणकर्म्मणां यावत् सत्ता तावदनुत्पत्तेरुत्तरकालं वृत्तिः स्थितिः सत्ताया असद्भावे विनाशः । तर्हि किं सत्ता द्रव्याणां गुणः कर्म्म वा यावद्भिर्गुणैर्द्रव्येवर्त्तते तावद्द्रव्यं तद्गुणाश्चानुवर्त्तन्ते तथाक्रिया । गुणकर्म्मसु भावान्नगुणो न कर्म्म । सत्ता हि गुणेषु कर्म्मसु च वर्त्तते तस्मान्न गुणो न वा कर्म्म सत्ताभवति भावात् । गुणः कर्म्म च विभाव्यते गुणेनापि सङ्ख्यापरिमाण पृथक्त्वपरत्वापरत्वादिनेति । तथापि न गुणो न कर्म्म च सत्ता सामान्यविशेषाभावेन च ।

सामान्यं न सामान्यवद्विशेषवद्वा । विशेषश्च न सामान्यवान् विशेषवान् वा । गुणकर्म्मणी तु सामान्यविशेषवती । एतेन द्रव्यं व्याख्यातम् । द्रव्यमपि न सत्ता सामान्यविशेषाभावेन च सत्तायाः

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

सामान्यवद्विद्रव्यं विशेषवच्च। पारिशेष्यात् समवायः। शेषवदनुमानं परिशेषः। त्रिविधमनुमानमुक्तं पूर्व्ववच्छेषवत् सामान्यतो दृष्टञ्च। तत्र शेषः परिशेषः कारणप्रदर्शनेनानुपपत्तिवचनेन यत् प्रतिषेधादप्रतिषिद्धं यत्परिशिष्यते तत्पारिशेष्यादनुमीयते। तच्च शेषवदनुमानम्। द्रव्यगुणकर्म्मणां सत्तात्वप्रतिषेधात् परिशिष्यते समवायः सासत्तेत्यनुमीयते। समवायाद्धि सदिति द्रव्यगुणकर्म्मसु प्रतीयते। यावद्धि समवायिकारणानां समवायोवर्त्तते तावद्‌द्रव्यं सदिति प्रतीयते गुणः सन्निति कर्म्म च सदिति। सैव द्रव्यगुणकर्म्मणामनुवृत्तेर्हेतुः। समवायाभावाद् द्रव्यगुणकर्म्मणां नाशः। समवायिकारणानां समवायाभावः पृथकत्वमयोगो यदा स्यात् तदा नश्यतीति दृश्यते नास्तीत्युच्यते। समवायोऽस्ति चेति किं सत्तावान्। न सत्तावान् समवायः स्वरूपेण सद्भावात् सत्तान्तरवत्त्वाभावात्। न हि समवायेन समवायो द्रव्यगुणकर्म्मसुवर्त्तते। तेषु वृत्तौ समवायस्य वस्त्वन्तराभावात्। स्वरूपेणैववृत्तेः। नित्यश्चानित्यश्च समवायः। द्रव्याणां गुणैः सहयोगोनित्यः। न हि वर्त्ततेनिर्गुणं द्रव्यम्। सगुणमेव हि द्रव्यमुत्पद्यते।

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

लोकेत्रिविधं नित्यम् । लोके त्रिविधं नित्यं व्यवह्रियते । प्राकृतप्रलयादर्वाक्यन्न नश्यति तत् प्राकृतप्रलयपर्य्यन्तस्थायित्वाल्लोकेनित्यं व्यवह्रियते । यथा चतुर्विंशतिस्तत्त्वानि । अव्यक्ताख्यादीनां समवायिकारणसमवायः प्राकृतप्रलयपर्य्यन्तं तिष्ठति नश्यति च प्राकृतप्रलयेजायमाने नश्यन्त्यव्यक्तात्मादीनि चतुर्विंशतिस्तत्त्वानि । तस्माल्लोकेसत्यानित्यान्यपिचाव्यक्तादीनि पृथिव्यन्तानि चतुर्विंशतिस्तन्मयानि देवनरादीनि चराचराणि वस्तुतस्त्वनित्यान्यन्टतानि भवन्ति स्वप्नविषयाभिमतानीव प्रमाणप्रमेयतयाभिमान्यानीति द्विविधं मिथ्यात्वं लोके सत्यत्वं वस्तुतस्त्वन्टतत्वं यथा स्थाणुः स्थाणुरेवेति सत्यत्वम् । लोकेमिथ्यात्वं च यथा स्थाणौ पुरुष इति । एवमेवोक्तङ्गौतमेन न्यायशासने तैत्तिरीयोपनिषन्मूलकम् । स्वप्नविषयाभिमानवदयं प्रमाणप्रमेयाभिमानः । तत्त्वप्रधानभेदान्मिथ्याज्ञानस्य द्वैविध्योपपत्तेश्च इति ।

अव्यक्तं हि संहतं कालानुप्रविष्टं चेतनाधिष्ठितं प्रधानं त्रिगुणलक्षणमितित्रयात्मकं तेषां त्रयाणां पृथगवस्थाने लयः प्राकृतोनाम प्रकृतौ स्थितत्वात्

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

प्रधानपुरुषयोरिति। प्राकृते तस्मिन् प्रलयेजाते तथ्यवस्थिताः प्रधानचेतनकालचतुर्वेदपरमविश्वप्रणवात्मकसदाशिवाः सदनुप्रविष्टा वस्तुतः सत्याः परमव्योमरूपपरमात्मशिवगायत्र्यवशेषनिर्वाणाख्यप्रलयपर्य्यन्तस्थायित्वान्मध्यमनित्याः। तस्मिन्नेव निर्वाणाख्येप्रलये ते नश्यन्तीति परमव्योमरूपपरमात्मशिवादिकन्तु सत्।

ननु सदनुप्रविष्टं सत्यं तदेवास्यां सर्गावस्थायां ब्रह्म परमनित्यं शक्तिब्रह्मावशेषमहानिर्वाणपर्य्यन्तस्थायित्वात्। शक्त्यवशेषे महानिर्वाणेजायमाने तु सर्गावस्था व्यपैति शिवगायत्रीरूपञ्च शक्तिर्जहाति क्रियागुणव्यपदेशरहितासती स्वगुणानिगूढाभूत्वास्थास्यतीति सा शक्तिर्ब्रह्म सर्गप्रलयोभयावस्थिकं नित्यमसद्भूतं वस्तुचोच्यते इति। समवायस्त्वेतेषु तथाविधस्त्रिविधो नित्योव्याख्यातो भवति। कार्य्येषु द्रव्यगुणकर्म्मस्वनित्यः समवायः। सेयं समवायात्मिका सत्ता समानप्रसवात्मिकाजातिः सामान्यम्। असमानप्रसवात्मिकातुसत्ताजातिर्नामजन्म सत्ताविशेषः। तदुक्तं जातिः सामान्यजन्मनोरिति। सामान्यविशेषौ हि बुद्ध्यपेक्षावन्यत्वान्त्येभ्यो विशेषेभ्यः।

अन्त्याद्धिविशेषान्नान्योऽन्त्योविशेषः सम्भवति

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

यमपेक्ष्य सामान्यं स्यात्। द्रव्यत्वं गुणत्वं कर्म्म-त्वञ्च सामान्यं विशेषश्च। द्रव्यत्वं सामान्यं नवसु द्रव्येषु भावात् पृथिवीत्वाद्यपेक्षया सत्तापेक्षयातु विशेषः। गुणत्वञ्च सामान्यं रूपादिषु भावात् रूपत्वाद्यपेक्षया सत्तापेक्षयातुविशेषः। कर्म्म-त्वञ्च सामान्यमुत्क्षेपणादिषु सद्भावादुत्क्षेपणत्वा-द्यपेक्षया सत्तापेक्षया तु विशेषः। अनेकद्रव्या-रब्धद्रव्यत्वं चानेकद्रव्यत्वसत्त्वात्।

न च तदारम्भकाणि द्रव्याणि द्रव्यत्वं सामान्य-विशेषाभावेन च कार्य्यद्रव्यत्वस्यापि। एतेन गुणः कर्म्म च व्याख्याते। कार्य्यगुणाश्चानेकसजातीय-गुणारब्धास्तदनेकगुणत्वसद्भावात् तत्कार्य्यगुणत्वमुक्तं श्यामत्वपीतत्वादि।

न च तदारम्भकागुणास्तत्कार्य्यगुणत्वं सामान्य-विशेषाभावेन च। कर्म्मारब्धे कर्म्माणि च तत्कर्म्मत्व-सद्भावात् कर्म्मत्वमुक्तं न च तदारम्भकं कर्म्म तत्-कार्य्यकर्म्मत्वम्। इति द्रव्यारब्धेषु द्रव्येषु तदारम्भ-काणि द्रव्याणि द्रव्यसामान्यं यथा पाञ्चभौतिकत्वं शरीरेन्द्रियविषयसंज्ञकानां द्रव्याणां पञ्चभूतानि सामान्यं प्राणिनां नवद्रव्याणि द्रव्यसामान्यं गुणा-श्चतेषां गुणविशेषारम्भका गुणसामान्यं कर्म्म च तेषां

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

कर्म्मारम्भकं कर्म्मसामान्यम्। विशेषाश्च तत्तद्द्रव्य-गुणकर्म्मारम्भकास्तत्तद्द्रव्यगुणकर्म्मविशेषा इति सामान्यभूतं द्रव्यं सामान्यभूतो गुणः सामान्यभूतं कर्म्म सामान्यभूतश्च समवायः सत्ताजातिरिति तथा विशेषभूतं द्रव्यं विशेषभूतो गुणो विशेषभूतं कर्म्म-विशेषभूतः समवायः सत्ताजन्मेति द्रव्यगुणकर्म्मस-मवायाश्चत्वारोलोके पदार्था नास्त्यतोऽतिरिक्तः पदार्थः।

आयुर्वेदे भावानां वृद्धिह्रासाधिकरणत्वेन सा-मान्यविशेषयोरुपयोगेन द्रव्यादिषु चतुर्ष्वन्तर्भावेपि पृथग्वचनम्। यथा—

वैशेषिकेप्येव मेव सामान्यविशेषयोर्द्रव्यादिषु चतुर्ष्वन्तर्भावेपि पृथग्वचनमन्तरेण यथोपनिषत् तथा भवति। न वैशेषिकं नामशास्त्रं स्यात्। विशे-षस्योपदेशेन हि वैशेषिकं भवति सामान्यापेक्षो हि विशेष इति सामान्यस्याप्युद्देशोऽपेक्ष्यते शास्त्रसंज्ञा तु प्रसिद्धा वैशेषिकमिति।

न तु सामान्यकं तन्त्रकर्तुर्व्विवक्षितत्वात्। तन्त्र-कर्तुर्व्विवक्षावशाद्धि संज्ञा तन्त्राणां भवतीति। एव मेवान्वीक्षिकीशासने प्रमेयेऽन्तर्भूतत्वेपि प्रमाण-संशयादीनां पञ्चदशानां पृथगुपादानमन्तरेण त्वौ-पनिषद्वद्भवति नत्वान्वीक्षिकीशास्त्रं भवति। वाद-

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

मार्गज्ञानार्थं हि प्रमाणसंशयादीनां पृथग्वच-मिति।

सर्व्वदेति नित्यगेकाले दुग्धपलं जलपलं वर्द्ध-यति द्रवादिसामान्येन परिमाणतः। न तु पार-दपलं जलपलं वैशेष्यात्। विशेषोऽत्र तीक्ष्णत्व-मृदुत्वादिर्व्वलीयान् द्रवत्वादिसामान्यमवजयति। बध्यते हि विरुद्धगुणसन्निपाते हि भूयसाल्पमव-जीयते।

जैमिनिनाप्युक्तम्। विरुद्धधर्म्मसमवाये भूयसां स्यात् सधर्म्मकत्वमिति। एतेनात्र ह्रासहेतुर्विशेषो व्याख्यातः।

आवश्यिके तु कालेऽप्येवं श्लेष्मगुणसमं दुग्धं कणा-शुण्ठगादिकषाद्रव्यसंस्कृतमवस्थान्तरमापन्नं कफं ह्रा-सयति न तु गुणसामान्येन वर्द्धयति अवजयात्।

ननु कथमेवं वृद्धौ हेतुः सामान्यं ह्रासेविशेष इत्यत आह।

सामान्यमेकत्वकरं विशेषस्तु पृथक्त्वकृदिति।

यतः सर्व्वदासर्व्वभावानां सामान्यमेकत्वकरं मेलनेनैकीभावं करोति तस्मात् तेषां वृद्धिकारण-मिति। यथा दुग्धजलयोर्द्रवत्वादिसामान्यं ते मेलयति मेलयित्वा च वर्द्धयतीति। तथा च दुग्ध-

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

जलयोरेकापरविशिष्टद्रवत्वापन्नत्वेनैकमेववस्तु सद्दिपत्तं भवतीति। न तु पारदजलयोस्तथा मेलनेनैकीभावस्ततो न वृद्धिरिति।

कस्मादित्यत आह। विशेषस्तु पृथक्त्वकृदिति।

सर्व्वदासर्व्वभावानां विशेषस्तु पृथक्त्वकृत्। पृथक्त्वं स्यादसंयोगो वैलक्षण्यमनेकतेति वक्ष्यते। अयोगेनानेकत्वं भावानां करोति नत्वेकत्वमिति पारदस्य जलस्य च द्रवत्वविशेषः पृथक्त्वमेव करोति तयोर्द्रवत्वेसामान्येसत्यपि विशेष एवास्ति तत्तयोर्द्रवत्वगुणयोरिति। एवं जातिश्च पञ्चब्राह्मणानां परेणैकेन ब्राह्मणेन सहैकत्वं मेलनं करोति चत्रियेणापरेण सह पृथक्त्वं तु ब्राह्मणत्वचात्रियत्वजातिविशेषः करोतीति।

किं पुनः सामान्यं कोवाविशेष इत्यत आह। तुल्यार्थता हि सामान्यं विशेषस्तु विपर्य्यय इति। समानानामनेकेषां भावः। नह्येकः समानो भवति सापेक्षधर्म्मकः समानः। तेनानेकेषां स्वरृत्ति वस्तु भाव उच्यते॥

अस्तीतिभावः। यो यत्र वर्त्ततेऽर्थः स तस्यभावः। अत एव तुल्यार्थता सामान्यम्। अर्थः कारणभूतं कार्य्यभूतञ्चवस्तु तुल्यं येषां ते तुल्यार्था-

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

तेषां भाव स्तुल्य एवार्थः। येन समानं यत् तस्य तेन सह तुल्यार्थत्वं सामान्यम्। यथा पुरुषाणां पुरुषघटकं वस्तु सत्त्वात्मशरीरं तुल्यं तत्त्रिकं द्रव्यभूतं सामान्यम्। तत्र च यत्कृष्णवर्णादिर्गुणः स च गुणभूतं सामान्यम्। यच्च कर्म्म गमनादि तत्कर्म्मभूतं सामान्यम्। यातु सत्ता सदिति यतः स खलु समवायः समानप्रसवात्मकः स समवायभूतं सामान्यमिति चतुर्व्विधं सामान्यम्। यच्चोक्तम्। सन्नित्यमद्रव्यवत् कार्य्यं कारणं सामान्यविशेषवदिति द्रव्यगुणकर्म्मणामविशेष इति स चाविशेषः सामान्यमेव पदार्थतश्चतुर्ष्वेव द्रव्यगुणकर्म्मसमवायेष्वन्तर्भूतं भवति नातिरिक्तम्।

तत्र सदिति। अस्तीतिवस्तूच्यते। यन्नास्तितदवस्तु। तद्वस्तु तत्तद्वस्तुनिष्ठो धर्म्मः। स च तत्तद्वस्त्वारम्भकं द्रव्यञ्चगुणाश्च कर्म्म च। तथा समवायश्च जातिरूपो जन्मरूपश्च। नित्यत्वं निरुक्तं त्रिविधं निरुक्तिविभकालपर्य्यन्तस्थायित्वं क्रियाविशेष एव। अद्रव्यवत्त्वं पुनरद्रव्यारब्धत्वं तदपि गुणानां प्रकृतिः सत्त्वादिगुण एव तत्सत्त्वादिगुणप्रकृतिकगुण एवाद्रव्यवत्त्वम्। भूतादेस्तामसस्याहङ्कारस्य प्रथम आरम्भः शब्दमात्रस्य ततः शब्दमात्रेणारब्ध आकाश

६

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

एवं स्पर्शमात्रस्य तत आरम्भः स्पर्शमात्रेण वायुरारभ्यते। ततो रूपमात्रमारभ्यमाणं ज्योतिराभते। ततो रसमात्रमारभ्यमाणमप आरभते ततो गन्धमात्रमारभ्यमाणं पृथिवीमारभते। एवं त्रिवृत्त्रिवृद्भूतैस्तेजोवन्नैरुपाहितं परमव्योमैव परमात्मा चक्रवद्भ्रमणशीलः कालोबभूवेति कालारम्भकं त्रिवृत्त्रिवृद्भूतं तेजोवन्नं परमव्योम चेति।

स च कालो निर्लिङ्ग एवाप्रमेय स्तदारब्धस्त्वयं सम्वत्सरः कालः शीतोष्णवर्षलक्षणः षडङ्ग ऋतुभेदेन कार्य्यकारणसंज्ञाद्रव्यमध्येऽयं कालो निर्दिष्टः प्रमेयत्वात्। एतत् कालस्य वस्तुनोवस्तुत्वं कालत्वं समवाय एव सत्ता तत्कालस्य सत्त्वादिगुणयोगेसमवायात् परिणामविशेष एषकाल इति। एवं क्षेत्रज्ञानुप्रवेशे कालानुप्रवेशे प्रधानमभिव्यक्तसत्त्वादित्रिगुणलक्षणं भूत्वा समत्रिगुणलक्षणमव्यक्तं नामायं द्रव्यसंज्ञ आत्मा बभूव तदात्मत्वञ्च समवायरूपा सत्ता कालक्षेत्रज्ञप्रधानानां हि समवायाद्व्यक्तस्वरूपानिर्वृत्तिरिति। एवं दिगपि वैकारिकात् सात्त्विकादहङ्कारादिन्द्रियादीनां देवता सर्गे आकाशस्य देवतादिग् जाता तयादिशा सत्त्वादिगुणयोगादारब्धा एतादिशो दश द्रव्यमध्येनिर्दिष्टाः प्राच्यादय इति दिक्-

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

त्वमपि वस्तुत्वं समवाय एव सत्ता । तस्यादिशौगुणैः सहयोगेऽपृथग्भावेन परिणामविशेषा एतादृश इति । मनश्चेदं शारीरं द्रव्यमध्येयन्निर्दिष्टं तद्-व्याहङ्कारिकमनसः स्थूलशरीराभिनिर्वृत्तौ खल्वात्म-नाकृतैः सत्वरजस्तमोभिर्व्विकृतीभूतैर्गुणैः सह युक्तेना पृथग्भावेन परिणामविशेष स्तादिदं मनस्त्वमपि सम-वायस्तेषां सत्ताभूतमेव वस्तुत्वमिति । एवं रूपरसग-न्धस्पर्शा आहङ्कारिकत्रिगुणसमवायादपृथग्भूतस्वरू-पेण निर्वृत्ता स्तेषां समवायविशेषा एव रूपत्वादयः सत्ता एव । एवं पञ्चविधकर्म्मणां कर्म्मत्वमपि सत्तैव अथैषामुपादानानि यानि तानि तु खलु न द्रव्यं न रूपरसादिर्गुणो नोत्क्षेपणादि कर्म्म च न च समवायः । परन्तु यथास्वमुपादानमन्त्य एव विशेषः सर्व्वेषां तेषामप्यन्तःप्रविष्टमेकं सर्व्वो-पादानं सदेव ब्रह्म सर्व्वव्यापकं सामान्यमिति षडेव पदार्था न तु चत्वारो द्रव्यगुणसमवायाः सामान्य-विशेषयोर्निखिलयो स्तेषु चतुर्ष्वन्तर्भावाभावादिति तर्हि कथं न षट्पदार्थनियमो न च षोडशपदार्थ-नयमिदृति कपिलवचनमुपपद्यत इति ।

यत उक्तं कार्य्यं कारणं सामान्यविशेषवदिति कार्य्यं हि न प्रसिद्ध एक एव भावः कश्चिदस्ति ।

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

वक्ष्यते चास्मिंस्तन्त्रे। नैकः प्रवर्त्तते भाव इति। अनेकोपादानकं हि कार्य्यं नवद्रव्यं सप्तदशगुणं पञ्चविधञ्च कर्म्मेति।

सत्यमेतत्। यत्तु वैशेषिकशासनमुक्तं कणादेन यच्चान्वीक्षिकीशासनं गौतमेन यच्चायुर्व्वेदशासनं तत्सर्व्वं लौकिकपदार्थोपदेशशास्त्रम्। लोके तु यत्सामान्यं यश्चविशेषश्चिकित्सायामुपयोगार्थं भवति तौ सामान्यविशेषावायुर्वेदे हृद्धेरकत्वह्रासपृथक्त्व हेतुतयाऽभिहितौ। वैशेषिके च निःश्रेयसार्थं यौ सामान्यविशेषौ भवतस्तयोरेव साधर्म्म्यवैधर्म्म्याभ्यां तत्त्वज्ञानं सम्भवति सर्व्वान्तर्यामि ब्रह्म तु सामान्यं तत्तत्त्वमेव तस्य तु तत्त्वज्ञानं न सम्भवति विकृतांशं विहाय प्रकृतांशज्ञानं हि भावानां तत्त्वज्ञानं तच्च ब्रह्मणो नास्तीत्यस्मादलौकिकौ नाभिहितौ, तौ प्रोक्तौ यौ लौकिकौ सामान्यविशेषौ, तौ द्रव्यगुणकर्म्मसमवायेष्वन्तर्भूतावेव। आयुर्वेदेऽनुपयोगित्वाद्वैशेषिके च निष्प्रयोजनत्वादलौकिक सामान्यविशेषौ नोक्तौ निष्प्रयोजनत्वाच्चैव नाहङ्कारिकानीन्द्रियाण्यहङ्कारो महानव्यक्तस्यास्त्रयोगुणाः सत्त्वादयश्चोक्तास्तस्मात्लोके षडेवपदार्था इत्येवं नियमो न। तथा षोडशैव पदार्था इत्येवं नियमश्च न। धातु

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

सत्त्वमात्मा शरीरञ्च त्रयमेतत्त्रिदण्डवत्।
लोकस्तिष्ठति संयोगात्तत्र सर्व्वं प्रतिष्ठितम्॥
स पुमांश्चेतनं तच्च तच्चाधिकरणं स्मृतम्।
वेदस्यास्य तदर्थं हि वेदोऽयं सम्प्रकाशितः॥

साम्यवैषम्यप्रयोजनमायुर्वेदिकं निःश्रेयसाधिगमप्रयोजनञ्च वैशेषिकं षट्पदार्थज्ञानेनैव सिद्ध्यति तथा षोडशपदार्थज्ञानेनैव निःश्रेयसाधिगमः सिद्ध्यतीति शेषाः पदार्था नोक्ता आयुर्वेदवैशेषिकान्वीक्षिकीषु न तु प्रतिषिद्धा इति न कपिलवचनं विरुद्ध्यते। सामान्यविशेषवदिति वचनेनैकत्वं द्रव्यगुणकर्म्मणां प्रतिषिद्धं न द्रव्यमेकविधं न गुण एकविधो न च कर्म्मैकविधमिति।

अथ द्रव्यसामान्योदाहरणमायुर्वेदक्रियाधिकरणोपदेशेन दर्शयति।

सत्त्वमात्मेत्यादि। सत्त्वं सत्त्वसंज्ञकं मनः। आत्मा सत्त्वादित्रिगुणलक्षणमव्यक्तं नाम चतुर्विंशं तत्त्वम्। शरीरं पञ्चमहाभूतविकारसमुदायात्मकं चेतनाधिष्ठानभूतं तच्च शुक्रशोणितादिसम्भूतं स्थूलं गृह्यते नत्वाहङ्कारिकेन्द्रियादिमत्सूक्ष्मं क्रियानधिकरण-

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

त्वात्। अत्र सत्त्वादिसङ्ख्येयनिर्देशे सङ्ख्यालाभेऽपि द्वयोः संयोगे लोकत्वनिरासायाह।

त्रयमिति। तेनैतत्त्रयं समस्तं संयोगान्मिलितं लोको लोकाभिधः संस्तिष्ठति स्थित्यादिक्रियासमर्थत्वेनवर्त्तते। लोकदीप्तौ कञ्योगे रूपसिद्धिः। लोकाभिधानात् जगत्साम्यं ख्यापितम्। त्रिदण्डवदिति। यथा त्रयोदण्डा मिलिताः समुदायात्मको विशिष्टस्त्रिदण्डाख्योभावविशेषस्तिष्ठति वस्त्वन्तरधारणादिक्रियायां स्वयमवस्थानक्रियायाञ्चसमर्थत्वेन वर्त्तते। एतेनैतदुक्तं भवति। यथा दण्डत्रयं परस्परं संयोगेन धारणायस्थानसमर्थं भवति। न च संयोगाभावान्नवाद्विद्वयोः संयोगात्। तथा सत्त्वात्मशरीराणीति त्रयं परस्परं संयोगान्मिलितं लोकाख्यः सन् स्वयमवस्थानवस्त्वन्तरधारणादिसमर्थो भवति न संयोगाभावान्न च द्वयोः संयोगात्। मृतस्य सूक्ष्मातिवाहिकशरीरं पारलौकिकं वैदिकक्रियाधिकरणत्वाभावान्नोक्तम्। शरीरेन्द्रियसत्त्वात्मसंयोगो धारिजीवितमायुरुक्तं तत्संयोगवान् सत्त्वात्मशरीरसमुदायो लोक इत्याधाराधेयभावाभ्यां लोकायुषोर्भेदः। यच्चायुर्लक्षणे शरीरात् पृथगिन्द्रियमुक्तं न चात्रेन्द्रियमुक्तं शरीरग्रहणेन

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

गृहीतं तत्तु खल्वायुर्लक्षणे यदिन्द्रियग्रहणं तदन्तश्चेतनानां वृक्षादीनां जीववतां प्रत्यक्षाणां वहिरिन्द्रियाभावेऽप्यभ्यन्तरेन्द्रियवत्त्वख्यापनार्थं लोकत्वञ्च तेषां सत्त्वात्मशरीरवत्त्वात्। यद्यायुर्लक्षणे इन्द्रियग्रहणं नाकार्षीत् कथं वृक्षादीनां जीवनदर्शनेनाभ्यन्तरेन्द्रियवत्त्वानुमानमभविष्यत्। इन्द्रियग्रहणेन तु तेषां जीवनदर्शनेनाभ्यन्तरेन्द्रियमनुमीयते मनोग्रहणवत्। वाह्यप्रचरणवर्त्माभावात् तु वृक्षादयो न पश्यन्ति न जिघ्रन्तीति। मनोग्रहणेन मनसोऽप्यनुमानं वृक्षादीनामात्मग्रहणेनात्मानुमानं भवति। जीवनलिङ्गात्। घटादीनान्तुजीवनलिङ्गाभावान्नात्मेन्द्रियमनसामनुमानं भवति। आत्मेन्द्रियमनोलिङ्गाभावात्। तस्माद्वृक्षादयः प्राणिनोऽपि वाह्यविषयग्राहकत्वाभावात् स्थूलशरीरस्थमनसा सुखदुःखानुभवेऽपि तत्प्रतिकारार्थं नायुर्वेदाधिकारिणो भवन्तीतिख्यापयितुमायुर्लक्षणे पृथगिन्द्रियमुक्तमिन्द्रियानुसेयायुर्हिवक्ष्यतेऽरिष्टाधिकारे इति कश्चित्। वस्तुतस्तु मृतपुरुषस्य परलोकगतस्य सूक्ष्मदेहवतः सत्त्वेन्द्रियादिमत्त्वेऽप्यायुष्मत्ववारणार्थं सूक्ष्मदेहव्यवच्छेदार्थं तत्र शरीरपदेन स्थूलदेहपरिग्रहार्थमिन्द्रियं पृथगुक्तम्। अत तु मृतस्यापि लोकत्व

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

वारणार्थं स्थूलदेहपरिग्रहार्थं शरीरमुक्तं नत्वि-न्द्रियं पृथगुक्तमिति। त्रिदण्डवदिति दृष्टान्तं कर्म्मसामर्थ्येन न तु फलभोगादिसाधर्म्म्येण चेतन-भत्वाभावात्।

नन्वस्तु लोकः सत्त्वात्मशरीरसमुदायात्मक स्तत्र सा-मान्यञ्चभवतु प्रत्येकं सत्त्वमात्मा शरीरञ्च मिथःसंयो-गात्तु तेषां समुदायस्य कथं लोकाभिधानं लोकेह्या-काशादिकं दृश्यते गुणाश्च शब्दादयः कर्म्म च। पुरुषे तु सत्त्वात्मशरीरसमुदाये नाकाशादय उप-दिश्यन्ते दृश्यन्तेचाकाशादय स्ते कुतः सम्भवन्ति किन्तेचाधिका नरपश्वादयश्च चेतनाचेतना लोका उपदिष्टाः सन्तु। मृतानां तेषामुपदेशे किं प्रयोजन-मस्ति जीवितानाम्वा किमित्याशङ्कयाह। तत्र सर्व्व-मित्यादि।

तत्र लोके सर्व्वमाकाशादिकं द्रव्यगुणादिकं प्रतिष्ठितं सत्त्वेचात्मनि च शरीरे च समुदाये च प्रतिनियतं यद्यत् तत्सर्व्वं स्थितं यच्च सर्व्वं त्रिलोक्यां तस्मादयमपि मिथः संयोगात् सत्त्वात्मशरीरसमु-दायो लोकाभिधो भवति। लोकजगतोः साम्यं स्वयमेव शारीरस्थाने व्याख्यास्यते। एतेनैतदुक्तमा-चार्य्येण। सत्त्वात्मशरीरसमुदायात्मकस्त्वयं लोको

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

यस्माद्द्रव्यगुणकर्म्मेति त्र्यात्मक स्तस्मात् तत्र सर्व्वं प्रतिष्ठितं द्रव्यादित्र्यात्मकत्वमेवास्य न तु द्रव्यादिचतुरात्मकत्वं द्रव्यगुणकर्म्मणां मेलकसमवायेन मिलितसमुदायत्वे तद्द्रव्यादीनां त्रयाणां मेलकत्वेन समवायस्य प्रकृतिभूतकारणत्वाभावादेव तन्मयत्वाभावेन कार्य्यत्वाभावात्। द्रव्यादित्रिभावात्मकोपि सत्त्वात्मशरीरसमुदायत्वेनापूर्व्वापरविशिष्टगुणकर्म्मवान् बोध्यः एवं घटाद्यचेतनोपि। ननु कारणानुरूपं हि कार्य्यं तस्मात् सत्त्वात्मशरीरसमुदायत्वे लोके कथमिच्छाद्वेष सुखदुःखप्रयत्नचेतनाधृति बुद्धिस्मृत्यहङ्कारकर्म्मकर्म्मफलमोक्षजीवितमरणादिकं वर्त्तते। सत्त्वं हि अणुत्वमेकत्वञ्चेति द्विगुणं क्रियावदचेतनञ्च आत्मानिर्गुणोनिष्क्रियः सत्त्वरजस्तमःसाम्यलक्षण इति शरीरं चेतनाधिष्ठानभूतं पञ्चमहाभूतविकारसमुदायात्मकं तदारम्भकाकाशादीनां च भूतानां गुणा न भवन्तीच्छादयो गुरुत्वादयश्च। इति चेन्नातात्मशब्देनेच्छाद्वेषादीनामाश्रयत्वेन तेषां ग्रहणादिति कश्चित्तन्नात्मनो निर्गुणत्वेनेच्छाद्वेषादीनां प्रत्यगात्मनि जनकत्वादिच्छादिलिङ्गकत्वादिच्छाद्याश्रयत्वाभावादन्यथा सुखदुःखात्मकयोरारोग्यरोगयोरात्मवृत्तित्वापत्तेः।

न हि तदिष्टं भवति शरीरं सत्त्वसंज्ञञ्च व्याधीनामाश्रयोमतः। तथा सुखानामिति वक्ष्यमाण वचनासङ्गत्यापत्तेः। सत्त्वमात्माशरीरञ्चेत्यादिरूपेण पुरुषोपदेशं न कृत्वा चतुर्विंशतिधात्वात्मा लोक इत्युपदेशेन तदर्थलाभाच्च। तस्मात् कारणभूतसत्वादित्रयसमुदायात्मकत्वेन पुरुषोपदेशात् कार्य्यभूतानामिच्छादीनां तत एव लाभः ख्यापितः। तद्यथा सत्त्वमचेतनं क्रियावच्च प्राक्प्रसिद्धम्।

आत्मा खलु यः चेतज्ञः सः शाश्वतो निर्गुणो निष्क्रियः सत्त्वभूतगुणेन्द्रियै श्चैतन्ये हेतुः स च संसारस्यानादित्वेन चक्रवद्भ्रमणशीलत्वेन च यदृच्छया वा प्रभावाच्च त्रिगुणसाम्यात्मकप्रधानेन यदा युज्यते रागात्मकेन तदा प्रवृत्तिहेतुना रजसा प्रवृत्तिमान् भवति सत्त्वेन प्रकाशकेन चेतनावान् भवति तमसा मोहात्मकेनावृतज्ञानवान् भवतीति स आत्मा तदा खल्वव्यक्तं नाम ज्ञः स चोदासीनः। स यदा महतास्थूलविद्याबुद्ध्या युज्यते तदा सुषुप्तिस्थानः प्राज्ञउच्यते। स तया बुद्ध्या यदाहमिति मन्यते तदाऽहम्मत्या खल्वविद्यया युक्तः पञ्चमहाभूतोपाधिः सन् प्रत्यगात्मा भवति सोऽन्तःप्रज्ञः स्वप्नस्थानो भूतात्मा सूक्ष्मशरीरो। तस्य स्थूलशरीरपरिग्रहे-

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

स्थूलपञ्चभूतोपाधिर्न्नो यदा च स मनसा युज्यते तदा मनसः क्रियया उपचर्य्यते मनःक्रियोपचरितत्वेनासावात्मा क्रियावानुपदिश्यते। तया चोपचरितक्रियया खल्वात्मा मनसि चेतनां जनयति।

तेन खलु मनश्चैतन्येन पुनरात्माप्युपचर्य्यते तत आत्मा प्रव्यक्तचेतनावानुपदिश्यते। चेतनः सखल्वात्मानियमात्मिकां धृतिं मनसि जनयति। तया च मनोधृत्या पुनरात्मोपचर्य्यते तस्मादात्माधृतिमानुपदिश्यते समयोगयुक्तया खलु धृत्या पुनरात्मा मनसि समदर्शनरूपां बुद्धिं जनयति। तया च मनःस्थया बुद्ध्या खल्वात्मोपचर्य्यते तस्मादात्मा बुद्धिमानुपदिश्यते समयोगयुक्तया बुद्ध्या च तयात्मा मनसि चिन्तयते कार्य्याकार्य्यं स्मरतीति यावत्। मनसि जनितयाच तया स्मृत्यात्मा तदोपचर्य्यते तस्मात् स्मृतिमानात्माऽभिधीयते इति चैतन्यादिकाः सर्व्वाबुद्धयो महत्तत्वं सत्त्वरजस्तम इति त्रिगुणवैषम्येनाहृत पुरुषांशरूपं ज्ञानं विद्यात्।

उक्तञ्च लिङ्गपुराणे। मनोमतिरित्यादि पर्य्यायेण। स एष महदुपाहित आत्मा प्राज्ञः सुषुप्तिस्थानश्चेतोमुख आनन्दमय एवानन्दभुग्भवतीति। तत्रत्वेताभिश्चैतन्यादिभिर्बुद्धिभिरयोगयुक्ताभि रात्मा

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

मनसि भ्रान्तिरूपं ज्ञानं जनयति तेनोपचर्य्यमाणः स्वस्वरूपज्ञाने भ्रान्तो भवति भ्रमवुद्ध्यातु ताष्टत्यादयो बुद्धयो मिथ्यायोगयुक्ता भवन्ति मिथ्यायोगयुक्ताभिश्चताभि र्ष्टत्यादिभिर्बुद्धिभिर्म्मनसा संशेते तेन च मनःस्थसंशयज्ञानेनोपचर्य्यमाणः संशयवान् भवति कोऽहमिति। तेन संशयेन ता ष्टत्यादयो बुद्धयोऽतियोगयुक्ता भवन्ति। अतियोगयुक्ताभिश्चताभिर्ष्टत्यादिभिरात्मा मनसि एष देवदत्तो यज्ञदत्त एषोऽहमयमित्यादिलक्षणभेदबुद्धिरूपमहमिति मन्यते साचाहम्मतिस्त्रिधा तत्रादौ यथा मनसि तमोगुणोद्रिक्ततया मोहजनकाहम्मतिं विस्मृतिं जनयन्नात्मा तयाऽहम्मत्योपचर्य्यमाणो मुग्धः सन्नहमिति मन्यते। तत स्तयाचाहम्मत्या रागात्मक रजोगुणोद्रिक्ताभिस्ताभिर्बुद्धिभिर्म्मनसि राजसं तैजसाख्यमहङ्कारांश निश्चयबुद्धिरूपं जनयन्नात्मा तेनाहङ्कारेणोपचर्य्यमाणो दुःखजनकराजसाहङ्कारवान् भवं स्तैजसो भवति योहि स्वप्नावस्थायामास्मिन् पुरुषे सप्ताङ्ग एकोनविंशतिमुखोऽन्तःप्रज्ञः प्रविविक्तभुग्भवति। ततस्ताभिरयोगयुक्ताभिः प्रकाशात्मकसत्त्वगुणोद्रिक्ताभिस्ताभिर्बुद्धिभिर्म्मनसि सुखजनकं विवेचकबुद्धिरूपं वैकारिकाख्यं सात्त्विका-

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

हङ्कारं जनयन्नात्मा तेनाहङ्कारेणोपचर्य्यमाणः सात्त्विकाहङ्कारवान् भवन् वैश्वानरो भवति योहि जागरितावस्थायामस्मिन् पुरुषे वहिःप्रज्ञः सप्ताङ्ग एकोनविंशतिमुखः स्थूलभुग्भवति। इत्येवं स्वमायज्ञानवानज्ञानरूपाहङ्कारत्रयवांश्चात्मा भवति सात्त्विकाहङ्कारवान् सन् तैजसाऽहङ्कारमाश्रित्य मनसि सुखायवासनां दुःखाय द्वेषं जनयति। ततश्च तयेच्छया द्वेषेण चोपचर्य्यमाणः सुखकामी दुःखद्वेषी भवत्यात्मा। ततश्चेच्छया यथा सुखं भवति तथा मनसि भूतसर्गाय प्रवृत्तिं दुःखञ्च यथा न भवति तथैवान्यथाभावाय द्वेषेण निवृत्तिं जनयन्नात्मा प्रवृत्तिनिवृत्त्याख्यप्रयत्नेन तेनोपचर्य्यमाणः प्रयत्नवान् भवति। तेन च प्रयत्नेन खं वायुं ज्योतिरपोभूमिं क्रमेण सृजति।

तैश्चेन्द्रियाणि पञ्चार्थान् सृजन् कोषकारकीटवत् तदष्टादशतत्त्वमय सूक्ष्मदेहरूपकोषेण स्वयमावृतः सगुणकर्म्मणा वायुनाऽभिप्रेर्य्यमाणः प्राक्तनदैवरूपेण देवनरादियोनिष्वदुष्टायां योनावदुष्टञ्च गर्भाशय मनुप्रविश्यादुष्टशुक्रशोणितसंयोग मेत्य तन्मध्यस्थानमास्थायाणुना कालेन मनसा पूर्व्वतरमाकाशं सृजत्येवं क्रमेण वाय्वादिकं निर्म्माय क्रमेण शौक्रशौणितिकाहारज रसमयानि भूतानि मिलि-

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

तानि सर्व्वाण्याप्यापयन् वायुना तेजसा च पाचयन्न-नुक्रमेण शरीरे वक्ष्यमाणेनात्मानं गर्भरूपेण सृजति तस्मिंश्चशरीरे हृदितिष्ठन् चतुर्थे मासि वाह्यबुद्धी-न्द्रियाण्यभिव्यञ्जयन् वाह्यचैतन्यादिकं मनसि जन-यति। तेन च प्राक्तनानुभूतभावाननुस्मरति तया-ऽनुस्मृत्याचोपचर्य्यमाणः प्राक्तनानुस्मृतिमान् तया चाभिलषितभावानां लाभालाभाभ्यां मनसि सुखदुःखं जनयन्नात्मा सुखदुःखाभ्यामुपचर्य्यमाणः सुखी वा दुःखी वा भवति। ततो लोकेजातः सन् प्राक्तन-दैवानुरूपं जागरितस्थानः स्थूलरूपेण सुखदुःखं सप्ताङ्ग एकोनविंशतिमुख एवोपभुङ्क्ते। स्वप्नस्था-नोऽन्तःप्रज्ञ स्तथाविध एव प्रविविक्तरूपेण सुख-दुःखमुपभुङ्क्ते। सुषुप्तिस्थानस्तु प्राज्ञ श्चेतोमुख आनन्दमयोह्यानन्दमात्रमुपभुङ्क्ते इति शुभाशुभ-जनकञ्च प्राक्तनदैवानुसारेणाचरति फलञ्च तदनु-रूपमिहचामुष्मिंश्च लोके मनोबुद्धिभ्यामुपभुङ्क्ते इति आभ्यन्तरवाह्यावस्थात्रयं माण्डुक्ये शिष्याणां प्रत्यक्ष-गोचरमुपदिष्टं तदवस्थात्रयोपदेशेनात्मनोऽप्यवस्था-त्रयवदुन्नेयम्। सुषुप्तौ तु चेतोमात्रमुखः सुख-मात्रभुक् तदाह्यस्फुटचैतन्यमात्रमतिरिक्तानां बुद्ध्या-दीनां लयात्।

तदुक्तं कैवल्योपनिषदि। सुषुप्तिकाले सकले वि-

For Private And Personal Use Only

लीने तमोऽभिभूतः सुखः रूपमेति । पुनश्च जन्मान्तरकर्म्मयोगात् स एव जीवः स इति प्रबुद्ध इति । सुश्रुतेपि गर्भावक्रान्तौ शारीरे ।

स्त्रीपुंसयोः संयोगे तेजः शरीराद्वायुरुदीरयति । ततस्तेजोऽनिलसन्निपातात् शुक्रं च्युतं योनिमभिप्रतिपद्यते संसृज्यते चार्त्तवेन । ततोऽग्नीषोमसंयोगात् संसृज्यमानो गर्भो गर्भाशयमनुप्रतिपद्यते । चेतन्नो वेदयितेत्यारभ्य धाता वक्ता योऽसावित्यादिभिः पर्य्यायवाचकैर्नामभिरभिधीयते दैवयोगादक्षयोऽव्ययोऽचिन्त्यो भूतात्मनासहान्वक्षं सत्त्वरजस्तमोभिर्दैवासुरैरपरैश्चभावैर्वायुनाभिप्रेर्य्यमाणो गर्भाशयमनुप्रविश्यावतिष्ठते इत्याद्युक्तम् ।

तत्र भूतात्मनेति तन्मात्र पञ्चभूतादि सूक्ष्मशरीरेण । एवमेव शरीरसर्गे पञ्चभूतसंयोगात् गुर्व्वादयो गुणा जायन्ते । राशिपुरुषभावे तु सदसत् कर्म्मचाचरेदित्यतः कर्म्म कर्म्मफलं जीवितं मरणं जन्म च मोक्षश्चेति सर्व्वं तत्र सत्त्वात्मशरीरसमुदात्मके लोके प्रतितिष्ठते इति तत्त्वम् । एतेन तत्संग्रहीतमिति यद्वाख्याय सर्व्वं कर्म्मफलादिकमिति वक्ष्यते हि कतिधापुरुषीये ।

अत्र कर्म्म फलञ्चात्र ज्ञानञ्चात्र प्रतिष्ठितम् ।

अत्र मोहः सुखं दुःखं जीवितं मरणं स्वतेति

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

तदसमग्रवचनान्नसाधु। व्याख्यानमिदमस्माभिरुन्नीतं कतिधापुरुषये। अचेतनं क्रियावच्च चेतश्चेतयिता॰ परः। युक्तस्य मनसा तस्य निर्दिशन्ते विभोः क्रिया इति वचनमनुसृत्यैव। इत्यन्तु लोकोपदेशः सत्त्वशरीरयोर्धातुसाम्यासाम्यसुखदुःखलक्षणारोग्या-नारोग्याश्रयत्वादात्मनो रोगारोग्यानाश्रयत्वाच्च। न च वाह्येन्द्रियादिपञ्चमहाभूतादिविकारसमुदायः शरीरमिव वाह्याभ्यन्तरेन्द्रियादि पञ्चभूतविकार-समुदायः शरीरं वाच्यमिति शरीरात्मेतिद्वयं संयो-गाल्लोक इत्येवमुपदेश्यमितिवाच्यं रजस्तमोदोषज-व्याध्याश्रयो हि सत्त्वं वातादिदोषजव्याध्याश्रयः शरीरं तयोश्च विभिन्नं चिकित्सितं वक्ष्यते इति सत्त्वशरीरयोः पृथगुक्तिप्रयोजनमेकं द्वितीयन्तु सत्त्वादित्रयस्य संयोगेन परस्परमाश्रयाश्रितभावो नत्वेकाश्रयात्रपरावपरद्वयाश्रयोवैकः कर्म्मसामर्थ्यं-त्रयाणामेव परस्परापेक्षत्वादित्यत स्त्रयाणां प्राधा-न्यज्ञापनम्।

जात्याकृत्यादिभावानां हि सत्त्वादिसमुदाया-न्यतमाश्रितत्वेनाप्राधान्यान्नतैरुपदिष्टो लोकः संयुत-सत्त्वादिसमुदायत्वेनोपदिष्टलोकस्यैकत्वानेकत्व परि-ग्रहार्थं पूर्व्वमेव सामान्यविशेषावुपदिष्टौ तौ हि भावानामेकत्वपृथक्त्वपरिग्रहे हेतू। तस्मात्

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

सत्त्वादिसमुदायत्वलक्षणसामान्येन परिगृहीतानां सुरासुरनरवानरगजगोजसरभोरभ्रखराश्वाखतरतरक्षुशशर्क्षमृगमृगेन्द्रशार्दूलादीनां सुरासुरत्वादि विशेषेण परिग्रहः कार्य्य इत्यतः सामान्यविशेषौ न पुरुष घटकत्वेनोपदिष्टाविति । तदर्थं हीत्यादि ।

तस्य चेतनस्य पुरुषस्यार्थं हि यस्मादय हिताहित सुखदुःखरूपायुषो हिताहितमारोग्यानारोग्यादिकं क्षणमुहूर्त्तादिप्रमाणाप्रमाणं स्वलक्षणञ्च यथोक्तं तादृशोऽयमायुर्व्वेदः प्रकाशितो ब्रह्मणेति शेष स्तस्मात् तदेवाधिकरणं रोगारोग्यं हि सत्त्वशरीराश्रितं तस्मात् सत्त्वशरीराभ्यां पुरुषोपदेशः कृत आत्मा च नाधिकरणं तस्मादात्मवाँल्लोक इत्युपदेशो न कृतः ।

शरीरेन्द्रियसत्त्वात्मसंयोगश्चायुस्तस्मिन्नेव चेतनपुरुषे तत्प्रमाणाप्रमाणञ्चात्रैव तस्य हिताहितञ्च सत्त्वादिसमुदायस्यैवोपसेव्यमित्येव सुज्ञेयम् ।

अत्रात्मनः प्राधान्येपि सत्त्वात्मोपादानं यत्पूर्व्वं कृतं तेनात्मनः शरीरपरिग्रहे सत्त्वक्रियाया हेतुत्वं ख्यापितं सत्त्वात्मनोः संयोगेनात्मनः क्रियावत्त्वेन देहित्वात् ।

ननु तत्र सर्व्वं प्रतिष्ठितमिति यदुक्तं तत्सर्व्वं किन्तावदित्याकाङ्क्षायां सत्त्वात्मशरीर समुदायस्य

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

खादीन्यात्मा मनः कालो दिशश्च द्रव्यसंग्रहः।
सेन्द्रियं चेतनं द्रव्यं निरिन्द्रियमचेतनम्॥

यद्युन्मयत्वं प्रकृतिभूततत्त्वात् कारणं तावदुक्तं प्रधानं कारणेषु द्रव्यमादौ निर्द्दिशति न तु पूर्व्वोद्दिष्ट सामान्यविशेषादि क्रमेण।

खादीनीत्यादि। सत्यप्यात्मनः सर्व्वेभ्यः प्राधान्ये श्रोत्रादीन्द्रिययोगेनैव चैतन्यहेतुत्वादिन्द्रियाणां भूतमयत्वेनादौ भूतानां निर्द्देश स्ततश्चात्मनस्ततश्च मनसोऽप्यात्मनः शरीरपरिग्रहे मनःक्रियाया हेतुत्वात्। कालदिशोः सर्व्वत्रैव परिणामि समवायि हेतुत्वेन पश्चान्निर्द्देशः कृतः।

खादीनीति कतिधापुरुषीये वक्ष्यन्ते महाभूतानि खं वायु रग्निरापः क्षितिस्तथा। शब्दः स्पर्शश्चरूपञ्च रसोगन्धश्च तद्गुणा इत्यनेन तत्रात्यनभिव्यक्तशब्द तन्मात्रमत्राकाशं विवक्षितं नत्वेतदप्रतिघात स्वभावमाकाशम्। क्रमेण स्थूलाव्यक्तस्पर्शतन्मात्रचल स्वभावो वायुः। मिलितरक्तश्वेतकृष्णासाधारणभूत रूपतन्मात्रमयोष्णस्वभावं तेजोऽग्निः। ततः स्थूलाव्यक्तरसतन्मात्र द्रवत्वस्वभावा आपः। अव्यक्तगन्धतन्मात्रमयी खरत्वस्वभावा क्षितिः। इत्यत्यन-

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

भिव्यक्त शब्द इवाकाशादिषु पञ्चस्वेव श्लक्ष्णखरत्वादयो गुणा अत्यनभिव्यक्ता एव सन्ति ये पाञ्चभौतिकेषु व्यक्ता भवन्ति । अत्यनभिव्यक्तत्वेपि शब्दस्याकाशगुणत्वेनोपदेशः सगुणमेव द्रव्यमुत्पद्यते न तु निर्गुणमिति ज्ञापनार्थम् । वैशेषिके तु नाकाशस्य शब्दगुणोऽत्यनभिव्यक्तत्वादुक्त इति । पूर्व्व पूर्व्वभूतानुप्रविष्टोत्तरोत्तरभूतेषु वाय्वादिषु स्थूलेष्वेषां प्रकृतिभूतहेतुत्वात् तानि पूर्व्वपूर्व्वानुप्रविष्टानि वाय्वादीनि चत्वारि भूतान्यत्र न वाय्वादिशब्दवाच्यानि ।

आत्मा चेतनाधातुः संसारसंसवनादिस्वभावो निष्क्रियो निर्गुणः सत्त्वादियोगेन चैतन्यहेतुः प्रकाशरूपोऽव्यक्ताख्यः । मनश्चाणु सर्व्वेन्द्रियचेष्टाहेतुभूतं स्वार्थात्मसम्पदायत्तचेष्टावत्त्वस्वभावं सत्त्वप्रधानत्रिगुणविकारात्मकमूर्त्तिमत् । काल चक्रवद्भ्रमणेनाविरतगमनशीलत्वस्वभावः सर्व्वभावपरिणतिहेतुः । सुश्रुतेप्युक्तं कालोनाम भगवान् स्वयम्भूरनादिमध्यनिधनोऽत्र रसव्यापत्सम्पत्ती जीवनमरणे च मनुष्यादीनामायत्ते । ससूक्ष्मामपि कलां न लीयते इति कालः कलयति कालयति वा भूतानीति काल इति । एष च कालोनाम हरि र्वासुदेवो विष्णुनामकालानुप्रविष्टाद्व्यक्ताद्व्यक्तरूपः परः पुरुषः

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

परव्योमरूपः शिवः सत्त्वादिगुणत्रययोगाच्छीतोष्ण वर्षलक्षणः सम्वत्सर एव कार्य्यकारणसंज्ञः।

कालचक्रस्थितं हि सर्व्वं जगत्। तद्यथा ब्रह्म निष्क्रियं निर्गुणं पूर्व्वमासीत् तच्च प्रथमं लोहितमिव तेजोभूत्वा शुक्ला द्रवापोऽसृजत ताश्चापः कृष्णमिवान्नमसृजन्त। तास्तेजोबन्नाख्या स्तिस्रो देवता अनुप्रविश्य तद्ब्रह्म प्रथमं लोहितशुक्लकृष्णवदाभासमाना गायत्री वाग्देवता खल्वजा बभूव साक्षाद्येन परव्योमरूप आदिपुरुषः शिवो महाकाल ईश्वरः सर्व्वत्रैव गायत्रीरूपज्योतिष्मान् स्वाङ्गुलिमानेन चतुरशीत्यङ्गुलस्त्रिपात् पुरुष स्तस्य पञ्चाशदङ्गुलिमितः पादादिनाभिपर्य्यन्तोऽव्याकृतदेह स्तद्देशस्य एष सत्यो वासुदेवः कालः स एकांशेन चिद्भूत्वा चित्सम्प्रसादः चेतज्ञोनाम द्वितीयोऽजः पुरुषो बभूव तच्चिदसम्प्रसादो गुणांशमिलितसमतमोरजःसत्त्वरूपप्रधानं ब्रह्मा नाम स्वयम्भूवेति तेन च कालेन भ्राम्यमाणं प्रधानं चेतज्ञाधिष्ठितं त्रिगुणतो वृद्धिलक्षणं विषमं दशमांशेनाव्यक्तसमत्रिगुणरूपं भूत्वा पुनरव्यक्तं नामानन्दमय आत्मा बभूव स खलु संहतरूप आत्मा द्रव्येषु पठितः। स पुनः सम त्रिगुणवैषम्यरूपो महानेव स चोच्यते इत्येवमहङ्कारादयः सर्व्वभावाः कालेन सततं भ्रमता भ्राम्यमाणाः

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

क्रमेण परिणता आसन्निति तत्त्वम्। वैशेषिके-कणादेनाप्युक्तम्। अपरस्मिन् परं युगपच्चिरं चिप्रमिति काललिङ्गानि। द्रव्यत्वनित्यत्वे वायुना व्याख्याते। तत्त्वं भावेन व्याख्यातं नित्येष्वभावादनित्येषु भावात् कारणे कालाख्येति।

दिशश्चेति दिशत्युपदिशति लोकानयमस्मात् पूर्व्वः पश्चादयमस्मादित्यादिरूपेण याभि स्ता दिश इति तथाविधोपदेशव्यापारस्वभावा अप्रतिघातरूपाः। बहुवचनं नियमेनापेक्षत्वेन बहुत्वख्यापनार्थम्। एतेन चैकादिक् प्राच्याद्युपाधिमती न नानेति परवचनं नानात्मा सन्नप्येक आत्मेतिवत् नियमतो वस्त्वन्तरापेक्षत्वादित्योक्तं दिश इति।

उक्तञ्च वैशेषिके शास्त्रे कणादेन। इत इदमिति यतस्तद्दिश्यं लिङ्गम्। आदित्यसंयोगाद्भूतपूर्व्वाद्भविष्यतो भूताच्च प्राची। तथा दक्षिणाप्रतीच्युदीची च। एतेन दिगन्तरालानि व्याख्यातानीति। दिशश्चेति चकारः खाद्यपेक्षया समुच्चये एष इत्यर्थे वा तेन एष द्रव्यसङ्ग्रहः। द्रव्यन्तु स्वयमत ऊर्द्ध्वं वक्ष्यते यत्राश्रिता इत्यादिना। तेन एष लोकस्थानां कार्य्यभूतानां द्रव्याणामपरिसङ्ख्येयानां कर्म्मगुणाश्रय समवायिकारण सङ्क्षेपः।

ननु नवकोऽयं द्रव्यसङ्ग्रहो न भवति श्रोत्रा-

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

दीनां दशेन्द्रियाणामतिरिक्तत्वादिति चेन्न पञ्च-बुद्धीन्द्रियाणां श्रोत्रादीनामात्मज्ञतान्तरीयादि पञ्च-भूतात्मकत्वेनाकाशाद्यनतिरिक्तत्वाद्घटादीनामिव। आहङ्कारिकाणां दशानामिन्द्रियाणामिन्द्रियं क्रि-यागुणव्यपदेशाभावात् प्राक्स्थूलशरीरेन्द्रियोत्पत्ते-रसद्भाव इष्यते सन्त्यपि तान्यसन्तीति न द्रव्यमध्ये-पठितानि। प्राक्सर्गाद् ब्रह्म यथा ह्यसदुच्यते। असद्वा इदमग्र आसीदिति।

न च मनस्तद्वदनतिरिक्तं भूतेभ्यः। प्रकाश-लक्षणसत्त्वगुणबहुलरागात्मकरजोमोहात्मकतमो-गुणमयत्वात् पृथङ्मन उपादत्तम्। शरीरारम्भे गर्भाशयगतं शुक्रशोणितमनुप्रविश्यात्मा यथा पञ्च-भूतानि सृजति तथा त्रीनपि गुणान् सत्त्वादीन् सृजति तै र्मोहात्मकतमोगुणापकर्षत्रिगुणैः सम-वायेन मिलितैर्विशिष्टापूर्व्ववाह्येन्द्रियचेष्टाहेतुभूत स्वार्थात्मसम्प्रदायत्तचेष्टस्वरूपत्वेन खाद्यष्टाभ्योऽति-रिक्तं जातम्।

तथा च सत्त्वप्राधान्यात् सत्त्वसंज्ञा च तस्येति। कश्चित् तु मनोपि पाञ्चभौतिकं परन्तु श्रोत्रा-दीनामाकाशादिप्राधान्यादाकाशीयत्वादिव्यपदेश-वन्न व्यपदेष्टुमाकाशीयत्वादिकं शक्यते मनसः सम पञ्चमहाभूतारब्धत्वादिति सर्व्वेन्द्रियव्यापकस्पर्शने-

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

न्द्रियसमवायात् सर्व्वेन्द्रियव्यापकत्वस्वभावेन सर्व्वेन्द्रियाणां स्वस्वकर्म्मणि चेष्टाहेतुभूतत्वं न च वाह्येन्द्रियाणामुपघाते स्वयं मन स्तत्कर्म्मकरं भवत्याभ्यन्तरत्वात् न हि हस्तमन्तरेण दात्रमात्रेण छेदनं सम्पद्यते प्रतिनियतशक्तिकत्वाद्भावानामिति वदति तन्नानुभवसिद्धं स्पर्शादि भौतिकगुणयोगापत्तेः । मनोह्यशब्दमस्पर्शमरूपमरसमगन्धमगुरु बुद्ध्यात्मवत् परमसूक्ष्मं भौतिकपरमाणुश्च इति । न च विशिष्टाघरापूर्व्वमूर्त्तिमत् शब्दादिगुणवदप्यतीन्द्रियं यथा श्रोत्रादिकमिन्द्रियं खादिगुणशब्दादियोगादपि सूक्ष्मत्वादतीन्द्रियं खादिभ्योनातिरिक्तञ्च । सम्यगपाञ्चभौतिकत्वे मनसो ह्यभौतिकवस्तुग्रहणासामर्थ्यात् ब्रह्मज्ञानादिसाधिनीं बुद्धिमुत्पादयितुं न सामर्थ्यं सम्भवति । भौतिकाभौतिकं निखिलं हि मनसो विषयः । यथा हि बुद्ध्या ब्रह्मज्ञानमुत्पद्यते साचनोत्पद्यते भौतिकभावेन । भूतानि हि भूतमयानि च जगन्ति नियमतः सत्त्वरजस्तम इति गुणत्रयविवर्त्तित ब्रह्ममयाणि केवलब्रह्मविरोधीनि भवन्ति रागलक्षणेन हि रजसा प्रवर्त्तकेन सङ्ग उत्पाद्यते सङ्गस्तु खलु प्राते सत्यर्थे प्रीतिसम्पन्नताविशेषेण तत्रार्थे चासक्तिरिति द्व्यात्मकः ।

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

प्राप्तग्रभिलाषलक्षणा तृष्णा च रजसा जन्यते। ताभ्यां खलु सङ्कल्पतृष्णाभ्यामेवादृष्टतृष्णार्थकर्म्मणा बध्यते पुरुष इति। तमश्चावरणशक्तिरूपाज्ञानलक्षणं चिद्गुणांशस्याप्रसादांशजं सर्व्वलोकमोहं जनयित्वा तेन चालस्य निद्रा प्रमादैः पुरुषानाबध्नाति। सत्त्वं पुनर्निरुपद्रवं प्रकाशकलक्षणम्। स्फटिकमणिवन्निर्म्मलञ्च ज्ञानमुत्पाद्य पुरुषाणां तेन च सङ्गमयति पुरुषान्। निरुपद्रवत्वेनान्तःशान्तत्वात् तु सुखमुत्पाद्य च तेन पुरुषान् सङ्गमयतीत्यस्मात् रजस्तमोभ्यां विनिर्मुक्तत्वे जाते सति च शुद्धसत्त्वात्मके मनसि निर्म्मलत्वेनान्तःशान्तत्वप्रकाशकत्वाभ्यां रजोजनितसङ्कल्पतृष्णाजन्यकर्म्मबन्धनात् तमोजनित भ्रान्तिजन्यालस्यनिद्राप्रमादेभ्यश्च विनिर्मुक्तस्य ब्रह्मज्ञानमुत्पद्यते इति तद्रजस्तमोविनिर्मुक्तौ हेतुः समाधिविशेषाभ्यास स्तेनोत्पद्यते परमार्थतस्तत्त्वज्ञानं खादिकमिदं सर्वं द्रव्यगुणकर्म्माख्यं यत् तद्विकारभूतं नामधेयं तस्य तस्य प्रकृतिरित्येवज्ञानं सत्यं खादिसंज्ञकं सर्वं मिथ्येति। तत्त्वज्ञानात् खादितत्तद्विकारज्ञानं व्यवहारतत्त्वज्ञानमेव मिथ्याज्ञानमपैति ततो रागद्वेषमोहापायो भवति तेषामपाये प्रवृत्त्यपायो भवति प्रवृत्त्यपाये निःशेषानिवृत्तिर्मुक्ति र्भवति। मुच्यते ह्येवम्।

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

य एष सम्प्रसाद आत्माऽस्माच्छरीरात् समुत्थाय परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते स उत्तमः पुरुष इति स न द्रव्यं न गुणो न कर्म्म न समवायो न च सामान्यं विशेषश्चेति । नन्वेवमेष नवकोवैद्रव्यसंग्रहोनोपपद्यते ऽसमग्रवचनात् । सत्त्वात्मशरीरसमुदायस्य चेतनाचेतनस्याप्राणिनश्च घटादेरतिरिक्तत्वादित्यतः प्रकृत्यात्मकत्वं विकाराणामिति ख्यापनायाह । सेन्द्रियमित्यादि ।

इन्द्रियाणि श्रोत्रादीनि वाह्यानि बुद्धिकर्म्मणोः करणानि दश तैर्युक्तं खादिनवद्रव्यारब्धं यदिदं पुरुषसंज्ञं तदपि खादिद्रव्यारब्धत्वाद्द्रव्यं द्रव्यसंज्ञं चेतनं वृक्षादिकमचेतनञ्चान्तश्चैतन्येपि नरादिवद्वाह्याभ्यान्तरचैतन्याभावात् नराद्यपेक्षयैवाचेतनं न तु घटादिवच्चैतन्याभावादचेतनं तथातथाविधं निरिन्द्रियं यदिदमात्ममनोऽतिरिक्तं सप्तद्रव्यारब्धं घटादिकं तदपि द्रव्यं गुणकर्म्माश्रयत्वात् तु घटादीनां वृक्षादीनां नरादीनाञ्च द्रव्यत्वानपायात् । ननु वृक्षाद्यचेतनानां किमन्तश्चैतन्यमस्ति कुतश्चतदुपलभ्यते इति,उच्यते,दृश्यते हि प्रत्यक्षं सूर्य्यभ्रमण मनुभ्रमति सूर्य्यभक्ता ।

शृगालादिवसागन्धेनातिशयफलञ्च फलति वी-

८

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

जपूरकम्। तथा जलदनादश्रवणाच्च फलति लवनी। फलाढ्यता च चूतानां भवति मत्स्यवसाभिषेकेण। तच्चैव मनेनानुमीयते। तथा भवति सुखमशोकस्य कामिणीचरणतलाभिहननेन तेन चास्य स्पर्शनमनुमीयते। तथा अभिवादितस्तु यो विप्रो नाशिषं सम्प्रयच्छति। श्मशानेजायते वृक्षो गृध्रकङ्कोपसेवितः। तथा वृक्षगुल्मं बहुविधं तत्रैव तृणजातयः। तमसाधर्म्मरूपेण श्छन्दिताः कर्म्महेतुना। अन्तःसंज्ञा भवन्त्येते सुखदुःखसमन्विताः। एतदन्तास्तु गतयो ब्रह्माद्यैः समुदाहृता इत्यादिवचनात् तस्मात् श्रवणस्पर्शननयनरसनघ्राणानीति पञ्चबुद्धीन्द्रियाणि द्विविधानि नित्यानि निरावरणसावरणानि।

तत्राभ्यन्तराणि सावरणानि तेषां शरीरारम्भे भौतिकभावे वाह्याधिष्ठानश्रोत्राद्यभावात्। वाह्याधिष्ठानसंश्रये वाह्यानि च निरावरणानि न च तेभ्यः पृथगिन्द्रियाणि भवन्ति तस्माच्चेतनमपि द्विविध मन्तश्चेतनं वाह्याभ्यन्तरचेतनञ्च। यद्यपि ज्ञत्वादात्मैव चेतनो न तु सत्त्वं शरीरं वा इन्द्रियं वा यदुक्तं चेतनावान् यतश्चात्मा ततः कर्त्तानिरुच्यते इति। तथापि,आत्मा ज्ञः करणैर्योगाज्ज्ञानं तस्य प्रवर्त्तते।

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

तद्योगादभावाद्वा करणानां निवर्त्तते इति। एवं निर्व्विकारः परस्त्वात्मेत्यादिवचनाच्छरीरेन्द्रिययोरचैतन्यमुक्तम्। तत्र सत्यपि इच्छादीनामन्तश्चैतन्ये वहिश्चैतन्याभावेनाचेतनत्वव्यवहारः वहिश्चैतन्यं हि सुकृतदुरितसाधनवैधावैधकर्म्मसाधनत्वेन प्रधानम्। तच्च वहिरिन्द्रियाण्यन्तरेण न सम्भवति। एवं निरिन्द्रियत्वमपि द्विविध माभ्यन्तरेन्द्रिय रहितत्वं वाह्येन्द्रियरहितत्वञ्च तद्वत्त्वादचेतनमपि द्विविधम् वाह्याचेतनमन्तश्चेतनं इच्छादि। वाह्याभ्यन्तराचेतनं घटादि। इत्यञ्च जरायुजानां मनुष्यादीनामण्डजानां सर्पादीनां स्वेदजानां मशकादीनामुद्भिज्जानां मण्डूकइण्डुभादीनां चतुर्थां प्राणिनामुभयतश्चैतन्यं उद्भिज्जानां वानस्पत्यादीनामन्तश्चेतनत्वं वाह्याचेतनत्वञ्च। घटादीनां वाह्याभ्यन्तराचेतनत्वमिति बोध्यम्।

एतेन देवादीनां ब्रह्मादीनां प्राणिनामारम्भकाणि नवद्रव्याणि खादीनि घटादीनामात्ममनोवर्ज्जितानि सप्त खादीनि। तैः समवेतत्वेन विशिष्टापूर्व्वमूर्त्तिमत्त्वात् खादिगुणकर्म्मातिरिक्तगुणकर्म्मवत्त्वाच्च खादिभ्यो विशेषस्याविशेषस्य तदात्मकत्वात् तद्गुणकर्म्मवत्त्वाच्च।

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

तद्यथा विविधव्यक्तशब्दश्च विविधव्यक्तस्पर्शश्च विविधव्यक्तरूपश्च विविधव्यक्तरसश्च विविधव्यक्त-गन्धश्च घटादि भवति पुमांश्च तथाविधो भवति अपि च गुर्व्वादिगुणसमुदायश्च बुद्धिमांश्चेच्छावांश्च सुखवांश्च दुःखवांश्च तथा बुद्धीच्छादिशब्दादि-विशेषाणां विशेषेण बुद्ध्याचाबुद्ध्या च चेष्टासु प्रयत्नवांश्च प्रभवति। तत्र खादिषु पुनः खमेक-विधाव्यक्तशब्दमृदुत्वलघुत्वसूक्ष्मत्वश्लक्ष्णत्वगुणं नि-सर्गात्। स्वयञ्च वक्ष्यन्ते हि मृदुलघुसूक्ष्मश्लक्ष्ण-शब्दगुणबहुलान्याकाशात्मकानि द्रव्याणि। वायु-रपि एकविधव्यक्तस्पर्शोऽनभिव्यक्तलघुत्वशैत्यरौक्ष्य-खरत्ववैशद्यसौक्ष्म्यगुणः स्पर्शस्तु साधारणरूप श्चल-नस्वभावस्तु प्रतिघात इत्येते वायो गुणा निसर्गात्। पूर्व्वभूतानुप्रवेशात्तु कार्य्यरूपे द्व्यात्मके वायावव्यक्त-शब्द लघुत्व रौक्ष्यखरत्ववैशद्यसौक्ष्म्यगुणाः पूर्व्वतः किञ्चित् स्थूला अथचाव्यक्ताः स्पर्शस्तु व्यक्त एव शैत्यमभवत्। वक्ष्यन्ते हि लघुशीतरूक्षखरवि-शदसूक्ष्मस्पर्शगुणबहुलानि वायव्यानि।

ज्योतिश्चापि एकविधव्यक्तरूपाव्यक्तौष्ण्यतैक्ष्ण्य सौक्ष्म्यरौक्ष्यलाघववैशद्यगुणं निसर्गात्। पूर्व्वपूर्व्व-भूतानुप्रवेशात्तु त्र्यात्मके कार्य्ये तेजसि शब्दोष्णस्प-

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

र्शावीषद्व्यक्तौ चलनञ्चोर्द्ध्वज्वलनं रूपञ्च लोहितम्
वक्ष्यन्ते हि उष्णतीक्ष्णसूक्ष्मलघुरूक्षविशदरूपगुण-
बहुलान्याग्नेयानि । जलमपि चैकविधव्यक्तरसा-
व्यक्तगौरवद्रवत्व स्निग्धत्व शैत्य मान्द्य सरत्व सान्द्रत्व
मृदुत्वपैच्छिल्यगुणं निसर्गात् । पूर्व्वभूतानुप्रवेशात् तु
शब्दशीतस्पर्शशुक्लरूपरसा व्यक्ता स्तत्र चलनमधो-
गमनं स्पर्शश्च शीतं रूपञ्च शुक्लं संसर्गात् । गुरु-
त्वद्रवत्वस्निग्धत्वमन्दत्वसरत्वसान्द्रत्वमृदुत्वपैच्छिल्य-
गुणा अव्यक्ताः । वक्ष्यन्ते हि गुरुद्रवस्निग्धशीत-
मन्दसरसान्द्रमृदुपिच्छिलरसगुणबहुलान्याप्यानि ।
भूमिश्चैकाव्यक्तगन्धानभिव्यक्त गुरुत्व खरत्वकठिनत्व-
मान्द्यस्थैर्य्यवैशद्यसान्द्रत्वगुणा निसर्गात् । पूर्व्वभूतानु-
प्रवेशात्तु रसवती च रूपवती च स्पर्शवती च शब्द-
वती च तत्र रसादयश्चेषद्व्यक्ता स्तत्र स्पर्शः खर
श्चलनञ्चाधस्तात् स्थिरं रूपञ्च कृष्णं संसर्गात् ।
वक्ष्यन्ते हि गुरुखरकठिनमन्दस्थिरविशदसान्द्रस्थू-
लगन्धगुणबहुलानि पार्थिवानि । आत्मा पुनश्चेत-
नाधातु निष्क्रियो निर्गुणः सच्चिदानन्दः आदि
रनादिः स्वतन्त्रः सर्व्वगो वशी विभुः साक्षीति स च
सत्त्वकरणो गुणमुपाददानो जीवाख्यः सुखी च
दुःखी च इच्छावांश्च द्वेषवांश्च स्मृतिमांश्च धृतिमांश्च

For Private And Personal Use Only

बुद्धिमांश्च चेतनावांश्चाहङ्कारवांश्च प्रयत्नवांश्च भवति। मनस्तु रजस्तमोऽतिनिकृष्टसत्त्वगुणबहुलात्मकं परमसूक्ष्मं च। तत्र लोके त्रिविधं शुद्धं राजसं तामसञ्च तेषान्तु त्रयाणामपि सत्त्वानामेकैकस्य भेदाग्रमपरिसङ्ख्येयं तरतमयोगाच्छरीरयोनिविशेषेभ्यश्चान्योन्यानुविधानत्वाच्च शरीरं ह्यपि सत्त्वमनुविधीयते सत्त्वञ्च शरीरम्।

तत्र कतिचित् सत्त्वभेदाः सादृश्यान्निर्देशेन। सप्तविधं शुद्धं ब्राह्मादिभेदात्। षड्विधं राजसमासुरादिभेदात्। त्रिविधं तामसं पाशवादिभेदादिति वक्ष्यते महति गर्भावक्रान्त्यां शारीरे। कालोपि निष्क्रियो निर्गुणः परममहत्परिमाणोपि कार्य्यगुणा गुर्व्वादिगुणाभावात् स च लोके सम्वत्सरः शीतोष्णवर्षलक्षणः। एवं दिगपि खादिभ्योऽतिरिक्ता प्रकृतिभूता वैकारिकादहङ्कारादाकाशस्याधिदेवता दिक् क्रियागुणव्यपदेशाभावादसती न च नास्तिनचास्तीत्युच्यते लोकसर्गेत्वभिव्यज्यते प्राच्यादिरूपेण। नचायमाकाशोऽस्पर्शत्वात्। स्पर्शवत्त्वाभावेऽपि इति इदमिति यतः सा दिगिति लिङ्गात्।

न च वायुरस्पर्शत्वात् वायुः पुनः स्पर्शवान् नी-

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

रूपः तत्स्वभावत्वात्। नापि ज्योतिर्भवति अरूपत्वात्। ज्योतिस्तु रूपवत्। नापि च जलं रसद्रवत्वाभावात्। जलञ्च रसवद्द्रवञ्च। नापि चितिरगन्धत्वात्। चितिस्तु गन्धवती। नाप्यात्मा चैतन्याहेतुत्वादात्मा हि चैतन्येहेतुः। न च मनोऽर्थाग्रहणान्मनोह्यर्थं गृह्णाति। नापि काल सूक्ष्मवदूक्ष्मगणस्वभावेन सर्व्वकलनाभावादिति। चेतनाचेतनविशिष्टद्रव्याणां प्राणिनामप्राणिनां खादिभ्यश्च विशेषोगुणविशेषेण कर्म्मविशेषेण च विशेषात्। खादिभ्यो लोकानां चेतनानामचेतनानाञ्च विशेषो यथा आकाशं निष्क्रियमपि भूतान्तरयोगेन तत्क्रियोपचरितक्रियावत्। आकाशात्मकानि च द्रव्याणि मार्दवशौषिर्य्यलाघवकराणि। वायुः क्रियावान् वायव्यानि च रौक्ष्यग्लानि विचार वैशद्यलाघवकराणि। ज्योतिश्च सक्रियं तदात्मकानि पुनर्द्रव्याणि दाहपाकप्रभाप्रकाशकराणि। आपस्तु सक्रियाः आप्यानि तु द्रव्याण्युपक्लेदस्नेहबन्धविष्यन्दमार्दवप्रह्लादकराणि। पृथिवी च क्रियावती पार्थिवानि द्रव्याणि पुनरुपचयसन्धानधातुव्यूहगौरवस्थैर्य्यकराणि भवन्त्याकाशीयादिगुणप्रभावैः। परन्तु पृथिव्यम्बुगुणबाहुल्यान्मधुर इति सुश्रुतवचनात्

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

पृथिव्यापश्च सौम्या इत्यभिप्रेत्य स्वयमुक्ताच्च सोमगुणातिरेकान्मधुरो रस इत्यस्मात् सौम्यमधुररसवद्द्रव्यं सर्वं सौम्यञ्च कफं वर्द्धयति सयोनित्वात्। मधु पुनर्नाशयति स्वप्रभाववतात्। तथा पृथिव्यग्नि भूयिष्ठत्वादम्लस्तद्रसञ्च द्रव्यं सर्वं पित्तमाग्नेयं वर्द्धयति सयोनित्वात्। दाडिमामलकेत्वम्ले द्रव्ये नाशयतः स्वप्रभावात्। एवं तोयाग्निभूयिष्ठत्वाल्लवणो रसस्तद्रसञ्च द्रव्यन्तु सर्व्वमाग्नेयं पित्तं वर्द्धयति सयोनित्वात् सैन्धवन्तु नाशयति प्रभावात्। वाय्वग्निभूयिष्ठत्वात् कटुको रस स्तद्रसञ्च द्रव्यं सर्व्वमाग्नेयं पित्तं वर्द्धयति सयोनित्वात् पिप्पलीशुण्ठ्यौ नाशयतः प्रभावात्। वाय्वाकाशातिरेकात्तिक्तोरसस्तद्रसञ्च द्रव्यं सर्वं वातं वर्द्धयति सयोनित्वात् न तु वेत्राग्रपटोलपत्रे स्वप्रभावात्। पवनपृथिव्यतिरेकात्कषायस्तद्रसञ्च द्रव्यं सर्वं वायव्यत्वात् वातं वर्द्धयति पार्थिवत्वात् तु स्तम्भयति फलत्रयन्तु नाशयति त्रिदोषं विरेचयतिमलं स्वप्रभावात्। एवं चित्रकतुल्या दन्ती स्वप्रभावात् विरेचयति। विषं विषं हन्ति मणिविशेषश्च विविधञ्च कर्म्मकरोति स्वप्रभावात्। इति खादिभ्यो विशिष्टापरापूर्व्वमूर्त्तिगुण कर्म्मशालित्वेन खाद्यारब्धमभिन्नमपि भिन्नमिति बोध्यम्।

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

एवं मन्त्रोपि प्रतिनियत तत्तद्वर्णानुपूर्व्वीकत्वेन प्रतिनियत शुभाशुभजनकप्रभाववान् स्वघटकवर्णेभ्यो विशिष्टापरापूर्व्वस्वरूपः पृथगेवेति ज्ञेयम्। प्रभावो हि प्रकर्षेण स्वघटकानां समुदायत्वेभाव उत्पत्तिः स्वघटकानां भावनाभ्योऽतिशयेन भावो-नाम। स्वारम्भकद्रव्यक्रियया रब्धो विजातीयक्रियाप्रभावः स्वारम्भकद्रव्यगुणकर्म्मभिर्निष्पाद्यि तु मशककर्म्मवत् स चाचिन्त्यः स्वघटकीयभावातिशयितत्वात्। एष च प्रभावः सर्व्वस्मिन् विशिष्टवस्तुनि न परिणस्यते तथाविधकारणविशेषायोगात्। वक्ष्यते हि स्वयमत्र त्रीणि कारणानि द्रव्याणां चेतनाचेतनानां द्रव्य गुण कर्म्माणीति। तानि च सन्त्यपि सर्व्वेषां चेतनाचेतनानां द्रव्याणामारम्भकत्वेन कालविशेषेण भूतपञ्चकन्यूनातिरेकविशेषेण योगविशेषेण येषामारम्भकाणि भवन्ति तेषामेवाचिन्त्य प्रभावो भवतीति निष्कर्षः।

ननु यावत्समवायिसंयोग उत्पत्तिः स च गुणो न कर्म्म कथं वर्त्तते गुण कर्म्मणोः। द्रव्य एव हि गुणोवर्त्तते न तु गुणे वा कर्म्मणि वा। वक्ष्यते हि यत्राश्रिताः कर्म्मगुणा इत्यादीति द्रव्ये हि कार्य्यगुणाः सार्थो गुर्व्वादयः कर्म्म च समवायेन। पर-

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

त्वादयश्चाकार्य्याः प्रकृतिभूता गुणा गुणे च कर्म्मणि च द्रव्ये च सर्व्वत्रैव समवायेनैव वर्त्तन्ते न हि परत्वापरत्व सङ्ख्या पृथक्त्व परिमाणानि विना द्रव्यं वा गुणो वा कर्म्म वा केवलमुत्पद्यत इत्यविनाभावः स्फुटो दृश्यते षड़्घटा इव षड़्रसाः पञ्चकर्म्माणीति तुल्यप्रयोग स्तुल्यबोध श्चातो नावस्तुभूतः पर्य्याप्तिसम्बन्धः कल्प्यते षड़्रसादौ गुणे गुणवृत्तेः। समवाय एव हि सर्व्वत्रैव गुणकर्म्मसु सङ्ख्यादिवृत्तौ सम्बन्धः सिद्धः।

सगुणमेव हि द्रव्यमुत्पद्यते यदा तदा गुणोत्पत्तौ समवायिकारणमप्यस्ति द्रव्यस्यैव गुणकर्म्मणोरतः समवायिकारणसमवाय एवोत्पत्ति स्तद्गुणकर्म्मणामुत्पत्तौ परत्वापरत्व सङ्ख्यापरिमाण पृथकत्वगुणान् विना नोत्पत्तिः सम्भवति। यथा पञ्चमहाभूतानामुत्तरोत्तरोत्पत्तौ शब्दस्पर्शादीनामप्युत्तरोत्तरोत्पत्तौ परत्वादिगुणयोगो दृश्यते। तस्मात् प्रकृतिगुणानां परत्वादीनां गुणकर्म्मस्वपि समवायेन वृत्तिरस्ति न तु कार्य्यगुणानां गुरुत्वादीनां गुणे वृत्तिरस्तीति। एतदभिप्रायेणैव वैशेषिकेप्युक्तं गुणोपि विभाव्यते गुणेनापीति। द्रव्यं गुणकर्म्माश्रयत्वेन मुख्यत्वात् फलनिष्पत्तौ कर्तृ भवति

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

गुण: कर्म्मच द्वे करणे एव भवतो न तु कर्त्तृणी द्रव्याश्रितत्वेन गौणत्वात् स्वातन्त्र्याभावात्। स्वतन्त्रो हि कर्त्ता। तत्त्वं पुन: कारकान्तराप्रयुज्यत्वे सति कारकान्तरप्रयोजकत्वम्। गुणे क्रियोपचर्य्यते। तेनाथर्ववेदविदो ब्राह्मणा मन्त्रेणाशुभं शमयन्ति दुष्टान् मारयन्ति उच्चाटयन्ति वशीकुर्वन्त्यवश्यानित्यादि एवमयं मणिविशेषो विषं हन्तिप्रभावेन दारुमयमयं प्रसूते स्वर्णभारमित्यादिस्व प्रयोगो भवति, न काष्ठं पचति वह्नि: पचतीत्यादिवन्मणिगुणो विषं हन्ति मन्त्रोमारयतीत्यादिर्भवति, चैतन्याभावेऽपि काष्ठादे: क्रियावत्त्वेन स्वातन्त्र्य विवक्षितुं शक्यं, गुणकर्म्मणोस्तु नियमतो द्रव्याश्रितत्वेऽपि करणकारकत्वसिद्ध्यर्थं प्रभावाख्यव्यापारवत्तया शक्यते विवक्षितुं स्वातन्त्र्यं निष्क्रियत्वेऽपि। अन्यथा कारकत्वं न सिद्ध्यति सर्वं हि कारकं क्रियावत्।

यत्र तु मन्त्रादि: कर्त्तृत्वेन प्रयुज्यते तत्र द्रव्याश्रितत्वेनामुख्येमुख्यत्वारोपादेवेति। विशिष्टद्रव्ये विशिष्टेगुणकर्म्मणी अपि कारणानुरूप: कार्य्यगुणो भवति कर्म्म तु किञ्चित्कारणानुरूपं किञ्चिच्च कारणसमवायादननुरूपम्। कारणगुणप्रकृतिकोहि कार्य्यगुणो व्यवस्थित:। यथा शुक्लतन्तुकृत:

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

सार्थागुर्व्वादयोबुद्धिः प्रयत्नान्ताः परादयः ।
गुणाः प्रोक्ताः प्रयत्नादि कर्म्मचेष्टितमुच्यते॥

पटः शुक्ल एव हरिद्राचूर्णसंयोगेन हरिद्रायाश्चूर्णस्य तैक्ष्ण्येन विरोधिना मान्द्यगुणनाशाच्छुक्लकृष्णाभावाद्रक्तोऽभिव्यज्यते रक्तशुक्लकृष्णवर्णा हरिद्रा । एतेन यदुच्यते मणिमन्त्रादीनां विषहरणादि कर्म्म यत् तत् तु शक्तिर्नामाष्टमं वक्ष्यति तन्निरस्तम् ।

इत्यञ्च सत्त्वात्मशरीरेति त्रयं मिलितं लोकः सेन्द्रियश्चेतनो निरिन्द्रियोऽचेतनश्चेति द्विविध स्तच्च खादिद्रव्यात्मकत्वाद्द्रव्यमेव न गुणः कर्म्म वा आश्रयत्वेन द्रव्यप्राधान्यात् । चेतनाधात्वधिष्ठितत्वात् पुंसांश्च दृक्षादेश्च अन्तश्चैतन्याच्चेतनत्वञ्चेति बोध्यमिति । ननु तत्र सर्व्वं प्रतिष्ठितमिति यदुक्तं तत्र सर्व्वमिति किं खादिनवकमात्रमारम्भकत्वेन प्रतिष्ठितमुतकिमन्यदित्यत आह ।

सार्था इत्यादि गुणाः प्रोक्ता इत्यन्तम् । गुणाः प्रोक्ता अर्थात् चेतनाचेतनसाधारणद्रव्याणाम् । तत्रार्थाः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धा इति वक्ष्यति । तैः सहवर्त्तन्ते ये ते गुर्व्वादय इति सह शब्दोपादानेन शब्दादयो गुणा यथा पञ्चभूतानामाकाशादीनां

वर्त्तन्ते सहजत्वात् तथैवाकाशादीनामुत्तरोत्तरेषां क्रमेण स्थौल्यात् तद्गुणानां शब्दस्पर्शरूपरसगन्धानां क्रमेण स्थौल्यं तत्राकाशगुणः शब्दोऽत्यनभिव्यक्तो यथा तथा शब्दस्पर्शादिसहचरिताः सूक्ष्मत्वादयो गुणा अत्यनभिव्यक्ताः सन्तीति ख्यापितम्। तेचात्यनभिव्यक्तत्वान्महाभूतोपदेशेतूपदेष्टृभिर्नोपदिष्टाः। पूर्व्वभूतानुप्रविष्टवाय्वादिषु किञ्चित्स्थूलीभूयानभिव्यक्ताः पुनः पञ्चभूतात्मकद्रव्येषु गुर्व्वादयो गुणा अभिव्यज्यन्ते। यथाकाशे ऽत्यनभिव्यक्तः शब्दः सगुणमेव द्रव्यमुत्पद्यते नागुणमिति ख्यापनार्थं वाय्वादिषु स्पर्शादिवदुपदिष्टः। पूर्व्वपूर्व्वभूतानुप्रविष्टवाय्वादिषु क्रमेण स्थूलीभूयानभिव्यक्ताः पुनः पाञ्चभौतिकेष्वभिव्यज्यन्ते इति। शब्दश्च गुर्व्वादयश्च कार्य्यगुणा इत्यभिप्रायेण वैशेषिककणादेन प्रकृतिगुणमध्ये शब्दो गुर्व्वादयश्च गुणा न पठिता घटादिकार्य्यद्रव्यवत्। अन्यथा किं पाञ्चभौतिकद्रव्ये शब्दगुर्व्वादयो निरुपादाना जायन्ते इति।

गुर्व्वादय इति गुरुलघुशीतोष्णस्निग्धरूक्षमन्दतीक्ष्णस्थिरसरमृदुकठिनविशदपिच्छिलखरश्लक्ष्ण स्थूलसूक्ष्मसान्द्रद्रवा इति विंशतिः शारीरगुणाः स्वयं वक्ष्यन्ते।

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

बुद्धिरिति। योऽभिधीयते महानिति स प्रमा साच सत्त्वमुपाददाना व्यक्तविवर्त्तिता विशिष्टा पूर्व्व-स्वरूपा त्रिगुणवैषम्यात्मिका तस्याः समयोगजनिता चेतना मिथ्यायोगजनिताचाहमितिमतिरहम्मति रहङ्कारो बुद्धिः स च त्रिविधोऽहङ्कारः तथा तैर-हङ्कारैरवस्थात्रये तस्याः समयोगजनिताः सांसा रिकधृतिधीस्मृतयश्चेत्येताः सर्व्वा बुद्धिशब्देनोच्यन्ते। ताः पुनरिन्द्रियार्थसन्निकर्षात् समयोगादिभिर्जा-यमान चाक्षुषादयो बुद्धयः क्षणिका निश्चयात्मि-काश्च भ्रमसंशयाख्याश्चेत्येवमुक्तं सर्व्वमिदं ज्ञानं कार्य्य भूता बुद्धिरुच्यते।

प्रयत्नान्ता इति। इच्छा द्वेषः सुखं दुःखं प्रय-त्नश्चेति पञ्च। परादय इति वक्ष्यन्ते हि परापरत्वे युक्तिश्च सङ्ख्यासंयोग एव च। विभागश्च पृथक्-त्वञ्च परिमाणमथापि च। संस्कारोऽभ्यास इत्येते गुणाज्ञेयाः परादय इति।

गुणाः प्रोक्ता इति। गुणा निश्चेष्टसमवायि-हेतवः। प्रोक्ता इति शब्दादयः पञ्चार्थाः खादीनां प्रत्यक्षमेकैकदृष्ट्या वाय्वादिष्वपि पाञ्चभौतिकेषु च सर्व्वे गुणा गुर्व्वादयश्च पूर्व्वभूतानुप्रविष्टत्वात्स्वाद्या-

रव्यानां चेतनशरीराणां पञ्चात्मकत्वे पाञ्चभौतिकानाञ्चाप्राणिनां घटादीनामित्यभिप्रायेण सार्था इति पृथक्पदं गुर्व्वादयस्तु तेषां फलनिष्पत्तौ कर्तृत्वे वीर्य्याणीत्यभिप्रायेण च सार्था इति न तु सार्थगुर्व्वादय इति मतम्। पदभेदकरणात् बुद्धिप्रयत्नान्तानां राशिपुरुषत्वात्मलिङ्गत्वं पुरुषस्य च फलनिष्पत्तौ कर्तृत्वेनार्थगुर्व्वादीनामिवैषाञ्च वीर्य्यत्वमित्यभिप्रायेण बुद्धिः प्रयत्नान्ता इति पदभेदः। परादीनां द्रव्ये गुणे कर्म्मणि च सहजत्वेनोत्तरकालवृत्तिः फलनिष्पत्तौ चोपायत्वं न तु वीर्य्यत्वमित्यभिप्रायेण पदभेदेन प्रोक्ता गुणा इत्यर्थः। नन्वेतेभ्योऽधिको गुणः प्रकृतिभूतो वा कार्य्यभूतो वा। सुश्रुते हि व्यवायीविकाशीति द्वौ गुणावुक्तौ। तत्र व्यवायीदेहमखिलं व्याप्य पाकाय कल्पते। विकाशीविकषन् धातून् सन्धिबन्धान् विमोचयेत्। सर तीक्ष्णप्रकर्षौ तु कैश्चित्तौ परिकल्पिताविति व्याख्यानात् प्रकृष्टसरतीक्ष्णगुणत्वेनानतिरिक्ताविति बोध्यम्।

धर्म्माधर्म्मौ हि शुभाशुभदौ वैधावैधक्रियाजन्यौ शरीरे संस्कारविशेषौ सुखदुःखफलप्राप्तौ करणरूपौ नत्वात्मगुणौ।

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

छान्दोग्यवृहदारण्यकयोरुक्तं मृतस्य दाहकरणाय बान्धवाः शवं नयन्ति यदा दहन्ति तदा तस्माच्छरीराङ्गाद्सदिष्ट पुरुष उत्थाय धूमादिक्रमेण चन्द्रलोकं गत्वा सोमोराजा भवति परलोकं गतस्य तद्दिष्टफलभोगावसाने पुनः पर्य्यन्तमागतं तद्दिष्टं वर्षेण शस्यं प्रविशति तत् सस्यभुजः शुक्रं भवति तेन शुक्रेण पुनः स पुरुषो जायत इति श्रूयते। अथार्थाः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धा इति यत् तत्र शब्दोनाम आकाशलिङ्गाख्योऽप्रतिघातलक्षणस्य हि सूक्ष्मस्याकाशस्याव्यक्तः शब्दो न श्रूयते नापि परत्वादीन्याकाशलिङ्गानि सन्ति लिङ्गं ह्यनुमितिसाधनं तच्चैकान्तिकत्वज्ञानमन्तरेण न भवति ऐकान्तिकत्वज्ञानन्तु न प्रत्यक्षादिना निश्चयग्रहणमन्तरेण भवति परन्तु शब्दः शब्दइति धातु र्ध्वनिमात्रार्थकः स्वार्थ रूढ़्योगे भिन्नभशब्दपदवाच्यः श्रवणेन्द्रियार्थः। श्रवणेन्द्रियसयोनित्वेन पाञ्चभौतिकद्रव्ये उदात्तादिदशानिधान्यतमत्वेनाभिव्यक्तत्वदशायां श्रवणयोग्यत्वात् इत्येवमुपदेशैनैकान्तिकत्वग्रहादुदात्तादयःशब्दाः श्रवणेन्द्रियग्राह्या स्तत्प्रकृतित्वादाकाशादिप्रत्येकस्या अव्यक्तशब्दाः श्रवणेन्द्रियार्थाः समानयोनित्वादिकार्य्यगुणा उदात्तादयः शब्दाः खादिषु प्रत्येकेषु

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

प्रकृतिशब्दाः सामान्यभूता गुणा इति । "श्रवणार्थस्तु शब्दोऽस्य द्रव्यं भूतानि पञ्च वै । अभिव्यक्तौ विशेषे च समस्तान्येव हेतवः" ॥ स्पर्शस्तु वायोराकाशस्य शब्दात् किञ्चित् स्थूलः स्वभावत एव तेन त्र्याद्यात्मक वाय्वादिषु विशेषेणेषदभिव्यज्यते शीतोष्णखरत्वरूपेण । तथा स्पर्शात् स्वभावतः स्थूलं रूपं तेजसि प्रकृतिभूतं सामान्यं त्र्याद्यात्मकेषु तेजोऽब्भूमिषु लोहितशुक्लकृष्णरूपेण विशेषेणेषदभिव्यज्यते । रूपाच्च स्थूलो रसो रसतन्मात्रात्मसु स्वभावत एव प्रकृतिरूपः सामान्यभूतः चतुरात्मिकास्वप्सु पञ्चात्मिकायां भूमौ चाव्यक्तमधुराव्यक्त लवणरूपेण विशेषेणेषदभिव्यज्यते । गन्धतन्मात्रायां भूमौ गन्धो रसात् स्वभावतः स्थूलप्रकृतिरूपः सामान्यभूतः पञ्चात्मिकायामीषद्विशेषेण सौरभरूपेणेषदभिव्यज्यते । पाञ्चभौतिकेषु द्रव्येषु तत्तद्भूतांशांशविशेषेणैते शब्दादय उदात्तादिशीतादिलोहिताद्यव्यक्तमधुरादिकिञ्चित्सौरभासौरभगुणाः स्थूलरूपा नानाविधा अभिव्यज्यन्ते । तत्र शब्दतन्मात्राकाशे यथात्यनभिव्यक्तः शब्दो त्र्याद्यात्मकेषु वाय्वादिषु क्रमेण स्थूल एवाभिव्यज्यते नतूदात्तादिविशेषेण पाञ्चभौतिकेषु द्रव्येषूदात्तादिरूपव्यक्ता

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

अभिव्यज्यन्ते। तथा गन्धतन्मात्रादिषु पृथिव्यादिषु पञ्चसु गुरुत्वादयोऽत्यनभिव्यक्ताः पञ्चात्मकपृथिव्यादिषु क्रमेण स्थूला एवाभिव्यज्यन्ते न तु व्यक्तस्थूलाः पाञ्चभौतिकेषु तु व्यक्ता जायन्ते इति। गुणान् निर्दिश्य कर्म्म निर्दिशति।

प्रयत्नादीत्यादि। प्रयत्नो नाम गुणविशेषः प्रकृतिगुणमध्ये पठितः। सचात्मन इच्छाजन्या प्रवृत्तिर्द्वेषजन्यानिवृत्तिः स आदिः कारणं यस्य तत्कर्म्म मनःप्रवृत्तिः प्रकृतिभूतं कर्म्म। तज्जञ्च चेष्टितं वाग्देहप्रवृत्तिः। भौतिकी च चतुर्धा वायौ सर्व्वतो गतिरूर्द्धज्वलनं तेजसो निम्नगमनमपां स्थिरगतिः पृथिव्या इति।

ननु पृथिव्यां स्थूलकठिनगुरुत्वाद्धीराधोगमनं कर्म्म कथमुपलभ्यत इत्यत उक्तं कणादेन वैशेषिके। उत्क्षेपणमवक्षेपणं प्रसारणमाकुञ्चनं गमनञ्चेति कर्मैति प्रकृतिभूतं कर्मोक्ता। नोदनाद्भिघातात् संयुक्तसंयोगाच्च पृथिव्याः कर्म्म। पृथिव्यां कर्म्म क्रियोपलभ्यते। नोदनादाभिघातात् संयुक्तसंयोगाच्च। तद्यथा। येन संयोगेन क्रियमाणेन ध्वानं भवति तत्संयोगो नोदनाख्यः। यथा कर्दमचरणसंयोगजं तत्संयोगाच्चलतीति भ्रान्ता व्याच-

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

द्यते। संयोगो हि कर्म्मजः कथं क्रियां विना संयोगात् कर्म्मोत्पद्येतेति तस्मान्नोदनं प्रेरणम्। प्रेरणाद्धि वेगाख्यः संस्कारस्तस्मादुत्क्षेपणेन गच्छतो बाणस्य पार्थिवस्य वेगाख्यसंस्कारापगमे गुरुत्वादधः पतनं कर्म्मोपलभ्यते। इदमुक्तं कणादेन स्वयमाचार्य्येणातः पूर्व्वं सूत्रद्वयेन। तद्यथा। नोदनादाद्यमिषोः कर्म्म तत्कर्म्मकारिताच्च संस्काराद्उत्तरं तथोत्तरमुत्तरञ्च। संस्काराभावे गुरुत्वाच्च पतनमिति। इषोः पृथिवीबहुललौहमयपार्थिवस्य बाणस्य धनुषः क्षिप्तस्य प्रथमं कर्म्म नोदनात् धन्विपुरुषस्य धनुराकर्षणव्यापारेण प्रेरणात् जातवेगाख्य संस्कारात् प्रथमं कर्म्म चलनं तत्कर्म्मणा धन्विना कारिताद्वेगाख्यसंस्कारात् ततःपरञ्च चलनं कर्म्म ततश्च तदुत्तरं कर्म्म ततश्च तदुत्तरं कर्म्मेत्येवं यावद्वेगाख्यसंस्कारं ततो वेगाख्यसंस्कारापगमे गुरुत्वाच्च पतन मधोगमनमिति पृथिव्यां नोदनात् कर्म्मोत्पद्यते।

अभिघाताच्च पृथिव्यां कर्म्म भवति। तद्यथा। प्रक्षिप्तस्य तस्यैवेषोर्जातवेगस्य चलतो वेगसद्भावेपि प्रतिक्षिप्तेन शरेणाभिघातादभिभूतवेगस्य वेगाभावे गुरुत्वाच्च पतनमिति चकारादुक्तम्। संयुक्त-

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

संयोगाच्च पृथिव्यां कर्मोपलभ्यते। प्रतिक्षिप्तशरेणाभिभूतवेगस्य तस्यापरेणानुप्रतिक्षिप्तस्येषोः पततः पुनः प्रतिक्षिप्तेन शरेण वारितपतनस्यैवं पुनः पुनः शरप्रतिक्षेपेण पतनं यद्वारयति तत्प्रक्षिप्तशरे संयुक्तस्य प्रतिक्षिप्तशरस्य संयोगाज्जातस्थिति स्थापनाख्यसंस्कारेण गुरुत्वादपि स इषुर्न पतति यावत्तत्स्थितिस्थापनसंस्कारम्। ततस्तत्स्थिति स्थापनसंस्काराभावे गुरुत्वाच्च पतनं तस्येषोर्भवतीति पृथिव्यामधोगमनमुपलभ्यते। नन्वेतदसमग्रवचनं नोदनाभिघातसंयुक्तसंयोगेभ्योऽन्यस्मादपि भूमिकम्पो भवतीत्यत आह।

तद्विशेषणाद्दृष्टकारितम्। तत् पृथिव्यां कर्म्म नोदनाभिघातसंयुक्तसंयोगेभ्य एव भवति किञ्चित् दृष्टकारितं किञ्चिद्विशेषणैर्नोदनाभिघातसंयुक्तसंयोगैरदृष्टैः कारितं च भवति। तेन भूकम्पोऽदृष्टनोदनादिभिः कारितो बोध्य इति। क्रमिकत्वादपां कर्म्म परीक्ष्यते। नन्वपां किं कर्म्मेत्यत आह।

अपां संयोगाभावे गुरुत्वात् पतनम्। अपां कर्म्म प्रतिबन्धकद्रव्यसंयोगाभावे गुरुत्वात् पतनमधोगमनम्। यथा मेघैर्वर्षति जलं पततिभूमौ तत्र घटादौ प्रतिबन्धके संयोगाच्च घटमध्ये जलपतनम्।

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

तद्घटाद्यभावे तद्भूमौ तु जलं पतत्येव । ननु नवे घटे स्थितं जलं प्रतिबन्धके द्रव्यसंयोगेऽपि तद्घटपार्श्वादितः पततीति व्यभिचार इत्यत आह । द्रवत्वात् स्यन्दनम् । नवेघटादौ स्थितं जलं यत् स्रवति पार्श्वादितस्तन्नपतनं किन्तु द्रवत्वात् स्यन्दनं तदप्यपां कर्म्म । स्यन्दनन्तु द्विविधं स्रवात्मकं वेगात्मकञ्च घटादिस्थस्य जलादेर्यत् पार्श्वादितः क्षरणं तत् स्यन्दनं स्रावात्मकम् । नद्यादौ जलस्य यदुच्चदेशाद्वेगेन चलत्वं तद्वेगाख्यस्यन्दनं प्रतिस्यन्दनञ्चद्वयमेव गुरुत्व द्रवत्वोभयस्माद्भवति नत्वेकतः । उच्चदेशे स्रावस्रोतसोरधःस्थजलस्य प्रसङ्गादिति ।

ननु गुरुत्वादपां पतनं द्रवत्वगुरुत्वोभयस्मात् स्यन्दनमस्तु परन्त्वपां कर्म्मणो न समग्रवचनमिदं नलिकास्थ लजस्य तिर्य्यगूर्द्ध्वादिगमनादित्यत आह ।

नाड्यो वायुसंयोगादारोहणम् । नाडिका अन्तर्गतानामपां वायुसंयोगात् द्रवत्वादारोहणं तिर्य्यगूर्द्ध्वादिगमनं जनयन्ति । न वस्तुत स्तिर्य्यगादि गमनमपामस्तीति भावः । नाड्यो न केवलं वायुसंयोगादपामारोहणं जनयन्त्यन्यस्मादपीत्यत आह ।

नोदनापीडनात् संयुक्तसंयोगाच्च । नाड्यो

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

वस्त्यादिनेत्रादिगता नालरूपा दीर्घाकारत्वसुबन्धात्मिका स्वहस्त्यादिस्थानामपां नोदनाय प्रेरणाय यदापीड़नम्। ततश्च तिर्य्यगाद्यारोहणं जनयन्ति। संयुक्तसंयोगाच्च यथा वक्रनाड्यो नोदनापीड़नव्यतिरेकेणापि वक्रदेशपर्य्यन्तं गत्वा तद्देशे संयुक्तानां पुनः संयोगात्तिर्य्यगारोहणं भवति। तथा स्थालीस्थानामपां वह्निसंयुक्तस्थालीसंयोगादूर्द्धाद्यारोहणमिति। ननु मूले सिक्तानामपां वृक्षाणामभ्यन्तरतोऽधःस्थानादूर्द्धगमनं स्वत एव भवति न तु नोदनापीड़नं संयुक्तसंयोगो वायुसंयोगो वा तत्र वर्त्तत इत्यत आह।

वृक्षाभिसर्पणमित्यदृष्टकारितम्। मूले सिक्तानामपां यद्वृक्षाणां सर्व्वाङ्गावयवेऽभितः सर्पणं तददृष्टस्य वायोः संयोगेन कारितं न तु स्वतः। वृक्षादीनां जीवतां वायुर्हि चेतनसम्बन्धेन सदा चलति तस्मान्मृतानां वृक्षादीनां मूले सेचनेन नापः सर्व्वतः सर्पन्ति तेन नापामूर्द्धगमनम्।

द्रवमुदकमुक्तं दृश्यते च करकाकठिनादिमानो च पुनस्तद्विलयनञ्चेति द्रवत्वव्यभिचार इत्यत आह।

अपां सङ्घातो विलयनञ्च तेजःसंयोगात्।

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

अपां सङ्घातो यत्करकाहिमानीरूपो दृश्यते तत्र कारणं तेजःसंयोगः सम्भतत्रास्पस्थानतेजःसंयोगः सलिलसङ्घातकारणं तत्सङ्घातस्य विलयनमसम्भृत-स्थानतेजःसंयोग इत्यतोऽपां द्रवत्वमेव न तु काठिन्यमिति। ननु तेजः संयोगे किं प्रमाणमित्यत आह।

तत्र विस्फूर्जथुर्लिङ्गम्। करकाणां संहतीभावे तेजःसंयोगे लिङ्गं विस्फूर्जथुर्विद्युदिति।

अथानुमान प्रमाणवदाप्तोप

देशोपि प्रमाणान्तरमस्तितदाह।

वैदिकञ्च। तत्र करकादिरूपसङ्घातेऽपां तेजः संयोगकारणं तत्र प्रमाणं वैदिकञ्चाप्तोपदेशश्चास्ति। वेदश्चायम्। आपस्ता अग्निं गर्भमादधीरन्। या अग्निं गर्भं दधिरे सुवर्णा इत्यादि।

ननु विस्फूर्जथुः कथमुत्पद्यते इत्यत आह। अपां संयोगाद्विभागाच्चाद्रिस्तनयित्नोः। अद्रिः सुदामनामा पर्वतः।, तस्य मेघस्य च परस्परं संयोगाद्विभागाच्चापां विस्फूर्जथुर्जायते। अत्र गर्भस्थं हि तेजोऽद्रिमेघसंयोगविभागाभ्यां विद्योतते इति विवर्त्तमानमपां तेजो विद्युत्।

ननु नोदनापीड़नात् संयुक्तसंयोगाच्च वक्रनाद्यो

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

यज्ञलानां तिर्य्यगाद्यारोहणं जनयन्ति श्राद्धादौ तु पुत्त्रादिदत्तमन्नादिकं कथं पितर्युपतिष्ठते इत्यत आह।

तद्दुष्टभोजने न विद्यते। तत् श्राद्धादौ पुत्त्र-दत्तमन्नादिकं यत्पितर्युपतिष्ठते तद्दुष्टानां पात्रान-धिकारिणां ब्राह्मणानां भोजने न विद्यते। तथा स्वभावात्। ननु के दुष्टा इत्यत आह। दुष्टं हिं-सायाम्। हिंसायामित्युपलक्षणात्। अवैधहिं-सादिनिषिद्धकर्म्मसु कृतेषु दुष्टं भवति। तस्य समभिव्याहारतो दोषः। तस्य निषिद्धकर्म्मकृतवतः समभिव्याहारत एकपङ्क्तिभोजनादिकृतवतो दोषः स्यात्। तददुष्टे न विद्यते। तद्दुष्टत्वं पापं नादुष्टे शास्त्रविहिते कर्म्मणि विद्यते। अदुष्टे किं स्या-दित्यत आह।

पुनर्व्विशिष्टप्रवृत्तिः। श्राद्धादौ यद्यदुष्टभोज-नादि स्यात् तदा विशिष्टप्रवृत्ति र्यथा शास्त्रीय फलोदयः स्यादिति। कस्य श्राद्धादौ भोक्तव्यं तदाह। समे हीने वा प्रवृत्तिः। समे वर्णतो धर्म्मादितश्च समाने जने श्राद्धादौ भोजनादिकं कर्त्तव्यमापदि हीने वा। तथा विरुद्धानां त्यागः। विरुद्धानां शास्त्रविहिताचारविरुद्धानां श्राद्धभोजनादौत्यागः

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

कार्य्यः। हीने परत्यागः। हीनवर्णधर्म्मादिके आपद्यपि परस्य शत्रोः श्राद्धादिभोजनादौत्यागः कार्य्यः। सम आत्मत्यागः परत्यागो वा। समे स्वसदृशे शत्रौ स्वस्यात्मीयेपित्यागः श्राद्धभोजनादित्यागः कार्य्यः शत्रोरपि चान्नभोजनादित्यागः कार्य्यः। विशिष्ट आत्मत्यागः। विशिष्टे परे शत्रौ तु श्राद्धभोजनादिकर्म्मण्यात्मत्यागः स्यादिति।

ननु दृष्टादृष्टप्रयोजनानां मध्ये किं प्रयोजनमभ्युदयार्थं भवतीत्यत आह।

दृष्टादृष्टप्रयोजनानां दृष्टाभावे प्रयोजनमभ्युदयाय। दृष्टादृष्टप्रयोजनानां मध्ये दृष्टप्रयोजनाभावेऽभ्युदयायादृष्टप्रयोजनं स्यात्। दृष्टप्रयोजनानि कृषिवाणिज्यराजसेवादीनि। अदृष्टप्रयोजनानि यागदान ब्रह्मचर्य्यादीनि। अदृष्टप्रयोजनान्याह।

अभिषेचनोपवास ब्रह्मचर्य्य गुरुकुलवास वानप्रस्थ यज्ञ दान प्रोक्षणादिङ्नक्षत्र काल नियमाश्चादृष्टाय। अभिषेचनं तीर्थस्नानम्। उपवासो व्रतम्। ब्रह्मचर्य्यं सामान्यत एव ब्रह्मचर्य्याश्रमविहिताचारः। गुरुकुलेवासो ब्रह्मचर्य्याश्रमः। वानप्रस्थाश्रमो, यज्ञोऽश्वमेधादिः। दानं गोहिरण्यादिदानम्। प्रोक्षणं वैधव्रीहिपश्वादिप्रोक्षणम्। दिक्

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

कर्म्मविशेषे प्राच्यादि दिक्। वैदिके पूर्व्वमुखं कर्म्म करोतीत्यादि। नक्षत्रं मघादि श्राद्धादिकर्म्मविशेषे विहितम्। कालो राजदर्शनादिः। नियमो दशविधः। एतेऽदृष्टाय परलोकजनकफलाय भवन्तीत्यर्थः। एषु कर्म्मसु सिद्ध्यर्थं दोषादोषावाह।

चातुराश्रम्यमुपधास्य। चातुराश्रम्यं वेदविहितं कर्म्मादृष्टाय भवति। तत्रोपधा अनुपधाश्वास्ति फलाभिनिष्पत्तौ। तत्रोपधाऽनुपधावाह। भावदोष उपधाऽदोषोऽनुपधा। भाव इच्छारागः प्रमादः श्रद्धा। इच्छादयो भावास्तेभ्यो दोष उपधा संज्ञः स्यात्। इच्छादिभावतोऽदोषस्त्वनुपधासंज्ञः स्यात्॥ कर्म्मप्रवचनप्रकरणात् पारलौकिक कर्म्माण्युक्त्वा भूतक्रमत्वात्तेजःप्रभृतीनां शेषाणां क्रियामाह।

अग्नेरूर्द्ध्वज्वलनं वायो स्तिर्य्यक्पतनमणूनां मनसश्चाद्यं कर्म्मादृष्टकारितम्। अग्न्यादेरूर्द्ध्वज्वलनादिकर्म्मनदृष्टकारणकारितं किन्तु सर्गकाले तल्लक्षणतयैव जातत्वादग्नेरूर्द्ध्वज्वलनं कर्म्मादृष्टकारणस्वभावकारितं वायोस्तीर्य्यक् पतनं सर्व्वतो गमनं कर्म्मादृष्टकारणस्वभावकारितम्। अणूनां

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

तन्मात्रात्मकानां वाय्वादीनां द्रव्याद्यात्मकानाञ्चाद्यं कर्म्म मनसश्चाद्यं कर्म्म चादृष्टकारणस्वभावकारितमिति बोध्यम् । एतेनाकाशात्मकालदिशां न कर्म्मास्तीति ज्ञापितमिति वैशेषिकः कणाद उवाच ।

अथ वक्ष्यन्ते आत्रेयभद्रकाप्यीये । इह खलु सर्व्वं पाञ्चभौतिकं चेतनाऽचेतनञ्चेत्यास्मिन्नर्थे इत्यादिनातूक्तानि द्रव्याणि पार्थिवादीनि तेषां कार्य्याणि । यथा ।

पार्थिवान्युपचय सङ्घात गौरव स्थैर्य्य कराणि । आप्यान्युपक्लेदस्नेहबन्धविष्यन्दमार्दवप्रह्लादकराणि । पार्थिवानि पृथिवीबहुलपञ्चभूतविकारात्मकानि शरीरादीनि द्रव्याणि । उपचयोवृद्धिः सङ्घातः समूहः । आप्यान्यम्बुबहुलपञ्चभूतात्मकानि उपक्लेदो द्रवीकरणं स्नेहः स्निग्धत्वं बन्धः संश्लेषः विष्यन्दः स्रावः । आग्नेयानि दाहपाकप्रभाप्रकाशवर्णकराणि । वायव्यानि रौक्ष्य ग्लानि विचार वैशद्यलाघवकराणि । प्रभा शरीरस्य दीप्तिः प्रकाशो जाज्वल्यम् । विचारः प्रचरणमितस्ततो भ्रमणम् । आकाशात्मकानि मार्दवशौषिर्य्यलाघवकराणि । अनेनोपदेशेन नाऽनौषधीभूतं जगति किञ्चिद् द्रव्यमुपलभ्यते । शौषिर्य्यं शुषिरता छिद्रमिति यावत् ।

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

अनेन पार्थिवाद्युपदेशेन कर्म्मोपदेशेन च जगति किञ्चिदपि द्रव्यमनौषधीभूतं नोपलक्ष्यते। सर्व्वं द्रव्यमेवौषधीभूतमित्यर्थः।

इति पाञ्चभौतिकभेदेन कार्य्यमुक्तं यथा तथा रसभेदादपि द्रव्याणां कार्य्याणामन्यान्यपि कार्य्याणि वक्ष्यन्ते।

अत्रैके प्रयत्नः पूर्व्वमेवोक्तो गुणविशेष इच्छाजन्याप्रवृत्तिर्द्वेषजन्यानिवृत्तिरिति द्विविधः स आदिः कारणं यस्य तत् तथा। चेष्टितं वाङ्मनःशरीरप्रवृत्तिश्चेष्टितमिति भावे क्तः।

तथा च राशिपुरुषस्यात्मनः स्वेच्छाजन्यप्रवृत्तिजनिता कायवाङ्मनःप्रवृत्त्यन्यतमा प्रवृत्तिः कर्म्म क्रियेति लोके व्यवहाराल्लौकिकीक्रियेत्यर्थः। द्वेषजन्यनिवृत्तिजनिता कायादिनिवृत्त्यन्यतमा निवृत्तिरकर्म्मा क्रियेति व्यवहारः कायादित्रयनिवृत्तिस्तु मोक्षः।

तथा च कायिकं वाचिकं मानसिकञ्चेति त्रिविधं कर्म्माकर्म्मवद्विविधं कर्म्म पुरुषे चेतने निरिन्द्रियत्वात्त्वन्तश्चेतनाचेतने तु वृक्षघटादौ सचेतनप्रयत्नप्रयुज्यचेष्टितं शरीरमात्रप्रवृत्तिनिवृत्ती इति द्विविधे एव कर्म्माकर्म्मणी कर्म्मैव वाय्वादिषु चतुर्षु भूतेषु स्वभावात् प्रवृत्तिः कर्म्म। स्वात्मकालदिक्षु स्वभावात्

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

निवृत्तिरकर्म्मात्मकं कर्मेति द्विविधं कर्म्म क्रियाचा-क्रिया च ।

यथा द्विधाविद्या विद्याचाविद्या च ब्रह्मविद्या हि विद्या ऋग्वेदादिविद्यात्वविद्या । निवृत्तिरक्रिया प्रवृत्तिः क्रियेति द्विविधं क्रियाक्रियात्मकं कर्म लोके वाङ्मनः शरीरीयत्वविकल्पनेन त्रिविधं पुरुषे यत्तत् प्रत्येकं द्विविधं साहजिकं स्वहेतुजञ्च । तत्राद्यं स्वारम्भकहेतुद्रव्यगुणकर्मप्रतिनियतकार्य्यत्वे नानिर्व्वाच्यं विकृतिपूर्व्वकस्वारम्भकद्रव्यगुणकर्मभिः समवायेन विषमारब्धत्वे समुदायप्रभावजं प्रभावस्तु खलु प्रकर्षेण समवायिकारणानां द्रव्यगुणकर्मणां समवाये तु पूर्व्वं विकृत्या वैषम्येण समवायादपूर्व्वस्वरूपेण समुदायस्य भावो भवनम् । तज्जनितमेव प्रकृत्यननुरूपं कर्म्म भवति । यथा पुरुषे शौर्य्यादि दन्त्याद्योषधिषु विरेचनादिकं मणिविशेषादौ च विषदाहादिहरणादिकम् ।

न च शौर्य्यादिकं भूतकार्य्यं वाच्यं सर्व्वपुरुषे तदापत्तेः । न हि भूतानामंशांशकल्पनेनापि तेषां गुणकार्य्यत्वेन शौर्य्यादिकं सम्भवति कर्म्मणेति चेत् तेषामपि कर्मसाहजिकमेव न तु हेतुजं किञ्च भूतानां कर्म नाप्यंशांशकल्पनेन न शौर्य्यादिकं सम्भवति ।

For Private And Personal Use Only

महाकायपुरुषेपि शौर्य्यादे रल्पकायपुरुषे ऽप्यशौर्य्यादेर्दर्शनात् । नापि मनः सत्त्वादियोगे च शौर्य्यादिकं भवति अशूरेऽपि हि पुरुषे सात्त्विकत्वमनस्वित्वादिदर्शनात् । नापि चात्मनः कार्य्यं शौर्य्यादिकं सर्व्वपुरुषे तदापत्तेः । आश्रयश्च शौर्य्यादेराशिपुरुषएव नत्वात्मशरीरं तस्मात् प्राग्विकृतप्रकृतिविषमसमवायेनापूर्व्वसमुदायत्वेन जन्म प्रभाव स्तज्जं साहजिकं कर्म्म । स्वहेतुजञ्च कर्म्म स्वारम्भहेतुप्रतिनियतकर्म्मजन्यत्वेन विर्व्वाच्यम् । यथा चेतने गमनतिर्य्यग्गमनाधोगमनादि । अचेतने पार्थिवद्रव्यादौ विरेचनस्तम्भनवमनादि । इत्येव मचिन्त्यं चिन्त्यं द्विविधं कर्म्म । गुणोपि द्विधा अचिन्त्यश्चिन्त्यश्चेति । तद्यथा पुरुषे चेतनाधातौ निर्गुणे सत्त्वयोगादुपाधिमति राशिपुरुष इच्छाप्रयत्नादिः । चिन्त्यः पुरुषेनीलपीतादिः । अचेतने मधुरादिरिति व्याचक्षते व्याख्यानमिदंकर्म्मलक्षणस्य सम्भवति न तु निर्द्दिष्टस्य कर्म्मणः । नेदं हि कर्म्मणो लक्षणमपि तु खादीन्यात्मेत्यादिवन्निर्द्देशः । तेनैकं प्रयत्नादिकर्म्मापरन्तु चेष्टितं कर्म्मेति भवद्व्यवत् द्वे कर्म्मणी इति ज्ञेयम् । कर्म्मलक्षणन्तु संयोगे चेत्यादिना वक्ष्यते ।

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

समवायोऽपृथग्भावो भूम्यादीनां गुणैर्मतः ।
स नित्यो यत्र हि द्रव्यं न तत्रानियतोगुणः॥

अथ द्रव्यगुणकर्म्मणां मिथः संयुक्तसत्त्वात्मशरीरतिकात्मकलोकेऽचेतने च मेलनं परिशिष्टञ्च समवायं निर्द्दिष्टं लक्षणेनैवनिर्द्दिशति ।

समवाय इत्यादि । समवाय इति यदयुतानां पृथक् पृथक्स्थितानां सिद्धानां कारणानां किञ्चिदाधार्य्यं किञ्चिदाधाररूपं भविष्यदित्येवम्भूतानां कार्य्यत्वमापन्नानां तेषामिहकार्य्ये खल्विदमित्येवं प्रत्ययहेतु र्यः सम्बन्धः स कार्य्यकारणयोः सम्बन्धः समवाय इत्यर्थ इति वैशेषिका भाषन्ते । तस्य तेन स्वरूपज्ञानस्वरूपलक्षणतया निर्द्दिष्ट आचार्य्येण द्रव्यादिलक्षणवत्तु समवायलक्षणं पृथङ्नवक्ष्यते ।

अत्र न पृथग्भावोऽपृथग्भावः पृथग्भावो नाम संयोग वैलक्षण्यानेकत्वानां त्रयाणां विपर्य्ययश्चेत् तर्हि संयोगः सहयोगो द्रव्याणां द्वन्द्वसर्व्वैक कर्म्मजो ऽनित्यस्तद्विपर्य्ययस्तु खलु वियोगो भागशोग्रहस्येति द्विधात्रिभागः पृथगेव गुणतया पठितः एवं वैलक्षण्यञ्च भेदः परस्परसमवायवतामस्तीति वैलक्षण्यविपर्य्ययोऽभेदस्तन्मात्रे वर्त्तते । तथानेकताविपर्य्यय

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

एकत्वं तच्चैकमात्रपरमाण्वादिष्वस्ति नच्चैकत्वमेकत्वसङ्ख्यातिरिक्तं कल्पयितुं शक्यते । यदिचानेकवस्तूनामेकवस्तुत्वबुद्धिविषयत्वमेकत्वं वाच्यं तदा तदपि नातिरिक्तं तद्वस्तुत्वात् । तद्वस्तुत्वं हि न तदारम्भकद्रव्यगुणकर्म्मभ्योऽतिरिक्तम् । यदि वाऽपि तादृशबुद्धिहेतुभाव एकत्वमुच्यते तदा स भावः कस्तद्वस्तुघटकानां द्रव्यगुणकर्म्मणां मेलनं सहयोगश्चेत्तदात्वसंयोगविपर्य्ययः स्यादित्यापत्तौत्वनेकताप्यपृथग्भावस्यानतिरिक्तत्वं स्यात् यदि वैकवस्तुघटकद्रव्याणां सहयोगः संयोगस्तद्विपर्य्ययः पृथग्भावोऽसंयोगस्तद्विपर्य्ययः स एव संयोगोऽनेकताविपर्य्ययस्तु वस्तुघटकानां द्रव्यगुणकर्म्मणां सहयोग इति नानतिरिक्तत्वमसंयोगानेकतयोरित्युच्यते तदा विभाग एवासंयोगः स्यात् कथं पृथक्त्वं नाधिकं स्यात् । किञ्च सामान्यविशेषयोर्लक्षणे यदेकत्वकरत्वपृथक्त्वकरत्वाभ्यामुपदेशे सामान्यगतत्वादेकत्वस्यानित्यत्वं स्यात् ।

न च सामान्यस्य लक्षणे यदेकत्वमुक्तं तदनेकवस्तूनामेकीभूतत्वे सत्यनेकैकविधस्वरूपमिति वाच्यं सामान्यविशेषयोर्मिथोविपर्य्ययत्वं हि पृथक्त्वकरत्वं विशेषस्य पृथक्त्वविपर्य्ययैकत्वकरत्वं सामान्यस्येति । तस्मा-

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

दत्वापृथग्भावो न द्रव्याणां द्वन्द्वसन्नैककर्म्मज: सह-
योगो न वा तादात्म्यं वैलक्षण्यविपर्य्ययः। नापि
चानेकताविपर्य्ययैकत्वमपि तु विभागस्य गुणान्तर-
तया पाठात् विभागातिरिक्तो ऽसंयोगविपर्य्ययो
द्रव्याणां संयोगातिरिक्तो योगः स हि संश्लेषः स च
द्रव्यस्यावयवद्रव्येण गुणेन कर्म्मणा च गुणविशेषस्य
कर्म्मणश्च साधारणं गुणैः परत्वादिभिः सहयोगो
मिथोमेलको भावोऽपृथग्भावः स खल्वजातस्य सम-
वायिकारणानामनेकवस्तूनां द्रव्यगुणकर्म्मणां समु-
दायत्वरूपेणापूर्व्वविशेषैकवस्तुत्वविधानहेतुः सुत-
रामेकत्वसङ्ख्याहेतुश्चानेकताविपर्य्ययः।

अतः समवायोऽयं सामान्यं विशेषश्च। अस्मा-
देव द्रव्यगुणकर्म्मणां सदितिज्ञानं भवतीति सत्ता।
सैवभाव एषां स्थितिहेतुत्वादित्यादिविस्तरेण प्राग्-
व्याख्यातम्।

एतच्च समवायात्मकं सामान्यं जाति र्यदा हि
समवायिकारणानामनवशेषाणां योगः स्यात् तदैव
जायतेऽयमित्युच्यते सोऽसमानप्रसवस्त्वेकवस्तुनि जा-
तिर्जन्मेति यावत्। सतुविशेषः। यश्चानेकस्य
कार्य्यभूतस्य समानस्वरूपप्रसवः समवायः सा जातिः
सामान्यमनेकनिष्ठं समानजन्मेति जातिसामान्यं

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

समानजन्म जातिरिति बोध्यम्। उक्तं च जातिः सामान्यजन्मनोरिति ।

अत्र जन्मासमानजन्म। एकनिष्ठत्वाज्जन्मै वोच्यते चैवञ्चेज्जातेर्नित्यत्वमनुपपन्नं जन्मनस्तु चणिकत्वात् तस्मात् तादृशकारणसमवायात् समुदायस्वरूपेणाद्यक्षणसम्बन्धजनकाद्यप्रकाश एव जन्म नतु तादृशसमवाय इति नैवं वाच्यं कारणत्वं हि पूर्व्ववर्त्तित्वं समवायश्च तादृशाद्यप्रकाशात् पूर्व्वं नास्ति अस्ति चेत् तर्हि यदैव निरवशेषाणां घटककारणानां समवायस्तदाऽयं जातोऽभ्युदितः प्रकाशितोऽभूदित्यादिकमुच्यते तथावस्थानां जन्मनैव प्रकाश इति यावतां समवायिकारणानां द्रव्याणां संयोगस्तदा कर्म्मद्रव्यत्वेन निखिलानां द्रव्यगुणकर्म्मणां समवायश्च युगपत् सम्पद्यते नातस्तावत्समवायिसंयोगजः समवायः कारणमपि नायं कार्य्यात् पूर्व्वमसत्त्वात्। संयोगोऽप्यनित्यस्तद्रूपा चेज्जातिस्तदाचानित्यास्यादपरापरयोगात्तु नित्यत्वे संयोगस्य द्वन्द्वसर्व्वैककर्मजोऽनित्य इति वचनानर्थक्यं स्यात् नहि तथाविधनित्यस्यानित्यत्ववचनमिदं तस्मादाद्यक्षणसम्बन्धोपि संयोगात्मकत्वान्नजन्मोच्यते समवायानुकूलयावत्समवायिव्यापारस्तदुभयमुत्पत्तिः

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

स च व्यापारः चणिकस्तत्र यस्तत्तत्प्रसिद्धाकृति सम्पादकतया समवायः स नित्य दृष्ट एवेति द्रव्याणां यथा स्वघटकद्रव्यगुणकर्म्माणि तथैवैषां समवाय श्चेति चतुर्द्धा सामान्यं चतुर्द्धाविशेषश्च तत्तद्द्रव्याणां समतया सूतानां मवादीनां घटकानां द्रव्यगुण- कर्मणां तेषां समवायस्य च समानप्रसवात्मकत्वेन ग्राह्यत्वात् । एतद्भवादितस्तद्भवादेर्भिन्नप्रसूतात्म- कत्वेन ग्राह्यत्वाच्च ।

द्रव्यञ्च घटेकार्य्यें नीलपीतादिगुणस्पन्दनादि- कर्मम्रदादिद्रव्याणां कारणानां सजातीयविजातीय- तन्मात्रवैलक्षण्यवता मनेकतावताञ्च समुदायात्मके मज्जलवालुकादीनां यो रूपरसादिगुणो यच्च कर्म तत्सर्व्वं परस्परं मज्जलादेः संयोगकाले मज्जलादे- र्गुणैर्गुणस्य कर्मणा कर्मणः कपालाद्यवयवानां परस्परसंयोगात् समुदायस्य तैर्गुणकर्मभिः सह योगोऽपृथग्भावः समवायः तत्र नीलादीनि रूपाणि एकद्वित्र्यादीनि यानि जायन्ते रसाश्चयेऽपरे परे वा यावन्तो नित्या वा तेषां रूपादीनां परापरत्वसङ्ख्या- दिभिः सहयोगश्च समवायः परत्वादौ संयोगवि- भागौ तु द्रव्यनियतत्वेन निर्देशान्न गुणकर्मवृत्ती- स्यात मित्यपि बोध्यम् ।

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

एवं चेतनेपि बोध्यः समवायः। तस्य पूर्व्वं हि निर्गुणं निष्क्रियञ्च ब्रह्म गुणयोगेत्वाकाशादिवासित शब्दादिगुणयोगस्तदाभिव्यक्तिकाले वाय्वादिषु च सहचलत्वादिगुणैर्जातोत्तरकालं जातानां कर्मणां युक्ताख्यो योगो न समवाय इति सुतरामयमकार्य्यः समवायिकारणानां द्रव्याणां परस्परसंयोगे क्रियमाणे समवायस्यापि तदैव सद्भावात् तथा हि लक्षणोदाहरणार्थं दर्शयति भूम्यादीनामित्यादि।

अयन्तुलक्षणोदाहरणं सावशेषेण नित्याभिप्रायेण। केचित्तु समवायं न मन्यमाना ब्रुवन्ते द्रव्याणां द्रव्यैर्वा गुणैर्वा कर्मभिर्वा गुणानां साधारणानां परत्वादीनां गुणैर्वा कर्मभिर्वा सामान्येन परिगृहीतैर्वा विशेषत्वेन परिगृहीतैर्वा सह योगोयुक्ताख्यो योगः स गुणैः सह नित्यद्रव्याणां नित्यः अन्यस्त्वनित्यः परत्वादयश्च नित्ये नित्या अनित्येत्वनित्या इति परत्वादिसाधर्म्मेश्चानुगम्यते तेन। एवमसंयोगाख्यं पृथक्त्वञ्च न मन्यमाना विभाग एवान्तर्भावयन्ति। तत्र द्रव्याणां द्वन्द्वसर्व्वैककर्मजोऽनित्यः सहयोगो यः स संयोगः स्वसमवायेन द्रव्ये वर्त्तते। द्रव्याणां गुणैर्वा कर्मणो वा यः सहयोगः समवायेन तेषु वर्त्तते घटादीनान्तु द्रव्याणां स्वघटक

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

द्रव्यगुणकर्म्मभि र्यः सहयोग उक्तस्तेन समवायेन वर्त्तितां न च समवायाख्यत्वेन पृथक्स्वीकारात्तस्य तयोः समवायेन वृत्तिरस्ति अनवस्थाप्रसङ्गात् अपि तु स्वरूपतोऽवस्थानमिति ।

कश्चित्तु खादीनां गुणैरिति नोक्ता भूम्यादीनामित्युक्तायास्तस्याः प्रत्यक्षसिद्धाधाररूपत्वेन प्राधान्यात् भूमिप्रकाराधारभूतानां गुणैरप्राधानै र्गुणसंज्ञकर्म्मसंज्ञान्यतरैरपृथग्भाव आधाराधेयभावः सम्बन्धः समवाय इति निर्द्देशो निरवशेषेण लक्षणमप्येनत् । अतएवानेन न विरोधः समवायस्य वैशेषिकैरप्ययुतसिद्धानामित्यादिनोक्तस्येत्याह तन्न कार्य्यभूतद्रव्ये तद्घटकीभूतद्रव्यगुणादौ समवायस्यासङ्ग्रहेण सर्व्वेषामेव समवायानां नित्यत्वाभावेन स नित्य इत्यादिवक्ष्यमाणवाक्यासङ्गतेः। नित्यत्वं चेत्तदा भूतले घट इत्यादौ घटादियोगयोः समवायस्य नित्यत्वं भवतु । स नित्य इत्यादिवचनस्य ह्ययमर्थः स समवायस्तत्रनित्यो यत्र हि द्रव्यमर्थान्नित्यमन्यत्रानित्यः । ननु यत्र द्रव्यं नित्यं तत्र समवायो नित्य इत्यत्र हेतुमाह न तत्रेत्यादि । तत्र गुणोनानियतः प्रतिनियत एव गुणसहितमेवद्रव्यमभिव्यज्यते ऽवतिष्ठते च नागुणमिति नियमादित्यर्थ इति सम-

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

वायस्य नित्यत्वानित्यत्ववादिनस्तत्रापि गुणशब्दोऽप्रधानपरो द्रव्यं खादिनवान्यतमं द्रव्यं यत्र तत्र गुणः कर्म्म चानियते नस्त इति।

ननु यद्यपि कर्म्मणां द्रव्ये समवायो घटादि कार्य्यारम्भकसमवायिकारणानां भूम्यादीनां कार्य्यघटादिनाशेऽपि स्वस्वकर्म्मसत्त्वान्नित्य इति तथापि घटादिकार्य्यस्य नाशे तस्य कार्य्यस्य घटादेः कर्म्मणो ऽसत्त्वादनित्य एव एवं गुणो घटादौचामे श्यामो वह्निना पक्के तु पीतादिः श्यामापगमादित्यनित्यः समवायोऽनित्यद्रव्ये नित्यस्तु नित्यद्रव्ये इति न वाच्यं नित्यद्रव्यगुणयोः समवायस्य नित्यत्वे सिद्धेऽन्यतापेक्षरूपत्वेनैव नित्यत्वाङ्गीकार एतेन स्वस्वविशेषगुणसमवायनाशादेव द्रव्याणां नाश इति खापितमिति तन्न सङ्गच्छते यतो नित्यद्रव्याणां गुणसमवायो नित्यः अनित्यद्रव्याणां द्रव्यगुणकर्म्मसमवायोऽनित्य एव। अन्यथा द्रव्याणामनित्यानां नित्यत्वं स्यात्। नित्यानित्यसमवायादनित्येऽपि नित्यवन्नित्यद्रव्यसद्भावादनित्यमपि तथैव नित्यं प्रसज्यते ऽन्यत्रसद्भावात्। समवायिकारण कार्य्यसमवायो हि जन्म तस्य ध्वंसो विनाशः स च न सम्भवत्यनित्यत्वात् किञ्च युक्त्याख्यगुणञ्च न मन्यामहे इति न किञ्चिदाश्रयविनाशे

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

सामान्यस्य विनाशः स्यात् यथा कतिचिद्गोव्यक्ति-विनाशे गोत्वस्य सामान्यस्य न विनाशो नित्यस्यैव समवायस्य कार्य्यारम्भकसमवायिकारणद्रव्यसमुदाये तत्र तत्र कार्य्येऽभिव्यञ्जका भवन्ति व्यक्तयो यथा सामान्यस्येति।

यत्तु "योऽङ्गिनोऽङ्गेषु सामान्यविशेषगुणकर्म्मणाम्। द्रव्ये योगो विशेषस्य जातेश्च गुणकर्म्मणोः। समवाय इति ज्ञेयो नित्य एव मनीषिभि" रिति तन्मते परत्वादेर्गन्धादिषु गुणेषु कर्म्मसु च योगः पर्य्याप्तिरतिरिक्ता स्यात् षड्रसा द्वौ गन्धावित्यादौ पञ्चपुरुषा इत्यादिष्विव संख्याप्रतीतिबलेन समवायस्याङ्गीकारो लाघवात् कर्त्तव्य इति। यश्च कार्य्यव्यवहित प्राक्क्षणावच्छेदे कार्य्यसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगितानवच्छेदकधर्म्मवत्त्वं समवायत्वं यथा भविष्यता घटेन कार्य्येण व्यवहितं वर्त्तमानक्षणम्। यावत् कालावच्छेदेन घटो भविष्यति तत्कालोत्तरकालस्य प्राग्वर्त्तितदेतत्क्षणावच्छेदेन कार्य्यस्य तस्य भविष्यतो घटस्याधिकरणे तस्मिन् प्राक्क्षणे तद्घटारम्भं करिष्यन्मृद्वालुकाजलादीनां योगेनैकीभावप्रयोजकसंश्लेषणस्यात्यन्ताभावः तस्य प्रतियोगि संश्लेषणम् अप्रतियोगिपुनस्तद्भिन्नं यावद्वस्तु।

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

तदवच्छेदकोधर्म्मस्तु तद्भिन्नतावद्वस्तुनिष्ठोधर्मः तद-नवच्छेदकधर्म्मस्तु तत्संश्लेषणत्वं तदेव समवायत्व-मिति स्यात् तथा तदानीं भविष्यद्घटारम्भकतन्त-न्मृदादिसंयोगस्याप्यत्यन्ताभावोऽस्तीति तत्संयोगे ऽतिप्रसङ्गः स्यात्। यदिचात्यन्ताभावोऽत्र स्वप्रति-योगितावच्छेदकावच्छिन्नत्वेन गृह्यते तदाऽपि तुल्य-म्। इतरसंयोगस्य तदानीं सत्त्वात् संयोगत्वाव-च्छिन्न प्रतियोगिताकात्यन्ताभावासम्भवात्। वर्त्तमा-नस्य घटारम्भकमृदादेः संयोगेन संश्लेषस्य सत्त्वात्संश्ले-षत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकात्यन्ताभावस्यासम्भवादि-त्यतस्तन्नसम्यक्। समवायत्वरूपधर्म्माभावाच्च। अन्ये तु भूम्यादीनां द्रव्याणां गुणैरपृथग्भावः समवायः। गुणेभ्यः पृथक् भूम्यादिगुणैरपृथग्भवतीति व्युत्पत्त्या गुणगुणिनोरेकीभाव इति व्याप्तिनिश्चयादनेकविल-क्षणानामेकीभावो यो भावः स समवायः कर्म्मणां द्रव्यस्य न समवायः परन्तु योगः तस्यपर्य्याप्तप्राख्यक-त्वान्नाव्याप्तिः परम्परयासमुदायेन समुदायिनां संयो-गाच्च। पर्य्याप्तिर्हि युक्त्याख्यो गुण इतित्वाहुः। वस्तु-तस्तु गुणैः सह भूम्यादीनां प्रकृतिभूतद्रव्याणां गुणैः सहितानामर्थाद्द्रव्यगुणकर्म्मणां यथायथमपृथग्भावः कार्य्यत्वेऽपि समुदायत्वेनैकीभावोभवनं जन्यसमवायः।

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

जातोत्तरकालं हि तत्राहितगुणादीनां योगस्तु युक्तिरेव तत्रावस्थान्तरगमनमपि भाक्तमेव जन्मोच्यते। ननु कथं न तन्मुख्यमुच्यते इत्यत आह।

स नित्य इति। स समवायो नित्यः समवायिकारणानां क्रमात् संयोगाज्जातोऽपि विलक्षणानेकस्य द्रव्यादेः प्रकृतिभूतकारणस्य कार्य्यत्वैकत्वसङ्ख्यावत्तासम्पादकत्वस्वभावेन समवाये प्रकृतिभूततदनेककारणस्यैकवद्भावलक्षणस्य संसिद्धत्वात्। न ह्यन्यथा लक्षणमस्य कदाऽपि स्यात्। तस्य स्वभावस्य नित्यत्वाच्च। न च यतः समवायिहेतुसंयोगोऽपृथग्भावश्च भावानां युगपत् सम्भवति। पूर्व्वं हि शुक्रार्त्तवसंयोगः पश्चादात्मादीनामित्यतः क्रमेण हेतुसंयोगादुत्तरं समवायः स्यात्तेन समवायिकारणानां संयोगनाशात्तु कार्य्यघटादे र्नाशेऽपि घटादावनित्यनित्योभयविध समवायेनैव स्वस्वरूपप्रकाशात् तदात्मकस्वभावकार्य्यत्वलक्षणस्य तदपरापरसाधारण्यान्नित्यः साधारणे तन्मात्रे त्वनित्यः। न हि जन्मवन्नाकार्य्यस्वरूपेण सम्पद्यते किञ्चित्। तस्माद्भावानां जन्मरूपः समवायोऽयं स्वभावो नित्यः।

ननु जातोत्तरकालमप्याधानीयगुणादीनां योगोऽप्येवं भवति न हि तद्गुणाद्याधानं विना तदवस्था-

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

गमनं स्यादतः सोऽपि नित्यः सम्भवतु नात्यतिरिक्तो वाऽस्तु इत्यत आह ।

यत्रेत्यादि । हि यस्मात् यत्र द्रव्यं वर्त्तते तत्र द्रव्ये गुणो गुणादि गौरवात् नानियत एवेति द्रव्याणां हि गुणाविनाभूतत्वस्वभावत्वेन च समवायोऽनपायीति एकानित्याधेया गुणास्त्वनियता धनवान्धवादिच्चयलाभादिना दुःखसुखादीनां वह्निजलादीनामिवौष्ण्यशीतादीनाञ्च मुहुर्मुहुर्योगायोगयोः पुरुषे दर्शनात् मुहुर्मुहुर्भङ्गोत्पत्तिभ्यां तौ तु योगायोगौ न नित्याविति । यावत्समवायिहेतूनां द्रव्याणां संयोगात् कार्य्ये समवायस्योत्पत्तिर्युक्तिरूपैव तत्कार्य्ये हि समवायस्य योजना वर्त्तत एवेति । इत्यस्य सिद्धभावस्यानुकूलव्यापारो जन्मार्थधात्वर्थ स्तत्रातीतत्वादेरन्वयः । भवद्भूतभविष्यदिति भावत्रयाधाराः काला वर्त्तमानकालादय स्तदाधेयत्वाद्भावा अपि वर्त्तमानादयः स्युरिति समवायस्य नित्यत्वेऽपि तन्मात्रत्वनित्यत्वादुत्पत्तिः चणिका किम्वा तदनुकूलव्यापाररूपा चणिका नतु समवायरूपेति तुल्यं वादिभिरस्माकमिति ।

अथ समवायो यद्यपृथक्त्वं तर्हि कथं समवायाख्योऽपरः पदार्थः स्वीक्रियते ऽतिरिक्तः। पृथक्त्वा-

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

भावो हि खल्वपृथक्त्वं तत्राभावविशेष एवेति सामान्यविशेषद्रव्यगुणकर्म्माभावा इति षड़ेव पदार्था भावाभावरूपेण द्विधा भवन्ति इत्येवं वादिवितण्डताण्डवं परमाशात्रेयादिमहर्षिगणेन ज्ञानचक्षुषा समुपदिष्टार्थतत्त्वं विद्वद्भिः सान्निपातिकोन्मत्तताण्डवमिव मन्यमानैर्नैवालोक्यते वैतालिकत्वादिव येनोच्यते यन्नास्ति तद्वस्तु इति। तद्यथा स भावो यो भवति भूसत्तायामित्यस्य कृद्योगे निष्पन्नो भावशब्दः सत्ता पुनर्वर्त्तमानता चोत्पत्तिश्चेति द्विधा तयोर्द्वयोरपि सत्तयोरवग्रहणात् यो वा वर्त्तते चिरं यावत् प्रलयं वा भवन्नस्ति यो यो वा भवति वर्त्तते वा कालं कियन्तमिति भावो यो न भावः सोऽभाव इति तस्माद्यो नास्ति न च भवति सोऽभावः स च वस्तित्युन्मत्तवचनं यथा खपुष्पं कूर्म्मलोम शशविषाणमित्यादि। यदि च नञर्थाविरोधस्तेन भावविपर्य्ययधर्म्मवानभावस्तदा भावेभ्यो नातिरिक्तः सविपर्य्यया हि भावा भगवता सृज्यन्ते। तद्यथाकाशस्य अप्रतिघातलक्षणेन विरुद्धप्रतिघातवत्यो मारुतज्योतिरब्भूमय इति। समीरणस्य सतत सर्व्वतश्चलत्वधर्म्मेण विरुद्धोर्द्ध्वज्वलनाधस्थिर्य्यगतिमन्दचलनरूपस्थिरत्वधर्म्मिण्यो ज्योतिरब्भूमय एवमव्यक्तस्पर्शगुणेन विरु-

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

द्धोष्णतैक्ष्ण्याश्रयो ज्योतिः। द्रवशीतस्निग्धमन्द-सरसान्द्रमृदुपिच्छिलगुणानां वायोः क्रमात् सूक्ष्म-व्यक्तस्पर्शरूक्षचलत्वलघुखरविशदगुणैर्व्विरुद्धानामा-श्रयो जलं तथा वायोर्लघुसूक्ष्मचलगुणविरुद्धगुरु-स्थूलगुणाश्रयो भूरिति।

तथा ज्योतिषस्तीक्ष्णोष्णसूक्ष्मलघुरूक्षविशद-गुणैर्विरुद्धानां मृदुशीतसान्द्रगुरुस्निग्धपिच्छिलगुणा-नामाश्रयोजलम्। मन्दाव्यक्तस्पर्शस्थूलगुरुखरकठिन स्थिरसान्द्रगन्धगुणानां तेजसस्तीक्ष्णोष्णसूक्ष्मलघु-मसृणविशदोर्द्ध्वज्वलनविरुद्धानामाश्रयो भूरिति। जलस्य द्रवेण विरुद्धस्य कठिनस्य स्निग्धेन रूक्षस्य शीतेनानुष्णाशीतस्य सरेणास्थिरस्य मृदुनामन्दस्य पिच्छिलेन विशदस्यान्यस्याश्रयोभूरिति।

आत्मनश्चैतन्यविरुद्धगुणानां सर्व्वेषामाश्रयाः खादयः। मनसस्तु पाञ्चभौतिकत्वाभावाद्भूतगुणा-सत्त्वेन सत्त्वादिगुणमयत्वेन तद्विरुद्धगुणानां खादी-नामात्मान्तानां विरोधित्वम्। कालस्य सर्व्वव्या-पकत्वरूप परममहत्परिमाणं प्रसिद्धमिति चैतन्य-गुणैर्व्विरुद्धानामुक्तानां गुणानामाश्रयाः खाद्यात्म-मनांसि। एवं दिशामपीति परस्परविरुद्धगुणवन्ति नवद्रव्याणि भवन्ति। गुणाश्च शब्दस्पर्शरूपरस-

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

गन्धादयस्तेषां शब्दो बाध्यते सान्द्रस्थूलाभ्यां स्पर्शाभ्यां स्पर्शोबाध्यतेऽप्रतिघातसौक्ष्म्येण। रूपं बाध्यते सान्द्रस्थूलाभ्यां रसश्च ताभ्यां गन्धश्चापि आवरकत्वात् । गुरुत्वं लाघवेन स्निग्धत्वं रौक्ष्येण शीतेनौष्ण्यं मान्द्यं तीक्ष्णेण स्थैर्य्यं सरेण मार्दवं काठिण्येन वैशद्यं पैच्छिल्येन स्लक्ष्णत्वं खरत्वेन सौक्ष्म्यं स्थौल्येन सान्द्रेण च । द्रवत्वं काठिण्येन सान्द्रेण च चैतन्यं तमसागुणेन प्रवृत्तिर्निवृत्त्या सुखं दुःखेन द्वेष इच्छया परत्वमपरत्वेन युक्तिरयोगेनासंयोगाख्यपृथक्त्वेन बाध्यते। सङ्ख्याऽभ्यासेन संयोगोविभागेन पृथक्त्वं समवायेन परिमाणमभ्यासेन संस्कारः स्वभावेन । क्रियानिवृत्त्या सामान्यं विशेषेणेति परस्परं विरुद्धधर्म्माणो गुणाः क्रियाश्च कथं सम्भवति सप्तमं वस्तुचाभावाख्यमिति । यदि वा नञ् अप्राशस्त्ये तदा सर्व्वो भावः क्वचिदर्थेप्रशस्तः क्वचिदर्थेऽप्रशस्त इति भावातिरिक्तः कथमभावः । यद्यपि चाल्पार्थेविवक्ष्यते नञ् तदाऽपि अल्पत्वं किं क्रियाकरणे न्यूनत्वं किं धर्म्मवत्त्वे तदपि स्वस्वक्रियायां परस्मान्न्यूनातिरिक्तत्वमस्ति यथा मधुरो रसः सर्व्वांशेन कफं वर्द्धयति नवाऽम्लोलवणो वा एवमन्यः सर्व्वो भावः । सादृश्यार्थो यदि नञ् वाच्यस्तदाऽपि सादृश्यं भेदघटितं स्वीयवङ्कधर्म्मवत्त्वं

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

तत्र भेदः परकीयधर्म्मवत्त्वमित्यतो भावातिरिक्तः कथमभावः। अन्यत्वं यदि नञर्थस्तर्हि चान्यत्वमपि भेदमात्रं तच्चतादात्म्येतरसंसर्गेणावस्थानम् अवस्थानं पुनर्यदि आधाराधेययो र्द्रव्ययोः संयोगः द्रव्य-गुणयोरेकत्वानेकत्वे समवायश्पृथक्त्वे योगो गुणो यश्च पर्य्याप्तिः सा युक्ति गुणकर्म्मणोश्च पर्य्याप्ति र्गुण सामान्ययोश्च गुणविशेषयोश्च सैव समवाय आधा-राधेयभावेन वर्त्तनमुच्यते तदा तच्च वैशिष्ट्यं यदु-च्यते सत्तेतितत्तु सामान्यं वा विशेषो वा स्यात् सत्तातिरिक्तयोः सामान्यविशेषयो र्द्रव्यगुणकर्म्म-स्वन्तर्भावेन वर्त्तनरूपयोः सामान्यविशेषयोर्द्रव्यगुण कर्म्मसमवायातिरिक्तत्वात् त्रिकालातीतत्वात्रस्थाने हि ब्रह्मणोऽस्तित्वं प्रयोगकर्तुरभावेन भूते च सर्गे त्रिकालच्चतमपुरुषेणोच्यते सृष्टेः पूर्व्वं ब्रह्मासीदिति तदाऽपि काल स्तद्ब्रह्मणः सर्व्वकलनाप्रभावः परन्तु जन्मिनामभावेन भवद्भूतभविष्यत्त्वेन व्यपदेशस्तस्या-दिति तादात्म्येनाधाराधेयभावेनापि वर्त्तनलक्षणाव-स्थानरूपाभेदोऽपि चाधिकोभावः स्यादुरोकार्य्यः। एवं तादात्म्यसंसर्गेणानवस्थानं भेद इति पक्षेऽप्युक्तोदोष इत्यतः कथमभावोऽतिरिक्तः स्यात्। इत्यश्चनगौर्नर इत्यादौ भेदश्चतुष्पादत्वशृङ्गित्वातुलादिकमङ्गं द्विपदादि-

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

नरात्। अयं नरपादो न गोः पदः इत्यादौ विलक्षणाकृतिर्व्वा परिमाणविशेषो वा वैलक्षण्यं गुणो वा भेदः। आकृतिपरिमाणविशेषो न गोः पाद इत्यादौ गोपदस्य पाञ्चभौतिकत्वं भेदः। नायं स गौरित्यत्रापि एतद्गवे तद्गवस्यास्ति कश्चिद्भेदको गुण कर्म्माकृतिविशेषः स एव किं भेदस्तस्येष्टत्वे भेदभेदकयोर्भेदात् कस्य भवत्यापत्तिः क उ कर्म्मणोरेकत्वे क उ प्रयोगेऽपि कर्म्मणोर्भेदेऽपि नातभेदः कर्म्म तच्च तद्गव इति भेदः क्रिया तदनुकूलव्यापारशालीभेदक इत्यनुभवादिति चेदुच्यते। तद्गवे यः कश्चिदस्ति गुणकर्माकृतिविशेषैरेतद्गवस्य विशेषः स च भेदक एव विशेषाख्योभावो विशेषस्तु पृथक्त्वकृदिति विशेषस्य लक्षणेन लभ्यते हि पृथक्त्वं गुणोभेदः पृथक्त्वकृत् भेदको विशेषाख्योभावः। तस्माद्भेदः पृथक्त्वाख्यो गुण एव नातिरिक्तः। तेन न भावोऽभाव इति चतुर्णां भावानां मध्ये यो भावो यस्माद्भावात् पृथक्त्ववान् सोऽभावः पृथक्त्वमात्रं वैलक्षण्यं भेद इति नञा बोध्यते नतु त्रिविधपृथक्त्वमेवाभावः। तदर्थे द्योतकनञः समासासम्भवात्। नञ् तत्पुरुषो हि तुल्याधिकरणार्थद्योतकत्वे एव न तु भेदार्थे। तथा हि न ब्राह्मण इति विग्रह एवाब्राह्मण इति

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

समासो नञाद्योत्यभेदाश्रयस्य तादात्म्याश्रयो ब्राह्मण इत्यनुभवात्। न हि भवति नञ्द्योत्यस्य भेदस्यान्वयः प्रथमान्तब्राह्मणपदार्थे तादात्म्येन। न हि भेदो ब्राह्मण इति यदि च ब्राह्मणस्य भेद इति विग्रहे षष्ठ्यन्तब्राह्मणेन सह नञ् समस्यते तर्हि पृथङ्नञ् समासस्त्वप्रणयनमनर्थकं स्यात्तच्चेदिष्यते तदा उत्तरपदस्य सम्बन्धपर्य्यन्तार्थे वृत्त्या गौणत्वे नासौ ब्राह्मणः अगौरः अगौरीकालीत्यादौ सर्व्वनामसंज्ञासामानाधिकरण्यञ्च व्याहन्यते। एवं सति द्रव्यादिचतुर्भावान्यतमभावभिन्नो ऽन्यतमो भावो ऽभावः स च यत्र वाक्ये तादात्म्येनान्वेतु मर्हत्यथ प्रसज्य पदार्थतया भासते तत्र नञा यत् पृथक्त्ववत्तया प्रतिपाद्यते तत् पृथक्त्व मन्योन्याभावः। भावप्रधाननिर्द्देशे। यथा न ब्राह्मणो राजा इत्यादौ समानविभक्तिमत्त्वेन तादात्म्येन नान्वेतुं प्रसज्यतया भासमानो ब्राह्मणपदार्थो राजपदार्थेन नञा चात्र ब्राह्मणात् पृथक्त्वगुणशालीराजेति गम्यते। तद्धि पृथक्त्वस्य प्रतियोगी ब्राह्मणः प्रतियोगितावच्छेदकञ्च पृथक्त्वकृत् विशेषो मनुष्यत्वसामान्यापेक्षो ब्राह्मणत्वम्। सति हि सामान्येन ग्रहे विशेषणग्रह एव पृथक्त्वग्रहे हेतुः। स चान्योन्याभाव स्त्रिविधः

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

सजातीयप्रतियोगिको विजातीयप्रतियोगिको धार्म्मि-धर्म्मिकश्च। तद्यथा।

न ब्राह्मण इत्यादौ सजातीयत्वेन क्षत्रियादिर्मनुष्यो नञा प्रत्याय्यते न तु गवादिः। नरात् पृथक् पशुरित्यादौ विजातीयत्वेन पृथक्शब्दः पश्वादिप्रत्यायको द्रव्यत्वसामान्यापेक्षपशुत्वादिप्रतियोगिताकत्वात्। पुरुषो न हस्तो घटात् पृथक् तद्रूपमित्यादौ धर्म्मधर्म्मिणोः पृथक्त्वात् धर्म्मधर्म्मिणोः परस्परं हि भावत्वप्रमेयत्ववाच्यत्वादिसामान्येन सत्यपि सजातीयत्वे सजातीयत्वव्यवहारो विलक्षण सामान्यधर्म्मेणैव न तु सामान्यमात्रधर्म्मेण विजातीयत्वानुपपत्तेः। सर्व्वो हि सर्व्वजातीयस्तथात्वे स्यात्। धर्म्मधर्मिणोश्च विजातीयत्वेऽपि समवेतत्वेनैकत्वेन ग्राह्यत्व विजातीयत्व व्यवहारो न तु सजातीयत्वव्यवहारः। यत्र च वाक्ये आधाराधेयभावापन्नयोः पदार्थविषयाभासमानयो राधाराधेयताघटकसंसर्गविधया प्रसज्योऽप्रसज्योवायस्तु भावस्तयोर्मध्ये प्रसज्यस्य संसर्गविधयाभासमानस्य भावस्य विरोधिनि भावेऽप्रसज्यस्य च आधाराधेयताघटकसंसर्गयता प्रसज्येभावे यत्पृथक्त्वं तत्संसर्गाभावः स च विरोधिप्रसज्यस्य भाव आधाराधेयताघटक-

१२

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

संसर्गस्तत्र संसर्गाभावतया ग्राह्यं तत्पृथक्त्वञ्च संसर्गाभाव इति। स च संसर्गाभावस्त्रिविधः प्रागभावध्वंसात्यन्ताभावभेदात्। तत्र प्रागुत्पत्तिकालेन सह भावस्य द्रव्यस्याधाराधेयत्वे संयोगो गुणकर्मणोः परम्परया समवायिसंयोगो वा संसर्गः प्रसज्यस्तस्य। तद्भावोत्पत्तेः पूर्व्वकालेन सह आधाराधेयतायां विरोधीविभागोऽयोगरूपपृथक्त्वं परम्परया समवायिविभागो वा पृथक्त्वं प्रागभावः। यथा घटो रूपञ्च श्वोभविष्यतीत्यादौ घटरूपयोरुत्पत्तिकाल परदिनात् पूर्व्वकाले वर्त्तमानेन दिनेन सह घटस्य संयोगासम्भवात् विभागः रूपस्य चासंयोगाख्यपृथक्त्वं प्रागभावो घटरूपयोर्वर्त्तमानदिने। अनेन दिनेन सह घटरूपीयविभागपृथक्त्वयो र्यद्वैलक्षण्यं स प्रागभावः। ध्वंसः पुनरुत्पत्त्युत्तरकालेन सह तत्तल्लक्षणाधाराधेयतायां विरोधी विभागपृथक्त्वान्यतररूपः संसर्गो वैलक्षण्यं ध्वंसः। यथा घटो नष्टः रूपं नश्यति इत्यादि। यद्वा उत्पत्तेः पूर्व्वकाले यः समवायिकारणानां समवाययुक्तान्यतरलक्षणोत्पत्तिविपर्य्ययपृथक्त्वं प्रागभाव स्तत्र च वैलक्षण्यं प्रागभावः। उत्पत्तेरुत्तरकाले च ध्वंसः। आमे हि घटे श्यामगुणस्य पाकात् पृथक्त्वारम्भकोदृश्यते। तत्र

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

यस्याभावोयस्तस्य प्रतियोगी स एव तत्त्वञ्च प्रतियोगितावच्छेदकम्। संयोगादेश्चोत्पत्तिः संयोगिषु समवाययुक्तयन्यतरः समवायस्यानित्यत्वात्। व्याख्यातञ्च स नित्य इत्यादिना। वृत्त्यभावस्तु खलु वर्त्तमाने सति काले कालेतरयदाधारे यस्याधेयतया वृत्तौ प्रसज्यो यः संयोगसमवाययुक्तयन्यतमः संसर्गस्तस्य विरोधी विभागानेकत्वासंयोगरूपपृथक्त्वान्यतरोभावोऽत्यन्ताभावः वैलक्षण्यं तु तत्त्वमत्यन्ताभावस्याङ्कुरन्ये। यथा अद्य इह भूतले घटो नास्तीत्यादौ भूतलनिष्ठाधिकरणतानिरूपितघटनिष्ठाधेयताघटक संसर्गतया प्रसज्यस्य संयोगस्य विरोधी भूतलघटयो र्विभागोऽस्तीत्यर्थः। इह घटे नीलरूपं नास्तीत्यादौ घटरूपयोः समवायस्य विरोधिपृथक्त्वमस्तीत्यर्थः। गवि लाङ्गूलं नास्ति इत्यादौ समवायविरोधी गोलाङ्गूलयोः पृथक्त्वं विभागोवाऽस्तीत्यर्थः। अस्मिन् पुरुषे सुखं नास्तीत्यादौ पुरुषसुखयोर्योगविरोधी असंयोगत्वमस्तीति। अप्रसज्यस्य तु संसर्गस्य वृत्तेरभावो यथा। इह भूतले समवायेन घटो नास्तीत्यादौ भूतलघटाद्योः समवायस्याप्रसज्यस्य संसर्गस्य विरोधीवृत्तिनियामकः संयोग इति संयोगोऽत्रात्यन्ताभावः। इह घटे संयोगेन रूपं नास्ती-

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

त्यादौ अप्रसज्यसंयोगस्य विरोधीप्रसक्तोऽस्ति समवाय इति समवायोऽत्यन्ताभावः। रूपे संयोगेन रूपत्वं नास्तीत्यादौ अप्रसज्यस्य संयोगस्य विरोधीप्रसक्तोऽस्ति समवाय इत्यपि समवायोऽत्यन्ताभावः। पक्के घटे श्यामो नास्तीत्यादौ समवायेन प्रसक्तस्य श्यामस्याभावात् प्रसज्यस्य समवायस्य विरोधी असंयोगाख्यः पृथक्त्वं अत्यन्ताभावः। एवमाम घटे लौहित्यं नास्तीत्यादौ समवायेन प्रसज्यस्य लौहित्यस्य निषेधात् प्रसज्यस्य समवायस्य विरोधी असंयोगः पृथक्त्वम्। आकाशस्य पुष्पं नास्तीत्यादौ चैवमेव बोध्यः। पर्युदासनञा अभावबोधने प्रसज्यत्वं नापेक्ष्यते तत्समभिव्याहृतपदार्थेतरवस्तुद्योतकत्वात्। अत एव नञ्निपाता द्विविधः प्रसज्यप्रतिषेधार्थकः पर्य्युदासार्थकश्च। प्रतियोगिनः प्रसक्तिं कृत्वा यत्प्रतिषिध्यते स प्रसज्यप्रतिषेधः। परितः सर्व्वतः प्रसिद्ध्याप्रसिद्धिभ्यामुदास्यते यत्प्रतिषिध्यते सः पर्युदासः। क्रियायोगे प्रसज्यप्रतिषेधार्थो नञ् अन्यथा ग्रामं न गच्छतीत्यादौ ग्रामादेः कर्म्मत्वादिकारकत्वानुपपत्तिः। नामयोगे धातुयोगे पुर्युदासो यथा अब्राह्मणः न रूपमाकाशे आकाशं न पश्यत्यन्ध इत्यादौ पर्युदासः। अभाव इत्यत्र च नञ् उभयार्थौ।

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

अथ पटोऽयं न पटो घटत्वेनेत्यादौ घटत्व-विशिष्टपट पटत्वावच्छिन्नपटयो स्तादात्म्येनान्वया-सिद्धिः प्रसज्यत्वाभावात् । सति हि सामान्येन तद्ग्रहे तत्पृथक्त्वग्रहस्तादात्म्यग्रहेणैव । नञ्-प्रसज्यघटत्वविशिष्टपट पटत्वावच्छिन्नपटयोः सा-मान्यं पटत्वं घटत्वविशिष्टपट पटत्वविशिष्टपटयोः पृथक्त्वग्रहो भावश्चेति । परन्तु घटत्वविशिष्टनिया-मकप्रसिद्ध संसर्गस्य समवायस्य विरोधिघटत्वपटयो-रयोगाख्यं पृथक्त्वं तच्चाद्रव्यत्वाद्घटत्वस्य विभागभि-न्नमेव तदेव नञा द्योत्यं स्यात् व्यधिकरणधर्म्मावच्छि-न्नभावो यः परैरुच्यते स संसर्गाभाव एव पर्युदास-नञा व्यधिकरणधर्म्मस्य प्रतिषेधात् सधर्म्ममात्रसं-सर्गस्य विधानात् इत्यत्यन्ताभाव इति । प्रतियोगि-तावच्छेदकस्तु समवायत्वरूपधर्म्माभावात् समवायि-समुदाय एव धर्म्मधर्म्मिसमवायस्य तस्य तस्य साधा-रणसमवायाद्व्यवच्छेदकः एवं सति घटत्वनिष्ठवृत्ति-नियामकतया प्रसज्यसमवाय संसर्गप्रतियोगिताका-संयोगलक्षणपृथक्त्वशाली पट इति बोधः ।

न तु घटत्वप्रतियोगिकभेदवत् पटत्वशालीपट इति बोधः । भेदवत्तया बोधे तादात्म्येनान्वयप्रसज्यता-जनक प्रयोगस्य हेतुत्वात् । न वा पटत्वावच्छिन्न-

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

प्रतियोगिताकपृथक्त्वाश्रयो घटत्वविशिष्टो घट इति यावदिति बोधः। निर्घटे भूतले घटत्वेन पटो नास्तीत्यादौ पटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदवद्घटविशिष्टो भूतलेऽस्तीति बोधानुदयात् निर्घटत्वात् अस्तीति कर्तृविहिततिङन्तपदस्य घटत्वेनेति विशिष्टार्थतृतीयान्तेन सहान्वयासम्भवाच्च। घटत्वनिष्ठाधेयतानियामकतया प्रसज्यस्य समवायस्य प्रतिषेधात्। समवायप्रतियोगिकभेदवद्योगाख्यपृथक्त्ववान् पटो निर्घटे भूतलेऽस्तीति वो निर्दोषः॥

आन्वीक्षिकीन्यायेचाप्युक्तं गौतमेन। प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाः प्रमाणानि। इति प्रमाणनिर्देश सूत्रस्यानुयोगसूत्रम्॥ न चतुष्ट्वमैतिह्यार्थापत्तिसम्भवाभाव प्रामाण्यात्॥

अस्य वात्स्यायनभाष्यम्। न चत्वार्य्येव प्रमाणानि। किं तर्हि। ऐतिह्यमर्थापत्तिः सम्भवोऽभाव इत्येतान्यपि प्रमाणानीतिह्योचुरिति। अनिर्द्दिष्टप्रवक्तृकं प्रवादपारम्पर्य्यमैतिह्यम्। अर्थादापत्तिरर्थापत्तिः। आपत्तिः प्राप्तिः प्रसङ्गः। यत्राभिधीयमाने योऽन्योऽर्थः प्रसज्यते सोऽर्थापत्तिः। यथा मेघेष्वसत्सु वृष्टिर्न भवतीति। किमत्र प्रसज्यते। सत्सु भवतीति। सम्भवो नाम अविनाभाविनोऽर्थस्य

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

सत्ताग्रहणादन्यस्य सत्ताग्रहणम्। यथा द्रोणस्य सत्ताग्रहणादाढ़कस्य सत्ताग्रहणम्। आढ़कस्य सत्ताग्रहणात् प्रस्थस्येति । अभावोविरोधी । अभूतं भूतस्य अविद्यमानं वर्षकर्म्मविद्यमानस्य वाय्वभ्र संयोगस्य प्रतिपादकम् । विधारके हि वाय्वभ्र संयोगे गुरुत्वादपां पतनं कर्म्म न भवतीति । सत्य-मेतान्यपि प्रमाणानि न तु प्रमाणान्तराणि । प्रमा-णान्तराणि च मन्यमानेन प्रतिषेध उच्यते ।

सोऽयम् । शब्द ऐतिह्यस्यानर्थान्तरभावादनु-मानेऽर्थापत्तिसम्भवाभावानामर्थान्तरभावाच्चाप्रति-षेधः ।

अनुपपन्नः प्रतिषेधः कथम् । आप्तोपदेशः शब्द इति न च शब्दलक्षणमैतिह्याद्व्यावर्त्तते । सोऽय-मभेदः सामान्यात् संगृह्यते इति । प्रत्यक्षेणाप्रत्य-क्षस्य सम्बन्धस्य प्रतिपत्तिरनुमानं तथाचार्थापत्ति-सम्भवाभावाः । वाक्यार्थसम्प्रत्ययेनानभिहितस्यार्थस्य प्रत्यनीकभावाद्ग्रहणमर्थापत्तिरनुमानमेव । अवि-नाभाववृत्त्या च सम्बन्धयोः समुदाय समुदायिनोः समुदायेनेतरस्य ग्रहणं सम्भवस्तदप्यनुमानमेव । अस्मिन् सतीदं नोपपद्यत इति विरोधित्वेप्रसिद्धे कार्य्यानुपपत्त्याकारणस्य प्रतिबन्धकमनुमीयत इति ।

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

सोऽयं यथार्थमेव प्रमाणोद्देश इति सत्यमेतानि च प्रमाणानि न तु प्रमाणान्तराणीत्युक्तम् । अथार्था-पत्त्यादीनां प्रामाण्यपरीक्षानन्तरमभावस्य प्रामाण्यं परीक्षितं तत्रैव तद्यथा भाष्यम् । अभावस्य तर्हि प्रमाणभावाभ्यनुज्ञा नोपपद्यते ।

कथमिति ॥ नाभावप्रामाण्यं प्रमेयासिद्धेः ॥

अस्य भाष्यम् । अभावस्य भूयसि प्रमेये लोक-सिद्धे वैजात्यादुच्यते नाभावप्रामाण्यं प्रमेयासिद्धे-रिति ॥

भाष्यस्यास्यानुव्याख्यानम् । अभावस्य भावविरो-धिनो भावस्य भूयसि प्रमेये सिद्धे सत्यपि भावानां भावत्ववैजात्यादवस्तुत्त्वादुच्यते नाभावप्रामाण्यं प्रमे-यासिद्धेरिति ॥

अथ भाष्यम् । अथायमर्थबहुत्वादर्थैकदेश उदाह्रियते ॥ लक्षितेष्वलक्षणलक्षितत्त्वादलक्षि-तानां तत्प्रमेयसिद्धिः ॥

सूत्रस्यास्य भाष्यम् । तस्याभावस्य सिद्धाति प्रमे-यम् । कथम् । लक्षितेषु वासःस्वनुपादेयेषूपा-देयानामलक्षितानामलक्षणलक्षितत्वाल्लक्षणाभावेन लक्षितत्वादिति । उभयसन्निधावलक्षितानि वासां-स्यानयेति प्रयुक्तो येषु वासःसु लक्षणानि न भवन्ति

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

तानि लक्षणाभावेन प्रतिपद्यते। प्रतिपद्य चानयति प्रतिपत्तिहेतुश्च प्रमाणमिति॥

भाष्यस्यास्यानुव्याख्यानम्। तस्याभावस्य प्रमेयं सिद्ध्यति। कथमिति प्रश्नः। तत्रोत्तरम्। लक्षितेष्वित्यादि। वासःसु वस्त्रेषु खल्वग्राह्येषु ग्रहणयोग्यलक्षणरहितेषु तल्लक्षणेन लक्षितेषु उपादेयानां ग्राह्याणां वस्त्राणां तल्लक्षणेनाग्राह्यवस्त्रलक्षणेनालक्षितानामलक्षणेनाग्राह्यवस्त्रलक्षणभिन्नलक्षणेन खल्वग्राह्यवस्त्रलक्षणाभावेनलक्षितत्वात्। तस्याभावस्याग्राह्यवस्त्रलक्षणाभावरूपस्य ग्राह्यवस्त्रलक्षणस्य ग्राह्याणां वस्त्राणां प्रमेयाणां सिद्धिरिति। तत्रोभयस्य ग्राह्याग्राह्यस्य वस्त्रस्य सन्निधाने सति कश्चित्पुरुषं कश्चित्पुमान् प्रेरयति। अलक्षितानि वासांस्यानयेति। अलक्षितानि ग्रहणयोग्यत्वलक्षणाभाववन्ति वस्त्राण्यानयेति। इत्येवं प्रयुक्तः प्रेरितः पुरुषो येषु वासःसु ग्राह्यलक्षणानि न भवन्ति तानि लक्षणाभावेन ग्राह्यलक्षणेतरलक्षणेन प्रतिपद्यते नेमानि ग्रहणयोग्यलक्षणानीति जानीते। ज्ञात्वा तान्यानयति ग्राह्यलक्षणभिन्नलक्षणमभाव एव तद्ग्राह्यवस्त्रप्रतिपत्तिहेतुः प्रमाणमेवेति। कस्यचिद्ग्राह्यं लोहि-

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

तवस्त्वं यन्नलोहितं तदानयेति प्रेरितो लोहित-रहितं नीलादिकमानयतीति भावः ॥

अत्र वादिवचनमुपन्यस्य सम्भाषन्ते ।

असत्यर्थे नाभाव इति चेन्नान्यलक्षणोपपत्तेः ॥

अस्यभाष्यम् । यत्र भूत्वा किन्न भवति तत्र तस्याभाव उपपद्यते । अलक्षितेषु वासःसु ल-क्षणानि भूत्वा लक्षितेषु न भवन्ति तस्मात्तेषु लक्ष-णाभावो ऽनुपपन्न इति । नान्यलक्षणोपपत्तेः । यथायमन्येषु वासःसु लक्षणानामुपपत्तिं पश्यति । नैवं लक्षितेषु । सोऽयं लक्षणाभावं पश्यन्नभावे-नार्थं प्रतिपद्यते इति ॥

भाष्यस्यास्यानुव्याख्यानम् । न सत् असदिति अवस्तुभूतेऽर्थेऽभिधेयेऽभावशब्दो न वर्त्तते । कथं तद्विवृणोति भाष्येण । यत्रेत्यादि । यत्र स्थले किञ्चिद्वस्तु भूत्वा पुनः किञ्चिन्नभवति तत्र स्थले तस्य वस्तुनो ऽसद्भावोऽभाव उपपद्यते यथामेफले-जायमाने रूपं श्यामो भूत्वा पक्के न भवतीत्य-भावः श्यामस्य । वासःसु पुनरलक्षितेषु अग्राह्य-लक्षणानि भूत्वा किञ्चिन्नभवतीत्येवं न दृश्यते लक्षितेषु वस्त्रेषु लक्षणानि न भवन्ति भवन्ति चा-लक्षणानीति । तस्मादेकस्मिन् भूत्वाऽन्यस्मिन्नभवती-

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

त्यस्मात्तेषु लक्षितेषु ग्राह्येषु वस्त्रेषु लक्षणाभावो ऽनुपपन्न इति असति खल्ववस्तुनि अर्थेऽभिधेये ऽभावशब्दो न वर्त्तेत इति चेत्। नान्यलक्षणोपपत्तेः। यत्रैकस्मिन् भूत्वा तत्रैव पुनस्तत्किञ्चिन्न भवतीति वस्तुनोऽसद्भावमात्रमभावो न असति खल्ववस्तुन्यर्थेऽभिधेयेऽभावशब्दो न वर्त्तेते इति चेन्न। कस्मात्। अन्यलक्षणोपपत्तेः। पर्य्युदासनञा भावादन्यो ऽभाव इति व्युत्पत्त्या समभिव्याहृतपदार्थादन्यलक्षणो वस्तुभूतस्यावस्तुभूतस्येत्युभयस्योपपत्तेः। यथा। अनचिचेति सूत्रे पर्य्युदासनञा खल्वचोऽन्यस्मिन् वस्तुभूते हलिचावस्तुभूतेऽवसाने च यरः स्थाने रेफवर्जं द्विरूपे वा भवत इति। दद्ध्यत्र दध्यत्रेत्यादौ हलि। वाक् वागित्यादावसाने। तथैवायं कश्चित् वस्त्रानेता पुमान् अलोहितं वस्त्रमानयेति नियुक्तो ऽन्येषु वासःसु लक्षणानामुपपत्तिं लोहितान्यलक्षणानामुपपत्तिमिदं वासो न लोहितमित्येवमुपपत्तिं पश्यति। नैवं लक्षितेषु। दृश्यमानेषु लोहितेषु वासःसु तथा खल्वलोहितलक्षणोपपत्तिं ग्रहणयोग्यतां न पश्यति। सोऽयं खलु स एषो ऽलोहितवस्त्रानयने नियुक्तः पुमान् अलोहितलक्षणाभावं लोहितलक्षणं पश्यन्नभावेन खल्वलोहिताभावेन

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

लोहितेनार्थं रक्तवस्त्रं नेतुमयोग्यं प्रतिपद्यते उपलभते इति तल्लक्षणाभावज्ञानेनैतल्लोहितं वस्त्रं ग्रहणयोग्यत्वाभाववदित्यनुमीयत इति एतद्वस्त्रम-ग्राह्यत्वेन प्रमेयमभावस्येति। अवस्तुभूतस्त्वभावो ऽपदार्थत्वादप्रमेयत्वात् न प्रमाणमिति तदुदाहरण-मिहदर्शितमिति ॥

अत्र वादिप्रदर्शितदोषमाह ।

तत्सिद्धेरलक्षितेष्वहेतुः ॥

सूत्रस्यास्यभाष्यम् । तेषु वासःसु लक्षितेषु सिद्धि र्विद्यमानता येषां भवति न तेष्वभावो ऽस्त्यलक्षित लक्षणानाम् । यानि च लक्षितेषु विद्यन्ते लक्षणानि तेषामलक्षितेष्वभाव इत्यहेतुः । यानि खलु भवन्ति तेषामभावो व्याहत इति ॥

भाष्यस्यचास्यानुव्याख्यानमिदम् । नन्वसति सति च वस्तुन्यभावशब्दो वर्त्तते ऽन्यलक्षणोपपत्तेरिति हेतुरहेतुर्हेत्वाभासः । कस्मात् अलक्षितेषु तत्सिद्धेः। कथमलक्षितेषु तत्सिद्धिरित्यत आह ।

तेष्वित्यादि । तेषु लक्षितेषु वासःसु खल्वलो-हितेषु सिद्धिरलोहितस्य विद्यमानता येषां लक्ष-णानामलोहितस्थूलसूत्रनिर्म्मितत्वादिरूपाणां भवति तेषु लक्षितेषु खल्वलोहितस्थूलसूत्रनिर्म्मितवासःसु

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

अलक्षितलक्षणानां लोहितसूक्ष्मसूत्रनिर्म्मितवस्त्रलक्षणानां नाभावोऽस्ति । तर्हि केषामभावः कुत्रास्तीत्यत आह ।

यानिचेत्यादि । यानि च लक्षणानि लक्षितेषु अलोहितस्थूलसूत्रनिर्म्मितेषु वस्त्रेषु खल्वानेतव्येषूपादेयेषु अलोहितस्थूलसूत्रनिर्म्माणादीनि विद्यन्ते तेषां लक्षणानामलक्षितेषु लोहितसूक्ष्मसूत्रनिर्म्मितेष्वभावोऽस्तीति तस्मादहेतुरन्यलक्षणोपपत्तेरिति हेतुः ।

कस्मात् खल्वलोहित्यादीनामभावो लोहितेषु नाभाव उच्यते इत्यत आह ।

यानि खल्वित्यादि । यानि वस्तूनि खलु भवन्ति तानि भावा यानि भूत्वा न भवन्ति तेषां योऽभावः स चात्र व्याहृत इत्यतोऽन्यलक्षणोपपत्तेरितिहेतुरहेतुः ।

अत्र सिद्धान्तमाह ॥

न लक्षणावस्थितापेक्षसिद्धेः ॥

सूत्रस्यास्यभाष्यम् । न ब्रूमो यानि लक्षणानि भवन्ति तेषामभाव इति । किन्तु केषुचिल्लक्षणान्यवस्थितानि । अनवस्थितानि केषुचिदपेक्षमाणो येषु

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

लक्षणानां भावं न पश्यति तानि लक्षणाभावेन प्रति पद्यत इति ॥

भाष्यस्यास्यानुव्याख्यानम् । न खलु वयमेव ब्रूमः। यानि लक्षणानि भवन्ति भूत्वा न भवन्तीति तेषा- मभाव इत्येवं वयं न ब्रूमः । किन्तु ब्रवीषीति तदु- च्यते ।

किन्त्वित्यादि । यः पुमान् केषुचिल्लक्षणान्यव- स्थितानि केषुचिदनवस्थितानि पश्यन् येषु वस्तुषु लक्षणानां भावं विद्यमानतां न पश्यति स तानि वस्तूनि लक्षणाभावेन तेन प्रतिपद्यते ऽनुमीयते तानि वस्तूनि तल्लक्षणाभावस्य प्रमेयाणि भवन्ति । इति लक्षणावस्थितवस्त्वपेक्षया खल्वभावस्य सिद्धेरन्यलक्ष- णोपपत्तेरिति हेतुर्नाहेतुरिति ॥

प्रागुत्पत्तेरभावोपपत्तेश्च ॥

सूत्रस्यास्यभाष्यम् । अभावद्वैतं खलु भवति । प्राक्चोत्पत्तेरविद्यमानता । उत्पन्नस्य चात्मनो हानादविद्यमानता । तत्रालक्षितेषु वासःसु प्रा- गुत्पत्तेरविद्यमानतालक्षणो लक्षणानामभावो नेतर इति ॥

भाष्यस्यास्यानुव्याख्यानम् । अन्यलक्षणोपपत्तेरिति वचनेन वैलक्षण्यं वस्तूनामभावोदर्शितः । लक्षितेष्व-

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

लक्षणालक्षितत्वादलक्षितानामित्याद्युक्तरूपेण । लक्षितेष्वलक्षितानां लक्षणाभाव एव वैलक्षण्यं तदेकेनोदाहरणेनान्योन्याऽभावात्यन्ताभावौ द्वौ प्रदर्शितौ । अलक्षितानां वाससां लक्षणतोवैलक्षण्यं पृथक्त्वं नाम गुणो लक्षितेषु वासःसु ॥ पृथगन्यदित्यनर्थान्तरमिति कणादसूत्रम् ॥ पृथक्त्वं स्यादसंयोगो वैलक्षण्यमनेकतेति चरकेणोक्तम् ॥

तथा च । लक्षितेषु वासःस्वलक्षितानां वाससां लक्षणानि न सन्तीत्यत्यन्ताभावः । सचापीह पृथक्त्वम् । वाससां ह्यलक्षितानां तल्लक्षणैः सम्बन्धः समवायः स खल्वपृथग्भावः सम्यग्योगाख्यपृथक्त्वविपर्य्ययो मेलको भावः । तेषामलक्षितवाससोऽलक्षणानां लक्षितवासःसु तत्समवाय सम्बन्ध प्रतिषेध एव समवायविपर्य्ययस्त्वयोगाख्यः पृथक्त्वमेवेति । इत्येवं द्वावभावावुपपाद्य प्रागभाव उपपाद्यते ।

प्रागुत्पत्तेरभावोपपत्तेश्चेति । नन्वेवमस्त्वन्योन्याभावात्यन्ताभावयोर्व्वस्तुभूतयोः प्रमेयसिद्धिः आभ्यामन्यौचाभावौ प्रागभावध्वंसौ प्रागुत्पत्तेर्भावानामुत्पन्नानामुत्तरकालञ्चदृष्टस्ते तयोः प्रामेयं कथं सिद्ध्यतीत्यत आह ।

भाष्यम् । अभावद्वैतमित्यादि । द्वैतं द्वितया

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

वर्त्तते यत्तद्द्वैतम्। तद्यथा। प्राक्चेत्यादि। प्रागुत्पत्तेर्भावस्य याचाविद्यमानता। अवर्त्तनं स प्रागभावः। उत्पन्नस्य भावस्यात्मनः स्वस्य सद्भावश्चेतोर्हानात्तत्प्रागादविद्यमानता अवर्त्तनं स ध्वंस इति द्वैतमभावस्य। तदुदाहरति। अलोहितानि वासांस्यानयेति प्रेरणे तत्रालक्षितेषु वासः सुलोहितेषु प्रागुत्पत्तेर्जन्मनः पूर्व्वकाले यदवर्त्तनं कार्य्यरूपेण समवायिकारणानां वर्त्तनाभावः स खलु समवायिकारणानां स्वस्वरूपेण वर्त्तनं पृथक् पृथक् तत्तस्य कार्य्यस्य प्रागभावः। स खलु यद्यन्नक्षणानि वासांसि भविष्यन्ति तेषां समवायिकारणसमवायविपर्य्ययः खल्वयोगाख्यं पृथक्त्वं प्रागुत्पत्तेः काले वर्त्तत इति पृथग्भावो गुण एवाविद्यमानता लक्षणानामभावः प्रागभावो नेतर इति। तेन समवायिकारणानां पृथग्भावेनानुमीयते अस्त्येषां कार्य्यं किमपीति तस्य तत्कार्य्यं प्रमेयमिति। उत्पन्नस्य चात्मनो हानादविद्यमानता खलु ध्वंस एतेन व्याख्यातः। तद्यथा। लक्षितेषु तन्तुसंयोगात् यावत्कालं समवायो वर्त्तते तावत्कालं स्वस्वलक्षणवत्तया तानि वासांसि अनुवर्त्तन्ते यदा तेषां तन्तुसंयोगो विभागान्निवर्त्तते निवर्त्तते च समवायः

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

तद्दातल्लक्षणस्यात्मनोहानात्तानि वासांसि नश्य-न्तीत्यविद्यमानतैव भवति तत्समवायनिवृत्तिरयोग एव पृथक्त्वं नाम गुणो नेतर इति । एतेनानु-मीयते त्वासीदेषां संयोगात् समवाय इति स तस्य प्रमेय इति ॥

अथ खलु कः पुनः कस्य भावस्याभावोनाम भाव इत्याकाङ्क्षायां तत्रैव गौतमोक्तमेकान्तं दर्शयति ॥

सर्व्वमभावो भावेष्वितरेतराभावसिद्धेः ॥

सूत्रस्यास्यभाष्यम् । यावद्भावजातं तत्सर्व्व-मभावः । कस्मात् । भावेष्वितरेतराभावसिद्धेः । असन् गौरश्वात्मनाऽनश्वो गौः असन्नश्वो गवात्मना अगौरश्व इत्यसत्प्रत्ययस्य प्रतिषेधस्य च । भावश-ब्देन सामानाधिकरण्यात् सर्व्वमभाव इति प्रतिज्ञा-वाक्ये पदयोः प्रतिज्ञाहेत्वोश्च व्याघाताद्युक्तम् । अनेकस्याशेषता सर्व्वशब्दस्यार्थो भावप्रतिषेधश्चाभाव-शब्दस्यार्थः । पूर्व्वं सोपाख्यमुत्तरं निरुपाख्यम् । तत्र समुपाख्यायमानं कथं निरुपाख्यमभावः स्या-दिति । नजात्वभावो निरुपाख्योऽनेकतया ऽशेष-तया शक्यः प्रतिज्ञातुमिति । सर्व्वमेतदभाव इति चेद्यदिदं सर्व्वमिति मन्यसे तदभाव इति । एवञ्चे-दनिवृत्तो व्याघातः । अनेकमशेषञ्चेति नाभावप्रत्य-

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

येन शक्यं भवितुम् । अस्तिचायं प्रत्ययः सर्व्वमिति तस्मान्नाभाव इति प्रतिज्ञाहेत्वोश्च व्याघातः । सर्व्वमभाव इति भावप्रतिषेधः प्रतिज्ञा भावेष्वितरेतराभावसिद्धेरिति हेतुः । भावेष्वितरेतराभावमनुज्ञायाश्रित्यचेतरेतराभावसिद्धा सर्व्वमभाव इत्युच्यते । यदि सर्व्वमभावो भावेष्वितरेतराभाव सिद्धेरिति नोपपद्यते इति ॥

अस्य भाष्यस्यानुव्याख्यानम् । सर्व्वमभाव इत्येकान्तः । यावद्भावजातं निखिलभावसमूहः । तत्सर्व्वमभाव इति । भवतीति भावः कर्त्तरि णः । न तु भावेघञ् । त्रिकालार्थत्वात् । यद्भूतं यद्भवद्यद्भव्यं तत्सर्व्वं भावोऽभावश्च । कस्मात् । भावेष्वितरेतराभावसिद्धेः । भावेषु मध्ये यः कश्चिद्भावः कस्यचिदपरस्य भावस्य भिन्नस्तस्य च भिन्नः सोऽपरोभाव इत्यन्योन्यमभावसिद्धेः सर्व्वो भावोऽभावश्च । तद्यथा । असन्नित्यादि । न सन् असन् गौः । सन्निहाश्वः । अश्वात्मना अश्वरूपो न गौरित्यनश्वो गौरित्यर्थोऽसन् गौरित्यस्य । एवं सन् गौर्नसन्नसन्नश्वो गवात्मना गोरूपो नाश्व इत्यगौरश्व इत्यर्थः। इत्येवमसत्प्रत्ययस्य सद्भिन्नप्रत्ययस्य प्रतिषेधस्य खल्वसत्पदार्थस्य गवाश्वपदार्थेन भावेन सह सामानाधिकरण्या-

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

दभेदादसदभिन्नो गौ रसदभिन्नोऽश्व इत्यभेदप्रतीत्या असन् गौ रसन्नश्व इति। अथात्र विप्रतिपत्तिमिमां दर्शयति। सर्व्वमभाव इति प्रतिज्ञावाक्ये इत्यादि। सर्व्वमभाव इति प्रतिज्ञापदं भावेष्वितरेतरापेक्षसि-द्धेरिति हेतुपदमित्यनयोः प्रतिज्ञाहेत्वोः पदयोस्तु व्याघातादयुक्तं सर्वमभाव इति वाक्यम्। व्याघातन्तु दर्शयति। अनेकस्येत्यादि। सर्वमभाव इत्यत्र सर्व-शब्दस्यार्थोऽनेकस्याशेषता। अभावशब्दस्यार्थस्तु भा-वप्रतिषेधः। तत्र पूर्वं सर्वमिति यदुक्तं तत्सोपा-ख्यमुपाख्यानसहितम्। उत्तरमभाव इति यदुक्तं तन्निरुपाख्यमुपाख्यानरहितम्। कृत्स्नं वस्तुभाव उच्यते तदेव कृत्स्नं वस्तु कथमभाव उच्यते। सम्यगु-पाख्यायमानं वस्तुरूपेणाख्यायमानं सर्वं कथं निरु-पाख्यमुपाख्यानरहितमभावः स्यादिति व्याघातः। एवं न जातु कदाचिदपि निरुपाख्योऽभावोऽनेक-तयाऽशेषतया च शक्यः प्रतिज्ञातुमिति कुत्रचिदेक-स्याभावोऽथ कुत्रचिदुभयस्य कुत्रचित्त्रयाणामित्येव-मादिरूपादशक्योऽभावो निरवशेषतया प्रतिज्ञातु-मिति च व्याघातः। भावो हि सर्व्वमेव तस्य सर्वस्य प्रतिषेधे सर्व्वातिरिक्तं किमस्ति किञ्चिदपि नास्तीति सर्व्वातिरिक्तं नास्ति यत्तदवस्तु तस्मादनेकतया ऽनव-

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

शेषतया नाभावः शक्यो भवता प्रतिज्ञातुमिति। तस्याहोत्तरम्। सर्व्वमेव तदभाव इति। यदिदं सर्व-मितिमन्यते तत्सर्व्वमभाव इति चेदुच्यते। तदेवमेव प्रकारेणाऽपि व्याघातो ऽनिवृत्त एव। तं च व्याघातं दर्शयति। अनेकमित्यादि। सर्व्वमित्यनेकमशेष-ञ्चेति यदनेकं निःशेषं च तन्नाभावप्रत्ययेन भवितुं शक्यम्। कथमित्यत आह।

अस्तिचायमित्यादि। सर्व्वमित्ययं प्रत्ययश्चास्ति तस्मात् प्रत्ययादभावः सर्व्वमिति न प्रत्ययः स्यात्। एकद्वित्वादीनामभावस्यानवशेषत्वाभावात्। इति प्रतिज्ञाहेत्वोश्च व्याघातः। अत्र पुनराहोत्तरम्। सर्वमभाव इत्यादि। सर्वमभाव इति सर्वं न भाव इति भावप्रतिषेधः प्रतिज्ञा। तत्र भावेष्वितरेतरा-भावसिद्धेरितिहेतुः। अत्र हेतुवचने। भावेष्वि-तरेतराभावं परस्पराभावमनुज्ञाय तमेव परस्परा-भावमाश्रित्य च परस्पराभावसिद्धा। एको हि भावो ऽपरस्तस्याभाव स्तस्याभावश्च स इत्येवं परस्परा-सिद्धा सर्वमभाव इत्युच्यते यदि सर्वमभाव इत्युच्यते तदा भावेष्वितरेतराभावसिद्धेरिति हेतुर्नोपपद्यते। सर्वमभावः कस्येत्यनुपपत्तिरिति। तत्रोत्तरमाह।

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

अथेत्यादि । भावानां स्वभावसिद्धेर्भावेष्वितरे-
तराभावसिद्धिरित्युपपत्तिः स्यादिति ॥

अत्राप्यनुयोगसूत्रम् ॥ न स्वभावसिद्धेर्भावा-
नाम् ॥

अस्य भाष्यम् । न सर्व्वमभावः । कस्मात् । स्वेन
भावेन सद्भावात् । भावानां स्वेन धर्म्मेण भावा
भवन्तीति प्रतिज्ञायते । कश्च स्वो धर्म्मो भावानाम् ।
द्रव्यगुणकर्म्मणां सदादि सामान्यम् । द्रव्यादीनां
क्रियागुणवदित्येवमादिर्व्विशेषः । स्पर्शपर्य्यन्ताः
पृथिव्यादेरिति च प्रत्येकं चानन्तो भेदः । सामान्य-
विशेष समवायानाञ्च विशिष्टा धर्म्मा गृह्यन्ते । सोऽय-
मभावस्य निरुपाख्यत्वात् सम्प्रत्यायकोऽर्थभेदो न
स्यात् । अस्तिद्वयं तस्मान्न सर्व्वमभाव इति ।

अथ वा । न स्वभावसिद्धेर्भावानामिति । स्वरू-
पसिद्धेरिति । गौरिति प्रयुज्यमाने शब्दे जाति-
विशिष्टं द्रव्यं गृह्यते । नाभावमात्रम् । यदि च
सर्व्वमभावः । गौरित्यभावः प्रतीयते । गोशब्देन
चाभाव उच्यते । यदि च गोशब्दप्रयोगे द्रव्यविशेषः
प्रतीयते नाभावस्तस्मादयुक्तमिति ।

अथ वा । न स्वभावसिद्धेरिति । असन् गौर-
श्वात्मनेति गवात्मना कस्मान्नोच्यते । अवचनात् ।

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

गवात्मना गौरस्तीति स्वभावसिद्धिः। अनश्वोऽश्व इति वा। अगौ गौरिति वा कस्मान्नोच्यते। अवचनात्। स्वेन रूपेण विद्यमानता द्रव्यस्येति विज्ञायते अव्यतिरेकप्रतिषेधे च। भावानामसंयोगादिसम्बन्धो व्यतिरेकः! अनाव्यतिरेकोऽभेदाख्यसम्बन्धः। प्रत्ययसामानाधिकरण्यं यथा न सन्ति कुण्डे वदराणीति। असन् गौरश्वात्मनाऽनश्वो गौरिति च गवाश्वयोरव्यतिरेकः प्रतिषिध्यते। गवाश्वयोरेकत्वं नास्तीति। तस्मिन् प्रतिषिध्यमाने भावेन गवा सामानाधिकरण्यमसत्प्रत्ययस्य। असन् गौरश्वात्मनेति। यथा न सन्ति कुण्डे वदराणीति। कुण्डेवदरसंयोगे प्रतिषिध्यमाने सद्भिरसत्प्रत्ययस्य सामानाधिकरण्यमिति॥

भाष्यस्यास्येदमनुव्याख्यानम्। न सर्व्वमभाव इति स्वतस्मा रणार्थवचनं तेन सर्व्वमभावो भावेष्वितरेतराभावसिद्धेरिति न। तत्र कस्मादिति हेतुप्रश्नः। स्वेन भावेन सद्भावाद्भावानामिति वार्त्तिकेन स्वभावसिद्धेरित्यस्यार्थः प्रदर्शितः।

तद्वार्त्तिकं भाष्येण व्याख्यायते। स्वेनेत्यादि। स्वेन भावेन भावानां सद्भावः स्वेन धर्म्मेण भावा भवन्तीति सद्भाव इति प्रतिज्ञा। भावा हि स्वस्व-

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

धर्म्मवत्तया जायन्ते भवन्तीति भावा एवोच्यन्ते न तु न भवन्तीत्यभावा उच्यन्ते। स च धर्म्म इतरेतराभावरूपपृथक्त्वकृत् तद्धर्म्मवत्तया भावा भवन्तीति भावा एव न्त्वभावा इति प्रतिज्ञायते। तत्र प्रश्नः।

कश्चेत्यादि। येन स्वेन धर्म्मेण भावा भवन्तीति स स्वोधर्म्मः क इति पृष्ट आह।

द्रव्येत्यादि। वैशेषिके कणादेन यदुक्तं तदनुमत्य खल्विदमुक्तम्। तत्र तूक्तमिदम्। धर्म्मविशेषप्रसूतात् द्रव्यगुणकर्म्म सामान्यविशेषसमवायानां साधर्म्म्य-वैधर्म्म्याभ्यां तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसम्। पृथिव्यप्तेजो वाय्वाकाशं कालोदिगात्मामन इति द्रव्याणि। रूप-रसगन्धस्पर्शाः सङ्ख्यापरिमाणं पृथकत्वं संयोग-विभागौ परत्वापरत्वे बुद्धय इच्छाद्वेषौ सुखदुःखे प्रयत्नश्च गुणाः। उत्क्षेपणमवक्षेपणमाकुञ्चनप्रसारणमा-कुञ्चनं गमनञ्चेति कर्म्माणि। सन्नित्यमद्रव्यवत् कार्य्यं कारणं सामान्यविशेषवदिति द्रव्यगुणमर्म्मणामवि-शेष इति द्रव्यगुणकर्म्मणां सदादि सामान्यमेको-धर्म्मः। ततो विशेषश्च पृथक्त्वकृत् स्वोधर्म्मो द्रव्या-दीनां क्रियागुणवदित्यादिः। क्रियागुणवत् सम-वायिकारणमिति द्रव्यलक्षणम्। द्रव्याश्रय्यगुणवान् संयोगविभागेष्वकारणमन्यापेक्षो गुण इति सम-

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

वायिकारणमित्यनुवर्त्तते। तथा। संयोगविभागेष्व-नपेक्षकारणं कर्म्मेति विशेषः। ततोऽपि पृथिव्या-देर्विशेषो धर्म्मः स्पर्शपर्य्यन्ता गुणाः। प्रागगौतमे-नोक्ताः। गन्धरसरूपस्पर्शशब्दाः पृथिव्यादिगुणा-स्तदर्थाः। गन्धरसरूपस्पर्शशब्दानां स्पर्शपर्य्यन्ताः पृथिव्यप्तेजोवायूनामुत्तरोत्तरमेकैकमपोह्य ग्रचान्यो ऽन्वयः। इति च पृथक्त्वकृत् स्वो धर्म्मः पृथिव्या गन्धोगुणोनैसर्गिकः। अपां रस स्तेजसो रूपं वायोः स्पर्श इति गन्धादीनां पञ्चानां स्पर्शपर्य्यन्ताः पृथि-व्यप्तेजोवायूनाम्। तेषामेव गन्धरसरूपस्पर्शशब्दा-नामुत्तरोत्तरमेकैकमपोह्य च। पृथिव्यप्तेजोवायूनां सांसर्गिकागुणाः। तेन पृथिव्यागन्धोनैसर्गिको रस-रूपस्पर्शशब्दाः सांसर्गिका इति पञ्चगुणा पृथिवी गुरुत्वादीनामनभिव्यक्तत्वादिह नोपदेशः क्रियते। एवमपां रसो नैसर्गिकस्तमपोह्य च। रूपस्पर्श-शब्दाश्च सांसर्गिका इति चतुर्गुणा आपः। द्रवत्वा-दीनामनभिव्यक्तत्वादिह नोपदेशः। तेजसो रूपं नैसर्गिकं तदपोह्य च स्पर्शशब्दौ च सांसर्गिकाविति त्रिगुणं तेजः उष्णत्वादीनामनभिव्यक्तत्वादिह नो-पदेशः। वायोः स्पर्शो नैसर्गिकः स्तमपोह्य च शब्दश्च सांसर्गिक इति द्विगुणोवायु रौक्ष्यादीनाम-

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

नभिव्यक्तत्वादिहनोपदेशः। अन्यः शब्दोऽन्यस्याकाशस्य नैसर्गिक एव नास्ति तु सांसर्गिकः। स्पर्शत्वादीनामनभिव्यक्तत्वादिहनोपदेशः पाञ्चभौतिके तूपदेशः करिष्यते। कस्मादेवमेकैकगुणह्रास इत्यत उक्तं तत्रैव। अनुप्रविष्टं त्वपरम्परेणेति। परेण परेणाकाशादिना हि यतोऽपरम्पूर्वं पूर्व्वमनुप्रविष्टं तस्मादाकाशगुणो वायौ द्व्यात्मकश्च वायुः। तस्य द्व्यात्मकस्य वायोस्तेजस्यनुप्रवेशात्त्र्यात्मकं त्रिगुणं तेजः तस्याप्स्वनुप्रवेशादापश्चतुरात्मिकाश्चतुर्गुणास्तासां पृथिव्यनुप्रवेशात् पृथिवी पञ्चात्मिका पञ्चगुणा चेति प्रत्येकञ्च पृथिव्यादीनां कार्य्यभूतानां द्रव्यगुणकर्मणामनन्तो भेदः पृथक्त्वम्। पृथक्त्वगुणयुक्तधर्म्मवत्त्वेनोत्पत्त्या प्रसिद्धेः। एवं सामान्यविशेषसमवायानां विशिष्टा धर्म्मा गच्छन्ति। द्रव्यगुणकर्म्मसमवायान्यतमात्मकस्य सामान्यस्य विशिष्टधर्म्मौ सर्व्वभावानां वृद्धिहेतुत्वैकत्वकरत्वे। तथैव विशेषस्य सर्व्वभावह्रासहेतुत्व पृथक्त्वकरत्वे। समवायस्य तु द्रव्यगुणकर्म्मणां मेलकत्वं विशिष्टो धर्म्म इति॥ इत्येवं स्वेन स्वेन धर्म्मेण जातानां द्रव्यादीनां भावानां सोपाख्यत्वादुपाख्यानसद्भावात् सम्प्रत्यायकोऽर्थभेदस्तत्तद्वस्तुरूपेण बोधको भवितुमर्हति। अभावस्य

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

निरुपाख्यत्वादुपाख्यानाभावात् सम्प्रत्यायकोऽर्थभेदो न स्यात्। यदि सर्वाभाव एवाभावः स्यात् तदा सोपाख्यत्वादयं सम्प्रत्यायकोऽर्थभेदस्वस्ति। तस्मान्न सर्व्वमभाव इति। अत्रोत्तरमिदम्। एवम्भेदको धर्म्मश्चेत्तदा विभिन्नधर्म्मवत्त्वेन जाताः सर्व्वे भावाः परस्परं भिन्ना इतिभेदवत्त्वात् सर्व्वं वस्त्वभाव उच्यते। उक्तरूपेण परस्पराभावस्य भेदस्य सिद्धेरिति अश्वाभावो गौः गवाभावोऽश्व इति। इत्येवं वचनं निरसितुमाह।

अथ वेत्यादि। सूत्रस्यास्यान्यप्रकारोवाऽर्थः। स्वभावसिद्धेरिति स्वरूपसिद्धेरित्यर्थः। स्वरूपस्य स्वभावस्य निसर्गश्चेत्येकोऽर्थः। कथं स्वेन रूपेण सिद्धिरिति तद्दर्शयति। गौरित्यादि। गौरिति प्रयोगात् गोत्वजातिविशिष्टसास्नादिमद्द्रव्यं गोस्वरूपं उच्यते। नत्वभावमात्रमश्वाभावमात्रम्। यदि च सर्व्वमभावस्तदा गौरिति प्रयोगादश्वाभावो गौरिति प्रतीयते गोशब्देन चाश्वाद्यभाव उच्यते। यदि च गोशब्दप्रयोगे सास्नादिमद्द्रव्यविशेषो न प्रतीयते तदाऽश्वाद्यभाव एव प्रतीयते। यदि च गोशब्दप्रयोगे सास्नादिमद्द्रव्यविशेषः प्रतीयते तदानाभावोऽश्वाद्यभावो न प्रतीयते। तस्मात्

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

सर्व्वमभाव इत्ययुक्तमिति । अत्रा प्येतदुत्तरम् । भावे-ष्वितरेतराभावसिद्धेरित्युक्तम् तेन गोशब्देनाभाव-मात्रं न प्रतीयते । भावान्तरेण सह परस्परं भेदवद्द्रव्यस्वरूपेण जातत्वादश्वादिस्वरूपादभाव एव गौर्द्रव्यं प्रतीयते ऽनश्वो गौरिति । तस्मात् सर्व्वमभाव इति युक्तमित्यतः पुनराह ।

अथवेत्यादि । न स्वभावसिद्धेरित्यस्यापरोऽय-मर्थः । तदर्थं दर्शयति । असन् गौरश्वात्मनेति गवात्मना कस्मान्नोच्यते अवचनादितिवार्त्तिकं भाष्येण व्याचष्टे गवात्मना गौरस्तीत्यादि । यथोच्यते सन्न-श्वोनाम भावः । सतोऽभावोऽनश्वोऽसन् गौरिति तथा गवात्मना गौरसन्निति कस्मान्नोच्यते । परस्परं भेदवद्द्रव्यसास्नादिमत्त्वेन प्रतीतेर्गवात्मना गौरस्त्ये-वेति स्वभावसिद्धिः । अश्वात्मनाश्वोऽस्तीति । स चेद-भावो भवति तदा ऽगौर्गौरनश्वोऽश्व इति वा कस्मा-न्नोच्यते । अपि तु नैवोच्यते । कस्मात् । अवच-नात् । गोशब्देनागोरश्वशब्देनानश्वस्यावचनात् । कुतोऽप्यवचनं तदाह । स्वेनेत्यादि । यतः सत्पदेन स्वेन रूपेण द्रव्यस्य विद्यमानतेतिविज्ञायते नत्व सत्पदेन । यदि नञाऽत्राव्यतिरेकप्रतिषेध उच्यते तत्रापि भावानामव्यतिरेक इत्यत्र व्यतिरेको भावा-

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

नामसंयोगादिसम्बन्धो येन सम्बन्धेन विना घटकानां समुदाये वृत्तिः स्यात् स सम्बन्धोऽसंयोगादिः पृथक्त्वविभागादिः संयोगादिसम्बन्धेन तु घटकानां समुदाये वृत्तिः स्यात् ततः समवायादैकीभावेऽप्यव्यतिरेको भवत्यभेदाख्यः सम्बन्धः । तस्याव्यतिरेकस्य सम्बन्धस्य प्रतिषेधे एकीकृत् संयोगसमवायादिसम्बन्धप्रतिषेधे प्रत्ययसामानाधिकरण्यम् यथा न सन्ति कुण्डे वदराणीति वार्त्तिकं व्याचष्टे असन्नित्यादि । प्रत्ययार्थस्य सामानाधिकरण्यम् ।

तदुदाहरति । यथेत्यादि । न सन्ति कुण्डे वदराणीति । सन्तीति कर्त्तर्थे झिप्रत्ययः । तदर्थकर्तृसामानाधिकरण्यं वदराणीति बहुवचनान्तवदरपदार्थे तस्य प्रतिषेधो न सन्तीति । एवं असन् गौरश्वात्मनाऽनश्वो गौरित्यर्थे गवाश्वयोरव्यतिरेकस्तादात्म्यं प्रतिषिध्यते ऽनश्वो गौरिति । गवाश्वयोरेकत्वमभेदो नास्तीति । भेदस्तु पृथक्त्वमस्तीति नञा पृथग्भावो गुणः प्रत्याय्यते । अयमेकत्वाख्यस्तु भावः प्रतिषिध्यमानः सतित्वश्विन्नेकत्वे प्रतिषिध्यमाने सन्नश्वः । स एवाश्वात्मनैवास्तीति नाश्वोऽनश्व इत्यस्या सत्प्रत्ययस्य भावेन गवा सह सामानाधिकरण्यमसन् गौरनश्वो गौरश्वात्मनेत्यसत्प्रत्ययस्य । अभावप्रतीतिश्चेत्यर्थः । अयमन्योन्याभावः । दृष्टान्तं

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

व्याचष्टे। यथा न सन्तीत्यादि। कुण्डे वदरसं-योगे कुण्डानुयोगिकवदरप्रतियोगिको यः संयोगः प्रसज्यते तस्मिन् प्रतिषिध्यमाने कुण्डेवदराणि न सन्तीत्युच्यते। तेन संयोगेनाव्यतिरेकेण सम्बन्धेन कुण्डे वदराणि सन्तीति तस्मिन् कुण्डे वदर संयो-गस्य प्रतिषेधे सद्भिर्व्वदरैः सद्वासत्प्रत्ययस्याभाव-तया प्रतीतिविषयस्य कुण्डवदरविभागस्य सामाना-धिकरण्यं कुण्डानुयोगिकविभागवन्ति वदराणि स-न्तीति। विभागाख्यो गुणोऽत्राभावः।

इत्येवमव्यतिरेकप्रतिषेधपक्षेऽभेदसंयोगादिसम्ब-न्धप्रतिषेधस्वभावो भेदविभागादिभाव एवेति भावे-ष्वितरेतराभावसिद्धिरिति स्वपक्षेऽन्तर्भावादप्रति-षिध्यानुमत्य स्वभावमात्रसिद्धिर्भावानां प्रतिषिध्यते॥

न स्वभावसिद्धेरापेक्षिकत्वात्॥ सर्व्वमभावो न स्वभावसिद्धेर्भावानामिति स्वभावमात्रसिद्धिर्भावानां नापेक्षिकत्वात्। भाष्यञ्चास्य। अपेक्षाकृतमापेक्षिकं ह्रस्वापेक्षाकृतं दीर्घं दीर्घापेक्षाकृतं ह्रस्वं न स्वेनात्म-नाऽवस्थितं किञ्चित्। अपेक्षासामर्थ्यात्। तस्मान्न स्वभावसिद्धिर्भावानामिति। व्याहतत्वादेतदयुक्तम्। यदि ह्रस्वापेक्षाकृतं दीर्घम्। किमिदानीमपेक्ष्य ह्रस्वमिति गृह्यते।

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

अथ दीर्घापेक्षाकृतं ह्रस्वं दीर्घमन्वापेक्षिकमेव-मितरेतराश्रययोरेकाभावेऽन्यतराभावादुभयाभाव इति अपेक्षाव्यवस्थाऽनुपपन्ना। स्वभावसिद्धावसत्यां समयोः परिमण्डलयोर्वा द्रव्ययोरापेक्षिकदीर्घत्व-ह्रस्वत्वे कस्मान्न भवतः। अपेक्षाया मनपेक्षायाश्च द्रव्ययोरभेदः। यावतीद्रव्ये अपेक्षमाणे तावती-द्रव्ये एवानपेक्षमाणे नान्यतरत्र भेदः। आपेक्षिकत्वे तु सति अन्यतरत्र विशेषोपजनः स्यादिति। किम-पेक्षा सामर्थ्यमिति चेत्। द्वयोर्ग्रहणेऽतिशयग्रह-णोपपत्तिः। द्वे द्रव्ये पश्यन्नेकत्र विद्यमानमतिशयं गृह्णाति तद्दीर्घमिति व्यवस्यति। यच्च हीनं गृह्णाति तद्ध्रस्वमिति व्यवस्यतीति। एवञ्चापेक्षासामर्थ्य-मिति।

भाष्यस्यास्यानुव्याख्यानम्। अपेक्षाकृतमापे-क्षिकमिति येन स्वेन रूपेण भावो भवति तत्स्वरूपं तद्भावोत्पत्तौ खल्वव्यापन्नोपादानकारणान्यपेक्षते। यथा भूतोपादानैरारभ्यते कार्य्यं तदनुगुणमेव स्वरू-पमापद्यमानं निष्पद्यते। एकदेशव्यापन्नैरारभ्यमा-णमेकदेशवैकृतं कार्य्यं अव्यापन्नैरविकृतं तस्मात् यथा जात्यन्धकाणवधिरादिः। सर्व्वसम्पूर्णाङ्गस्सहश्यते। एत-देवापेक्षिकस्वभावं कश्चिदुदाहरति। ह्रस्वापेक्षा-

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

क्षतमित्यादि । सर्व्वश्चैतद्भाष्यं तिस्रैषणीये स्वभावकारणवादव्याख्याने व्याख्यास्यते । इति । वैशेषिके कणादेनाप्येवमेवोक्तम् ।

क्रियागुणव्यपदेशाभावात् प्रागसत् ॥१॥ सदसत् ॥२॥ असतः क्रियागुणव्यपदेशाभावादर्थान्तरभावात् ॥३॥ सच्चासत् ॥४॥ यच्चान्यदसदतस्तदसत् ॥५॥ असदितिभूतप्रत्यक्षाभावाद्भूतस्मृतेर्व्विरोधिप्रत्यक्षत्वात् ॥६॥ तथा भाविभावप्रत्यक्षत्वाच्च ॥७॥ एतेना घटो गौ रधर्म्मश्च परस्नातः ॥८॥ कथमन्यश्चास्तम्भश्च ॥९॥ अभूतं नास्तीत्यनर्थान्तरम् ॥१०॥ नास्तिघटो गेह इति सतो घटस्य गेहे संसर्गस्य प्रतिषेधः ॥११॥ इति । भाष्याणि चैषां क्रमेण । क्रियागुणव्यपदेशाभावात् प्रागसत् । यद्वस्तु यद्रूपेण भविष्यति तद्वस्तु स्वस्वरूपेण सदपि भाविस्वरूपस्य क्रियागुणव्यपदेशाभावात् प्राग्भाविनोऽसदुच्यते । यथा । असद्वा इदमग्र आसीत् ततोवैसदजायत । तदात्मानं स्वयमकुरुत तस्मात् तत् सुकृतमुच्यते । इति तैत्तिरीयोक्तमन्त्रे । इदं सर्व्वमग्रे प्राक्सर्गादसदेवासीत् ततोऽसतः सर्गकाले सदजायतेति । क्रियागुणव्यपदिष्टं तेजोऽवन्नलक्षणा गायत्री अजायतेति । नचानुपादानकं वस्तूत्पद्यते ।

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

तस्मात् ॥१॥ सदसत् ॥२॥ प्राक्सर्गाद्यदासीत् सत् सदेवासत् ॥२॥ कस्मात् ॥०॥ असतः क्रियागुणव्यपदेशाभावादर्थान्तरभावात् ॥३॥ सतः क्रियागुणव्यपदेशो यस्तत्क्रियागुणव्यपदेशाभावः प्राक् तदुत्पत्तेरित्यर्थान्तरत्वम् । यथा ॥ मृदादि स्वरूपेण यद्वस्तु तत् घटादिरूपेणोत्पत्तेः पूर्व्वं घटादिक्रियागुणव्यपदेशाभावादसत् घटादिरूपेण सद्भिन्नमित्यतः ॥३॥ सच्चासत् ॥४॥ मृदादिरूपेण सदपि घटादिरूपेण प्रागसत् । तच्च घटादिकं सदप्यसन्मृदादिसतोऽभावः ॥४॥ कथम् ॥०॥ यच्चान्यदसदतस्तदसत् ॥५॥ सतो घटादेरन्यन्मृदादिकमसत् । अतोऽसत एव सतो मृदादिकादन्यद्घटादिकमसद्भाव इत्यर्थः । उपादानाभाव उपादत्त उपादत्ताभाव उपादानम् । मृदाद्यभावो घटादिकं घटाद्यभावो मृदादिकम् । अनश्वो गौरश्वाभावो गौरगौरश्वो गवाभावोऽश्व इति स्वेन रूपेण स्वभावेन भावेष्वितरेतराभावसिद्धेः सर्व्वमेव वस्तु खलु भावोऽभाव इति ॥५॥ कथमसदिति प्रतीयत इत्यत आह ॥

असदिति भूतप्रत्यक्षाभावाद्भूतस्मृतेर्व्विरोधिप्रत्यक्षत्वात् ॥६॥

अनश्वे गवि त्वश्वाभावेऽसदिति अश्वाभाव इति

For Private And Personal Use Only

प्रतीतिभूतप्रत्यक्षाभावात् । इदमग्रेऽसदेवासीदिति प्रतीतस्यासतः प्रत्यक्षाभावात् । भूतस्मृतेर्विरोधिवर्त्तमानस्य प्रत्यक्षत्वात् । अश्वप्रत्यक्षाभावेऽप्यश्वस्मृत्या अश्वाभावो गौरिति प्रत्यक्षत्वात् विरोधित्वोक्तं भूतमभूतस्य अभूतं भूतस्य भूतं भूतस्येति ॥६॥ कथं भविष्यतः प्रागभावप्रत्यक्षमित्यत आह ॥

तथा भाविभावप्रत्यक्षत्वाच्च ॥७॥ तथा भाविभावस्य प्रत्यक्षाभावात् । भाविभावस्मृतेर्विरोधिनः प्रत्यक्षत्वाच्चासदिति प्रतीतिः । भविष्यतो घटस्य प्रत्यक्षाभावात् । तदुपादानसामग्रीणामायोजने भाविघटस्मृतेस्तत्सद्भावाभावो विरोधी समवायिकारणकपालमालानां विभागो ऽयोगो वा प्रत्यक्षमुपलभ्यते तदुपलम्भादसदिति घटप्रागभाव इति प्रतीतिः ॥७॥ एतदुदाहर्तुमाह ॥

एतेनाघटो गौ रधर्म्मश्च व्याख्यातः ॥८॥ एतेनेत्युक्तप्रकारेणाभावप्रत्ययेन अघटो गौर्घटाभावो गौरधर्म्मश्च गोधर्म्माभावो गौः व्याख्यातः । अतो गोः परो घटो गवाभावो घटः । तथा धर्म्मश्च गोः पर इति गवाभावो धर्म्म इति प्रतीतिः । एवं सति निर्विशेषेण प्रयोगे भावमात्रतया प्रतीतिः । यथा गौरिति गोत्वजातिविशिष्टसास्नादिमन्नीलपीतादिनि-

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

खिलद्रव्यविशेषो गौरिति भावतया प्रतीतौ नीलो गौरिति तद्गोसामान्यात् पृथक् क्रियते नीलो गौरिति तन्नीलातिरिक्तगवप्रतिषेधे नीलगवाभावः पीतादिगवः पीतादिगवाभावो नीलगव इत्येवं सर्व्वमभावो भावेष्वितरेतरासिद्धेरिति सम्मम् ॥८॥ अत्र प्रश्नः ॥ कथमन्यस्यास्तम्भश्च ॥९॥ नस्तम्भोऽस्तम्भस्तम्भाभावः कथमन्यश्च स्तम्भाभावादन्यश्च । स्तम्भाभावो घटादिर्घटाद्यन्यश्च स्तम्भ इति । भावेष्वितरेतराभावसिद्धेः ॥९॥ एवमव्यतिरेकप्रतिषेधे अभेदाख्यसम्बन्धाभावं दर्शयित्वा । प्रागभावमुदाहरति ॥ अभूतं नास्तीत्यनर्थान्तरम्॥१०॥ यन्नाभूत्तन्नास्तीति प्रागभावः । यन्नास्ति तन्नाभूदिति तुल्योऽर्थः ॥१०॥ अव्यतिरेकप्रतिषेधे प्रत्ययसामानाधिकरण्यसम्बन्धाभावमुदाहरति ॥ नास्ति घटो गेह इति सतो घटस्य गेहे संसर्गस्य प्रतिषेध इति ॥ अस्तिपदसमानाधिकरणो घटः कर्तृपदं गेह इत्यधिकरणपदं कारकत्वार्थं गेहे घटोऽस्तीति प्रसज्य प्रतिषिध्यते नेति गृहे घटस्य सतो भावस्य संसर्गस्य प्रतिषेधो विभाग इति सर्व्वमभावो भावेष्वितरेतराभावसिद्धेरित्यनेन सममिति । पृथक्त्वाभावः समवायः समवायाभावः पृथक्त्वमित्यविरोधोऽतः कथमभावोऽतिरिक्तोऽस्तीति

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

यत्राश्रिताः कर्म्मगुणाः कारणं समवायियत्।
तद्द्रव्यं समवायी तु निश्चेष्टः कारणं गुणः॥

नाभावः सप्तमः पदार्थ इति । अनयैवरीत्या घटवति भूतले समवायेन घटो नास्तीत्यादावपि सर्व्वत्र समन्वेयः । इति व्याख्यातः समवायः॥

अथोद्दिष्टानां सामान्यादीनां षण्णां सामान्यविशेषसमवायानां सलक्षणं निर्देशं कृत्वा द्रव्यगुणकर्म्मणान्तु निर्देशमात्रं कृत्वा क्रमेण लक्षणान्याह ।

यत्राश्रिता इत्यादि । इहकारणमित्युक्त्याकार्य्यं इति चोक्तं भवति । कार्य्यमारभमाणे यत्र कारणे कर्म्मगुणा आश्रिताभवन्ति कार्य्येजायमानेजायमान तत्कर्म्मगुणाश्रयः सन् यत्कारणं समवायि तत्कार्य्यं समवायि भवति तत्कारणं द्रव्यमुच्यते । समवैतुं सजातीयविजातीयरूपेण परिणमदेकीभवितुं शीलमस्येति समवायि कार्य्यरूपेण परिणमदेकीभावि समवायि । कारणं कारयति यत्तत्कारणम् । लक्षणास्यास्य लक्ष्यं प्राङ्निर्द्दिष्टं खादिनवकम् । द्रव्यगुणयोः सजातीयारम्भकत्वं साधर्म्म्यम् । द्रव्याणि द्रव्यान्तरमारभन्ते गुणाश्च गुणान्तरम् । कर्म्मासाध्यं कर्म्म नविद्यते । खादिद्रव्याणि खादिसजा-

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

लीयद्रव्यान्तरमारभन्ते न तु खादीनि वाय्वादिद्रव्यान्तरम्। शब्दादिगुणं कर्म्म वा। गुणाश्च शब्दस्पर्शादयः शब्दादीन् गुणान्तरानारभन्ते न तु स्पर्शादीन्गुणान्न वा खादीनि द्रव्याणि कर्म्माणि वा नेत्येवं सजातीयारम्भकत्वं द्रव्यगुणयोः स्वभावसिद्धमस्ति। कर्म्म तु सजातीयमात्रं कर्म्म नारभते न च कर्म्मसाध्यं विद्यते। कार्य्यारम्भे चिन्त्याचिन्त्यक्रियाहेतुभूतं तु कर्म्मारभते। तथा च। सक्रियाणि वायुतेजोऽम्बुपृथिवी मनांसि स्वभावसिद्धानि खात्मकालदिशश्च निष्क्रियाः स्वभावसिद्धाः खादीनि पञ्चभूतानि सगुणानि मनश्च सगुणम्। आत्मकालदिशो निर्गुणाः। नवैतानि यदा देवनरादीनि आरभन्ते तदा सक्रियाणां वाय्वादीनां कर्म्मभि खात्मकालदिशां संयोगे जाते पुनर्विभागे पुनः संयोगे पुनर्व्विभागेचैवं नवानां पुनः पुनः संयोगविभागाभ्यां खात्मकालदिशां क्रिया जायन्ते गुणाश्चानभिव्यक्तायें शब्दवुद्धिशीतोष्णवर्षसत्त्वगुरुगुणापेक्षागुरुगुणास्तेऽभिव्यज्यन्ते। इति तेऽनभिव्यक्ताः शब्दादयो गुणा व्यक्तशब्दसत्त्वादीनारभमाणाः खात्मकालदिग्भिरारभ्यमाणाः खात्मकालदिश आश्रयन्ति जायमानाः क्रियाश्चेत्येवं जायमानकर्म्मगुणानाश्रयन्त्यः खात्म॰

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

कालदिशः कार्य्ये समवयन्ति। एवं वाय्वादयः पञ्च वाय्वादीनि पञ्चारभन्ते तेषां गुणाश्चाव्यक्ताश्च खरत्वादयो व्यक्ताश्च स्पर्शादयो व्यक्तानेव खरत्वादीन् स्पर्शविशेषादीन् गुणानारभन्ते। क्रियाश्च क्रियान्तराण्यारभन्ते ते च गुणा ताश्च क्रिया जायमाना जायमानाम् वाय्वादीनाश्रयन्तीत्येवं जायमानक्रियागुणानाश्रयन्तो वाय्वादयः कार्य्ये समवयन्ति। इत्येवं जायमानक्रियागुणवन्त एव नव खादयो भावा द्रव्याणि भवन्ति। न च ते जायमानाः कर्म्मगुणाः स्वस्वोपादानकर्म्मगुणानाश्रयन्ति। नापि ते तत्तत्कर्म्मगुणानामुपादानभूताः कर्म्मगुणा जायमानकर्म्मगुणामाश्रयन्तः कार्य्ये समवयन्ति। सामान्यविशेषौ तु सत्ताख्यौ समवायरूपौ द्रव्येषु गुणेषु कर्म्मसु यावन्तौ तावन्तौ तेषामेकत्वपृथक्त्वकरौ न जायमानकर्म्मगुणानाश्रयन्तौ कार्य्ये समवेतः। नचैवं समवायश्च एकत्वपृथक्त्वमेलकत्वकारणत्वेऽपि समवायिकारणत्वाभावात्तेषां न द्रव्यत्वम्। अस्तु क्रियावत् समवायि कारणं द्रव्यमिति किमर्थं गुणेति। वाय्वादीनां कर्म्माणि यदा चिन्त्याचिन्त्यक्रियाहेतुकर्म्माण्यारभन्ते तदातान्यप्येकीभूय यत्कर्म्मरूपेण परिणस्यन्ते तत्कर्म्म तत्तदुपादानकर्म्म-

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

वदेव भवति। तदुपादानक्रियावत् सत्कर्म्मसमुदायात्मके कार्य्ये नरादौ चिन्त्याचिन्त्यक्रियायां कारणं समवैति। यथा खाद्यारब्धखादीनि शब्दाद्यारब्धशब्दादयश्च समुदाये कार्य्येतन्नरादौ शारीरावयवादिकारणानि समवयन्ति। तदुपादानक्रियावत्कर्म्मव्यावृत्त्यर्थं गुणेति। गुणाश्रयत्ववचनेन जायमाना गुणाः कारणपदेन ख्यापितास्तद्गुणसमभिव्याहारेण कर्म्मग्रहणात् कर्म्मापि जायमानं ख्यापितं नतूपादानभूतं कर्म्म प्राप्यते। गुणशब्दानुपादाने क्रियावत् समवायि कारणमिति मात्रोक्तौ तु न जायमानक्रिया प्राप्यते। कार्य्ये यत्कारणं क्रियावदित्येवमात्रं प्राप्यते तच्च तदुपादानीभूतक्रियावत् कर्म्मापि भवति। यत्कारणं कार्य्यमारभमाणं गुणमाश्रयत् समवैतीत्युक्तौ हि स्वस्वगुणवत्त्वसिद्धौ सत्यां तत्तद्गुणापायासम्भवात् पुनर्गुणवद्वचनं व्यर्थमिति कार्य्यारम्भे जायमानगुणा एव प्राप्यन्ते तत्समभिव्याहारेण निर्देशात् कर्म्मापि कार्य्यारम्भे जायमानं गृह्यते न तु प्राक्सिद्धं कर्म्म गृह्यते। प्राक्प्रसिद्धकर्म्मग्रहणे खात्मकालदिशां क्रियाभावान्नद्रव्यत्वं स्यादिति। अस्तु तर्हि गुणवत् समवायिकारणं द्रव्यमिति॥ नैवं भवति।

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

यत्कारणं गुणवत् सत्कार्य्यसमवैति तद्द्रव्यमिति ह प्राप्यते गुणाश्च कर्म्माणि च गुणान्तरं सजातीयमारभमाणा मिलित्वैकत्वमापन्नाः कार्य्यं समवयन्ति। यथा खादिभिरारभ्यमाणे कार्य्ये तेजोऽम्बुभूमिषु स्थिता लोहितशुक्लकृष्णवर्णाः सजातीयानि लोहितशुक्लकृष्णरूपाण्यारभमाणा मिलित्वैकत्वमापन्नाः पीतरूपत्वेन निष्पद्य कार्य्येनरादिदेहे समवयन्ति। इत्यत उक्तं गुणोऽपि विभाव्यते गुणेनापीति कणादेन। एवमेव गुणवत् समवायिकारणं गुणः स्यात्। कार्य्यगुणा नह्येकगुणारब्धाः स्युः। एवं कर्म्मापि वाय्वादीनामनेकेषामनेककर्म्मभिरारभ्यमाणमेकत्वमापन्नं सत्कार्य्यसमवैति। यथा मणिविशेषे विषवारणादिकर्म्म। न च ते गुणाः कर्म्माणि च द्रव्याणि संज्ञायन्ते क्रियावत्त्वाभावात्। द्रव्याणि गुणाश्च कर्म्माणि च यथा द्रव्यान्तरं सजातीयं गुणाश्च गुणान्तरं कर्म्माणि च सजातीयविजातीयकर्म्मान्तरमारभ्य कार्य्यद्रव्याण्यारभन्ते तद्विस्तरेणात्रेयभद्रकाप्यीये शारीरस्थाने च व्याख्यास्यते।

अथेन्द्रियाणि शारीराणि मनःश्रोत्रादीनि कार्य्यद्रव्याणि। न प्रकृतिभूतानि खादीनि द्रव्याणि।

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

उक्तं ह्येतत् कणादेन। पृथिव्यादिकार्य्यद्रव्यं पुनः शरीरेन्द्रियविषयसंज्ञकमिति।

ननु द्रव्यारब्धत्वात् कार्य्यद्रव्यं, सेन्द्रियं चेतनं द्रव्यं निरिन्द्रियमचेतनमित्युक्तम्। मनःश्रोत्रादीनि किं खादिभिरनिन्द्रियैर्द्रव्यैर्विजातीयान्यारभ्यन्त इति चेन्न। मनःश्रोत्रादीनि ह्यात्मकार्य्याणि वक्ष्यन्ते। तत्रात्मा प्रत्यगात्मोच्यते यः सूक्ष्मशरीरादिसमुदायात्मको वीजधर्म्मा। स खलु जायापत्योः संयोगेऽदुष्टप्रच्युतशुक्रार्त्तवसंयोगमदुष्टगर्भाशयगतमवक्रम्यानुप्रविश्य पूर्व्वतरमाकाशं स्वस्याकाशेन सृजति ततः क्रमेण वाय्वादिना वाय्वादीन् सृजति सत्त्वादिना च सत्त्वादीन् कालेनाणुना। ततः सृष्टान्येकैकाधिकानि खादीनि पञ्चैवभूतानि तदात्मस्थाहङ्कारिकाणि श्रोत्रादीन्याश्रित्य शरीरेजायमानेत्वेकीभूय शारीरं श्रोत्रादिकं पञ्चेन्द्रियरूपेण निष्पद्यन्ते। तथा कर्म्मेन्द्रियाणि चाहङ्कारिकाणि तदात्मकृतभूतैरारभ्यन्ते। मनश्चाहङ्कारिकं चात्मकृतैस्तैः सत्त्वादिगुणैरेकैकाधिकैस्त्रिभिरारभ्यते त्रिविधं सात्त्विकं राजसं तामसञ्चेति तद्विस्तरेणात्र वक्ष्यते। इत्येवं भौतिकत्वादृषीन्द्रियाणि प्रकृतिभूत द्रव्यनिर्देशे निर्दिष्टानि न कृतानि। मनस्तु कार्य्यद्रव्यमपि न

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

भौतिकं न कालिकं न चात्ममयं न दिङ्मयमित्यतः पृथगुक्तम्। एतदविद्वांसो मनो भौतिकमाहुः।

अन्नमशितं त्रेधा विधीयते तस्य यः स्थविष्ठो भागस्तन्मलं यो मध्यमस्तन्मांसं योऽणिष्ठस्तन्मनः। अन्नमयं हि सौम्यमन इति वेददर्शनात्। तन्न सा हि श्रुतिर्जातोत्तरकालमाहारांशेन मनःपोषणवचना नत्वारम्भकवचना इति।

अथ क्रियावद्वा गुणवद्वा समवायिकारणं वा द्रव्यमित्युक्तौ घटादिसमुदायस्य क्रियागुणाश्रयत्वात् स्वस्मिन् द्रव्यत्ववारणाय समवायिकारणमिति वक्तव्यं न क्रियावन्मात्रं द्रव्यं खात्मकालदिशाञ्च क्रियावत्त्वाभावात्। समवायिकारणमिति न द्रव्यं गुणानां वारणाय कर्म्मेति। सङ्ख्यापरिमाणपृथक्त्वपरत्वापरत्वगुणाः द्रव्येषु गुणेषु कर्म्मसु च वर्त्तन्ते तेन गुणवद्द्रव्यमिति न भवति। कर्म्माश्रय समवायिकारणं द्रव्यमित्युक्तौ कर्म्मशब्देन जायमानकर्म्मणोऽप्राप्तिः खात्मकालदिक्षु क्रियावत्त्वाभावान्न तेषां द्रव्यत्वं स्यात्। गुणवत् समवायिकारणं द्रव्यमित्युक्तौ सङ्ख्यादिगुणवत्त्वाद्गुणकर्म्मणोर्द्रव्यत्वप्रसङ्गः। इत्यञ्च द्रव्यत्वं कर्म्मगुणाश्रयत्वसमवायिकारणत्वोभयरूपमेवेत्याहुरेके। परे तु कर्म्मणा सहिता

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

गुणाः कर्मगुणा न तु कर्म वा गुणा वा तेन परत्वादिगुणानां कर्मणा सहितत्वासहितत्वस्वभावेन समवायिकारणत्वेऽपि तदाश्रयत्वेन न द्रव्यत्वं कर्मरहितत्वं कर्मसहितत्वमात्रस्वभावगुणरहितत्वं कर्मवतामेव कर्मसहितत्वस्वभावगुणवत्त्वं नत्वन्यस्येति ख्यापितं भवति ।

तथा च शब्दादीनां गुर्वादीनां बुद्धेः प्रयत्नान्तानाञ्च गुणानां कर्मण्यवृत्तित्वात् कर्मरहितत्वमात्रस्वभावानां कर्मरहितानामाश्रयत्वं खात्मकालदिशाञ्चौपचारिककर्मवत्त्वेन शब्दाद्याश्रयत्वम् । कर्मसहितत्वासहितत्वस्वभावानां परत्वादीनान्तु द्रव्यगुणादिषु सर्व्वत्रैव वृत्तिर्न च सा नियम्यत इति कारणं कारयति क्रियाहेतुः कारणं येन विना यन्न भवति तस्य तत्तद्भवति तच्च त्रिविधं जनकमात्रं समवायिचेति तद्द्विविधं निमित्तम् । समवायिकारणन्तु तत्‌यत् खादिकं शब्दादयः कर्म च । शब्दादिगतपरत्वादिकं कर्मगतञ्च परत्वादिकं तदेतत् सर्व्वं यथायथं मिलित्वैकत्वेन परिणमत्यतः कार्य्यरूपं विशिष्टापूर्व्वमेकं भवति तत्तत्सर्व्वं तस्य कार्य्यस्य समवायिकारणं यथातथं भवति । सुतरां द्विविधं समवायिकारणं भवत्येकं समवायानुयोगिरूपं द्वितीयं

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

समवायप्रतियोगिरूपं तयोर्म्मध्येत्वेकस्मादपरं विश्लेषयति। यत्रेत्यादि। कर्म्मगुणा यत्राश्रितास्तद्‌द्रव्यमस्य कार्य्यस्यारम्भे कर्म्मगुणाश्रयीभूतं सत् समवायिकारणं तत्क्रियया विक्रियमाणं कार्य्यरूपेण परिणामि भवति तत्तस्य द्रव्यं नाम कारणं भवति। तद्यथा। सत्त्वात्मशरीरेति त्रयात्मके पुरुषे खल्वारभ्यमाणे वायुतेजोजलभूमिमनसां क्रियाभिः सर्व्वेषां नवानां संयोगे तत्तत्क्रियाभिरुपचरितक्रियावन्त आकाशात्मदिक्काला भवन्तो वाय्वादिभिः सह मिलित्वा तत्तत्पुरुषरूपेण परिणमन्त एव नवैव तस्य पुरुषस्य समवायिकारणानि भवन्तीति खादीन्यात्मा मनः कालो दिक्चेति नवैव पुरुषस्य द्रव्याणि द्रुतिक्रियया यद्रूपान्तरेण यत्परिणामि तत् समवायिकारणं तस्य कार्य्यस्य तद्‌द्रव्यं नामकारणमिति योगरूढ़मिदं बोध्यम्। कर्म्मोत्युक्त्या कार्य्यारम्भकाणां कार्य्यत्वेन परिणमने स्वस्वकर्म्मैव हेतुरिति ख्यापितं न हि स्वस्वक्रियां विना परस्परं संयोगः स्यात् तत्संयोगाधीनश्च तद्‌द्रव्यगुणानां परस्परं समवायः कर्म्मणाश्च परस्परं समवायश्च स्यात् तत्तद्रूपेण परिणामश्च लभ्यते। गुणानुक्तौ तत्तत्कार्य्यारम्भे खादीनां प्राधान्यं न ख्याप्यते गुणा-

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

रम्भकत्वं च खादीनां सम्भाव्यते। कालदिशोर्नि-र्गुणयोश्च कार्य्यारम्भे सक्रियवाय्वादिक्रियया घटैः सह संयोगे तद्वाय्वादिक्रिययोपचरितक्रियावत्त्ववत् खादिगुणोपचरितगुणवत्त्वञ्च न प्राप्यते। तस्मात् तदुपचरितगुणवत्त्वेन कार्य्यत्वेन परिणामार्थं गुणा इति पदम्। आश्रिता इति पदेन कार्य्यारम्भे गुणकर्म्मणामप्राधान्यं ख्यापितं द्रव्यस्य द्रव्यात्मक मूर्त्त्यारम्भे समवायिकारणत्वं ख्यापितं न तु गुण कर्म्मारम्भकत्वमिति। समवायीत्युक्त्या कार्य्यानारम्भकाणां कर्म्मगुणवतां तत्कार्य्यद्रव्यत्वं व्यवच्छिन्नम्। यथा घटादिकार्य्यस्य नात्मा मनश्च द्रव्यं कर्म्मगुणाश्रयोऽपि न घटारम्भे घटस्य समवायिकारणमात्मामनश्चास्ति। इत्येवं तुल्यकार्य्यकरत्वं कार्य्ये गुणकर्म्माश्रयसमवायिकारणत्वं खादीनां नवानां सामान्यं तथाविधसमवायो वा। पुरुषाणाञ्चैतानि तुल्यनिमित्तकत्वसामान्यानि। कर्म्म च गुणाश्च यत्राश्रितास्तत् समवायिकारणं यद्भवति तद्द्रव्यं तस्य कार्य्यस्येत्यर्थः। परत्वाद्याश्रया अपि शब्दादयो गुणा न कर्म्माश्रयास्तेन शब्दादीनां द्रव्यत्ववारणायकर्म्मेतिपदम्। एवं कर्म्मापि परत्वाद्याश्रय समवायिकारणं भवदपि न कर्म्माश्रय इति। काल

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

खात्मदिशां कर्माश्रयत्वाभावेऽपि गुणाश्रयत्वाद्द्रव्यत्वमिति । आश्रयः समवायिकारणं द्रव्यमित्युक्तौ त्वाश्रयाश्रितत्वनियमाप्राप्तौ समवायिनां खादीनामाश्रयत्वं शब्दादीनां कर्मणश्चाश्रितत्वमित्युपदेशार्थं कर्म्मगुणा इति स्फुटमुक्तमित्येके यद्व्याचक्षते तदपि प्रायेणानपवादं परन्तु शब्दादिसमवाययोगित्वमाकाशादीनां प्रसिद्धमस्ति । कार्य्यन्तु यत्पुरुषघटादिकं तत्राकाशादीनां शब्दादीनाञ्च कर्मणश्च समवाया इष्यन्ते न त्वाकाशादिषु शब्दादीनां यः समवायः स पुरुषघटादिकार्य्ये पूर्व्वमेव हि शब्दादिमत्तयाकाशादीनां प्रसिद्धिरस्ति । तस्मात् समवायिकारणं द्विविधं प्रधानमप्रधानञ्च तयोर्ज्ञापनार्थमाह ।

यत्रेत्यादि । सर्व्वमन्यत्तुल्यमित्यपरे । अत्राप्याहुरन्ये उपदेशार्थलक्षणे त्वाधाराधेयत्वख्यापनायाधिकपदोपादानेगौरवं भवति तथा कर्मानाश्रयत्वेऽपि गुणाश्रयत्वेनात्मकालव्योमदिशां द्रव्यत्ववत् कर्मानाश्रयत्वेऽपि परत्वादिगुणाश्रयत्वात् शब्दादीनां कर्मणश्च द्रव्यत्वापत्तिः स्यादिति तस्मादेवं व्याचक्षते कर्मलक्षणे वक्ष्यमाणस्य कर्त्तव्यस्येत्यस्यात्रान्वयात् कारणमित्युक्त्यार्थादेव लब्धस्य कार्य्यस्येति बोध्यम् ।

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

समवायीति समवेतुं शीलमस्येति तत्समवायि विल-
क्षणानेकं यथायथं खादिकं तच्छब्दादिकं तत्कर्म्म
च तच्छब्दादेस्तत्कर्म्मणश्च परत्वादिकं यदेतत्सर्व्वं
मिलित्वा परिणम्य कार्य्यत्वेनैकीभवितुं शीलं यस्य
खादि शब्दादि स्पन्दनतत्तदीयं परत्वादि यावत्
तत्समवायि। तच्च द्विविधं कर्त्तृभूतत्वेन मुख्यमकर्त्तृ-
भूतत्वेन गौणं तत्र मुख्यस्य गौणाद्ग्राहत्त्वार्थमाह।

यत्रेत्यादि। यस्य कार्य्यस्य यद्यत् समवायि-
कारणं खाद्यादिकं तेषु मध्ये तस्य कार्य्यस्य समवा-
यिकारणभूतं कर्म्म समवायिकारणभूताश्च गुणा
यत्र समवायिकारणे आश्रिता एव नत्वनाश्रिताः
समवायेन वर्त्तितुं योग्यास्तत् समवायिकारणं तस्य
कार्य्यस्य द्रव्यमित्यर्थः। यथा घटादौ पुरुषादौ च
खादिनवकम्। कर्म्म च गुणाश्च परत्वादिगुणा-
श्रया अपि न कदाप्यनाश्रिता नियमतो यथायथं
खादिवृत्तिकत्वात् ततः कर्म्मगुणाश्च न द्रव्याणि
भवन्ति। खात्मकालदिशां गुणाश्रयत्वात् मनो-
वाय्वादिसक्रियद्रव्यान्तरसंयोगेनोपचरितक्रियावत्त्वा-
दपि वाय्वग्निजलभूमनसां गुणकर्म्माश्रयत्वात् द्रव्यत्वं
समन्वितं नचाधिकरणघटाद्याश्रितत्वादनुपपन्नं
घटादीनां मदाद्यधिकरणानां घटादिषु समवायि-

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

कारणत्वाभावात् । इति समवायिकारणे इति हेतुपदे तेन च घटादिस्थकर्मगुणानां घटाद्याश्रितत्वनियमेऽपि तद्घटादौ तेषां स्वस्य समवायिकारणत्वाभावान्न स्वस्य स्वद्रव्यत्वम् । श्यामामकपालमाला संयोगाज्जाते श्यामामघटे वह्निनापाकादन्यतमकपाले रक्तोवर्णोऽन्यतमकपाले कृष्णोवर्ण आहितः सन्नाश्रित एव समवायिकारणञ्च पूर्व्वं सर्व्वं कपालं घटरूपत्वे तु कार्य्यमेव पृथक्त्वेन कपालत्वेन ज्ञातत्वे समवायिकारणत्वेन ज्ञानदशायां तत्तस्य एवाचिरत्तकृष्णादि र्न तद्घटादेः समवायिकारणमिति तेषु मध्ये तस्य कार्य्यस्य समवायिकारणभूतं कर्म गुणाश्चेति पदम् । कर्मगुणाधिकरणत्वेन खादीनां प्राधान्यं खाद्याश्रितत्वनियमेन कर्मगुणानां गौणत्वं ख्यापितं भवति यत्राश्रिता एव गुणा इत्युक्तौ तु गुणानामप्राधान्यं खादीनां प्राधान्यं ख्याप्यते न तु कर्मणोऽप्राधान्यं प्राधान्यं वेति मनसि कृत्वा कर्मगुणा इत्युक्तं तथा यत्राश्रितमेव कर्मेत्युक्तौ च बोध्यम् । कर्माश्रयत्ववचनेन च द्रव्याणां खादीनां कर्तृत्वेन च प्राधान्यं ख्यापितं न तु केवलाधारत्वेन कर्मगुणानाञ्चाकर्तृत्वेनचाप्राधान्यं ख्यापितं न तु केवलाश्रितत्वेनेति कर्त्ता हि कारके स्वतन्त्रः प्रयो-

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

जकोहेतुश्चेति तत्र स्वतन्त्रप्रयोजकयोरधीनः कर्म-
रूपहेतुः कर्त्ता तयोराश्रितत्वादिति तत्र स्वतन्त्रः
कर्त्तापि त्रिधा क्रियाजनकप्रयत्नवान् मुख्यः फल-
जनककारकान्तरव्यापाराजन्य तज्जनकव्यापारवान्
परः स्वेतरसंयोगादितरव्यापारेण जनितव्यापार-
वत्तयोपचारादपर इति द्वौ भाक्तौ तेनात्मा चैत-
न्यात् क्रियाभावेऽपि मुख्यकर्त्ता चेतनपुरुषश्च तद्-
द्वयवत्त्वात् मनोवाय्वग्निजलभूमयस्तु चैतन्याभावात्
प्रयत्नाभावात् क्रियावत्त्वाच्च मध्यमा भाक्तकर्त्तारः
खकालदिशामचैतन्येन प्रयत्नाभावात् क्रियाभावाच्च
मनो वाय्वादिसक्रिय संयोगादुपचरितक्रियावत्त्वाद-
धमभाक्तकर्तृत्वमिति। कर्मगणानान्तु चैतन्याभावे
प्रयत्नाभावात् स्वाभाविकोपचरितोभयक्रियाभा-
वाच्च न त्रिधान्यतमकर्तृत्वमिति। अथान्ये व्याच-
क्षते यत्र समुदायलक्षणे कार्य्ये घटपुरुषादौ यत्
समवायिकारणमाश्रिताः कर्मगणा स्तत्कर्मगणा-
श्रयसमवायिकारणं तस्य कार्य्यस्य द्रव्यम्। यथा
पुरुषे कार्य्ये शुक्रशोणितकानि पञ्चभूतान्यात्मा
सूक्ष्मशरीरी मनः कालोदिगात्मजानि पञ्चभूतानि
रसजपञ्चभूतानीति क्रमिकजातकरचरणादिकं
सर्व्वं समवायिकारणं तदाश्रिता एव तन्नदीयाः

For Private And Personal Use Only

कर्म्मगुणाः समवायिकारणानीति तत्सर्व्वं तत्कर्म्मगुणाश्रयस्तत्पुरुषस्य द्रव्यम् । एवं घटादौ बोध्यम् । तत्र ह्यात्मा केवलो निष्क्रियः पूर्व्वं ततो मनसा संयोगात् तत्क्रिययोपचारात् सक्रियः स्यान्मनश्चाचेतनं तस्य चैतन्येनोपचाराच्चेतनं स्यादिति । कालः क्षणादि गर्भशरीरावयवोपचये समवायी सन् कारणं भवति न हि कालप्रकर्षमन्तरेण तत्क्षणं गर्भशरीराद्युपचयापचयौ सम्भवतः । दिशश्च स्वोपाधिविशेषप्राच्यपाचीप्रतीच्युदीच्यादिभिर्विशेषितदेशाधिकरणे गर्भशरीराद्यवयवबलवर्णप्रकृतिसत्त्वसात्म्यवाग्वीर्य्यादिविशेषहेतुतया समवायिन्यः सत्यः कारणानि भवन्ति । एवमाकाशञ्च वाय्वादिसक्रियसंयोगेन यथाहृतं सूक्ष्महृन्मध्यमशुषिरलाघववैशद्यहेतुक्रियावत् समवायिकारणं भवतीति यदि हि खात्मकालदिशामुपचारेण कर्म्मवत्त्वं न मन्यसे तर्हि तेषां कार्य्योपदर्शनमनागमं स्यादिति । कार्य्यस्य घटादेस्तद्गुणानाञ्च तत्कर्म्मणाञ्च कार्य्यभूतापरद्रव्यसंयोगेन जातेत्वेकीभूते द्रव्ये समवायिकारणत्वात् तेषु तदाश्रितास्च कर्म्मगुणास्तद्द्रव्यं तस्य कार्य्यस्येति घटादिकमिति बोध्यं यथा शुण्ठीकणामरिचानां संयोगाज्जातं यदेकं त्रिषू-

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

ष्टापूर्व्वंद्रव्यं तत्र समवायिकारणानि शुक्रादीनि तत्रतत्रच कर्म्मगुणाः सन्ति तत्तच्छुक्रादीनि तदेकद्रव्ये द्रव्याणि तदीयकर्म्मगुणाश्च कर्मगुणा इति बोध्यम् ।

यत्तु कर्म्मगुणा यत्र कार्य्ये आश्रितास्तत्र यत् कर्मगुणेभ्योऽन्यत् समवायिकारणं तत् तस्यकार्य्यस्य द्रव्यमित्यर्थः । यथा पुरुषेगमनादिकर्म रूपादयश्च गुणा आश्रिता स्तत्पुरुषे तद्गमनादिकर्मणो रूपादिगुणेभ्यश्चान्यद् यद्यत्खादिकं शुक्रशोणितपाणिपादादिकं समवायिकारणं तत् तस्य पुरुषस्य द्रव्यम् । सामान्यविशेषौ तु समवायिभावपिद्रव्यगुणकर्मरूपावेव जातिजन्मरूपौ तु समवायौ सामानासमानप्रसवात्मकौ न तदुत्पत्तौ कारणे अपि तु वृद्धिह्रासयोरेकत्वपृथक्त्वयोश्च कारणे भवतः । समवायस्त्वपरोनास्तीति व्याख्यातं तन्न खादीनां शब्दादिगुणा वाय्वादीनाञ्च स्पन्दनादिकर्म्म पुरुषीयगुणकर्म्मप्रकृतिभूतत्वेन कार्य्यभूतद्रव्यगुणकर्म्मसमुदायात्मकपुरुषे समवायिकारणत्वेन द्रव्याणिस्युरिति ।

अन्यच्च कर्म्मगुणा यत्राश्रिताः समवायेन वर्त्तन्ते च तत् समवायिकारणं यत् तद्द्रव्यं घटादिषु

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

पुरुषादिषु च यानि मृज्जलादीनि श्यामपीतगुरुलाघवादयश्च स्पन्दनगमनादीनि च वर्त्तन्ते तेषां मध्ये यत्र मृज्जलादौ समवायेन कर्म्मगुणा आश्रितास्तन्मृज्जलादिकरूपं यत् समवायिकारणं तदेव घटादिकार्य्यस्य द्रव्यम्। तथा मृज्जलादि द्रव्यं खादिकमेवेति प्राहुः। परे तु समवायिकारणन्तु तत्। यत् समवेतं कार्य्यं भवति गुणकर्म्म समवेतन्तु न कार्य्यं भवति नहि गुणकर्मणी कार्य्यं कुरुत इति न गुणकर्मणी समवायिकारणे भवतः भवतश्चासमवायिकारणे इति तयो र्न द्रव्यत्वं यत् समवायिकारणं तद्द्रव्यमित्येव लक्षणमेकं कार्य्यरूपे घटादौ द्रव्यत्वानुपपत्तिवारणाय लक्षणान्तरमाह यत्रेत्यादि यत्र समवायेन कर्म्मगुणा आश्रिता इत्तास्तदपि द्रव्यं यथा घटादिकमित्याहुस्तन्न दृश्यन्ते हि मृद्वालुकादिसमवायिकारणीयगुणकर्म्मघटितान्येव घटादिषु गुणकर्म्माणि घटादिषु गुणकर्म्मणोः समवायिकारणान्येव तत्समवायिकारणीभूतद्रव्याणां गुणकर्म्माणि अन्यथाऽन्यथात्वेन गुणकर्म्मसम्भवापत्तेर्मृदादिगुणकर्म्मातिरिक्तगुणा हि न तत्र दृश्यन्ते। कारणगुणपूर्व्वको हि कार्य्यगुणो दृष्ट इति कणादकपिलादिसर्व्वसम्मतमिति।

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

कश्चित्तु कर्म्माश्रयत्वोपदेशो द्रव्यस्य गुणादिप-
ञ्चव्यवच्छेदार्थमात्रज्ञापको न तु सजातीयव्यावर्त्तन-
ज्ञापकस्तेन खात्मकालदिशां कर्म्माभावेऽपि द्रव्यत्वं
गुणाश्रयत्वोपदेशश्च विजातीयगुणादिपञ्चव्यावृ-
त्तिज्ञापनार्थमिति समवायिकारणत्वञ्च सजातीय-
विजातीयगुणकर्म्मणोः साधर्म्म्यज्ञापनार्थमिति। द्र-
व्यन्तूत्पन्नमात्रं क्षणमगुणं द्वितीयक्षणावश्यम्भावि-
गुणवदिति यदुच्यते तदप्युत्तरक्षणे यद्गुणयोगावश्य-
म्भावित्वं स गुणस्तद्द्रव्योत्पत्तिकाले कुत्र तिष्ठति
किमुपादनकञ्च कथं वा जातं किंप्राग्द्रव्योत्पत्तेः
पूर्व्वं जातः किं तुल्यकालं द्वितीयक्षणजातोवाऽथ
प्रसिद्धएवाजातइति। अथ किन्नुखल्वाकाशेतिष्ठति।
प्राक्सिद्धएवाजातः खपुष्पवदश्वाण्डवद्वा यत्र च
तिष्ठति ततएवोल्लम्फनेन तत्तदुत्पन्नद्रव्यमाविशतीति।

अथ पुनरेतल्लक्षणं व्याचष्टे। यत्राश्रिताः कर्म्म-
गुणाः कारणं समावायि यत्। तद्द्रव्यमिति
कारणवचनेन कार्य्यं इतिख्यापितम्। यत्र कार्य्ये
कर्म्मगुणा आश्रिता भवन्ति तस्य यत् कारणं सम-
वायि भवति न तु निमित्तं तस्य कार्य्यस्य तद्द्रव्यम्।
येगुणाः सहजभावोत्पत्तौ नाभिव्यक्ततया जाताः स-
हकारिकारणान्तरयोगे तु कार्य्यमारभमाणात् सह-

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

जभावात् तत्कार्य्यारम्भककर्म्मणा कार्य्येऽभिव्यज्यन्ते ते कर्म्मगुणाः क्रियागुणा इच्यन्ते। तत्र तामसादेव खलुभूतादेरहङ्काराज्जायमाने खे शब्दस्य च्हणसूच्म-लघुमृदुगुणा अनभिव्यक्ततया जाताएव। वायौ च सूच्मविशदखररूचशीतलघुगुणा अनभिव्यक्ता जाता एव स्पर्शस्तु साधारणो व्यक्ततया। तेजसि च विशदरूचलाघवसूच्मतीच्णोष्णगुणा अनभि-व्यक्तत्वेन जाता एव। रूपन्तुसाधारणं व्यक्तं जातम्। अप्सु च जायमानासु पिच्छिलमृदुसान्द्रसरमन्द शीतस्निग्धद्रवगुणा अनभिव्यक्ता जाता एव। रसस्तु व्यक्तः साधारणो जातः। पृथिव्यामपि स्थूलसान्द्र-विशदस्थिरमन्दकठिनखरगुरुत्वगुणा अनभिव्यक्ता जाता एव। गन्धस्तुसाधारणः प्रव्यक्त एव जातः।एव-मात्मन्यव्यक्ताख्ये चतुर्विंशे तत्त्वे कालानुप्रविष्टात् चेत्र-ज्ञाधिष्ठितादनभिव्यक्तगुणरूपात् प्रधानात् कालेन चेत्रज्ञचोभनपूर्व्वकसङ्कोचविकाशाभ्यां प्रव्यक्तसत्त्वर-जस्तमोगुणरूपेण निष्पद्यमानाज्जायमाने समसत्त्वर-जस्तमोलचणे कालचेत्रज्ञप्रव्यक्तत्रिगुणप्रधानसमुदा-यात्मके संहते बुद्धिरव्यक्ता साधारणरूपा जातैव। तस्मात्तत्रात्मेत्युच्यते चैतन्यन्तु व्यक्तमेव जातमिति चेतनश्चोच्यते। मनसि च सात्त्विकादेव वैकारिका-

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

ख्यादहङ्काराज्जायमाने युगपज्ज्ञानोत्पत्त्यनुत्पत्ति हेतुर्गुणोऽव्यक्ततया जातएव। शब्दद्वाकाशस्य न हि निर्गुणं मनो जातमिति।

कालेचाव्यक्तात् खान्तर्निविष्टकालांशेन सत्त्वादि-गुणयुक्तेन जायमाने सम्वत्सरे चक्रवद्भ्रमणस्वभावे भावानां प्रत्यग्रभावसमभावापचयभावकृत्परिणा-मविरोधकृद्गुणस्त्वव्यक्त एव जातः शब्दद्वाकाशस्य न हि निर्गुणः कालोजातः। दिशश्च प्राच्यादय आहङ्कारिकादाकाशाधिदेवताया दिशो जायमा-नासु तासु प्राच्यादिषु देशनिष्ठासु तत्तद्देशाधिकरणे गर्भशरीराद्यवयवबलवर्णप्रकृतिसत्त्वसात्म्यवाग्वीर्य्या-दिविशेषहेतवो गुणा अनभिव्यक्ता जाताएव शब्द-द्वाकाशस्य न हि निर्गुणादिशोजाताइति।

एते खलु स्वस्वसहजातानां खादीनां नवा-नामनभिव्यक्ताः ये शब्दादयो गुणा देवनरादिचेत-नाचेतनकार्य्यमारभमाणेभ्यः खादिभ्यः परस्परं पुनः पुनः संयोगविभागाभ्यामेकीभावे स्थूलाः सन्तः खा-दिभ्यएव यथास्वं शब्दादयस्ते तत्कार्य्यारम्भककर्म्म-णाभिव्यज्यन्ते। तेते ऽभिव्यक्ताः शब्दलक्षणादयो गुणा देवनरादिषु खादिभ्योजायमानेषु खादिष्वा-श्रिता भवन्ति। तेषां जायमानानां खादीनां सम-

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

वायिकारणं प्रकृतिभूतानि खादीनि नव द्रिगन्तानि जातानां खादीनां द्रव्याणि। नैते कर्म्मगुणाः स्पर्शादिभ्यो जातेषु शीतादिस्पर्शादिषु आश्रिता भवन्ति। तस्माच्छीतादीनां समवायिकारणानि प्रकृतिभूतस्पर्शादयो गुणा न द्रव्याणि। न च कर्म्मसामान्यविशेषसमवायाः। अतएव वक्ष्यते गुणा गुणाश्रया नोक्तादृति। देवनरादेरुत्पादकाः पित्रादयस्तु यत्र कार्य्येषु खादिष्वाश्रिताः कर्म्मगुणास्तेषां निमित्तकारणानि न समवायिकारणानीति न ते पुत्रादेर्द्रव्याणि। एवं कर्म्मणा निष्पन्ना गुणाः कर्म्मगुणादृति वा भवति अथवा कारणवचनेन कार्य्यदृति ख्यापनात् यत्र कार्य्ये जायमाने जायमानाः कर्म्मगुणाः कर्म्माणि गुणाश्चाश्रिता भवन्ति तेषां जायमानकर्म्मगुणाश्रयाणां यद्यत् समवायिकारणं तत्तत्तस्य तस्य द्रव्यमिति।

पूर्व्ववदनभिव्यक्ता गुणा एवाभिव्यज्यमाना जायमाना उच्यन्ते। स्पर्शरूपरसगन्धादृव प्रागेव व्यक्ता एव सङ्ख्या परिमाणं पृथक्त्वं परत्वापरत्वे संयोगविभागौ सुखदुःखे इच्छाद्वेषौ प्रयत्नश्चेत्येते गुणा जाताः सहजा एवेति स्पर्शरूपरसगन्धाः साधारण-

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

रूपाः पूर्व्वपूर्व्वभूतानुप्रवेशे द्व्यात्मकादिषु वाय्वादिषु शीतोष्णखरस्पर्शरूपेण जायमानः स्पर्शः लोहित-शुक्लकृष्णवर्णतया जायमानं रूपं स्वाद्वस्वादुरूपेण जायमानो रसः सौरभरूपेण जायमानो गन्धश्च न जायमाना उच्यन्ते। प्राक् साधारणत्वेन व्यक्ततयैव जातत्वादनभिव्यक्ततया जातास्तु ये ऽभिव्यज्यन्ते ते जायमानाः कार्य्ये जायमाने ऽभिधीयन्ते। तदा स्पर्शः शीतादयो रूपाणि लोहितादीन्येवमन्यान्यपि पृथक्त्वगुणवन्ति जायन्ते न च तानि जायमान-पृथक्त्ववन्ति पृथक्त्वादयो हि प्रागेवाभिव्यक्ता न त्वनभिव्यक्ताइति ते शीतादयो न द्रव्याणि। कर्माण्य-पि शब्दलक्षणादय इवाकाशस्यात्मनः कालस्य दिशां वायुतेजोऽम्बुभूमनसाञ्च जायमानानामनभिव्यक्तानि जातान्येव कार्य्यारम्भे तु सहकारिकारणान्तरयोगे ऽभिव्यज्यन्ते। न हि निष्क्रियाणि तानि जातानि। तत्र वाय्वादिषु पूर्व्वपूर्व्वभूतानुप्रवेशात् द्व्यात्मकादिषु वाय्वादिषु सर्व्वतोगमनोर्द्धज्वलनाधोगमनमन्दाधोग-मनान्यभिव्यज्यन्ते मनसोऽनवस्थितगतिः। पुनरासां खाद्यात्ममनःकालदिशां देवनरादिचेतनाचेतन-कार्य्यारम्भे परस्परं भूयोभूयः संयोगविभागाभ्यां प-रिणामेन कार्य्यरूप आकाशे मार्दवशौषिर्य्य लाघ-

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

वकराणि कर्म्माण्यभिव्यज्यन्ते तदारम्भकादाका॰
शादेव। एवं कालस्य परिणामेन प्रत्यग्रभावादिना
परिणामकराणि कर्म्माण्यभिव्यज्यन्ते। दिशाञ्च
तदुपाहितदेशाधिकरणे गर्भशरीराद्यवयवबलवर्ण-
प्रकृतिसत्त्वसात्म्यवाग्वीर्य्यादिविशेषकराणि कर्म्मा॰
ण्यभिव्यज्यन्ते। आत्मनश्च मनःप्रेरणादिकानि
कर्म्माणि अभिव्यज्यन्ते तानि कार्य्यरूपानाकाश-
कालदिगात्मन आश्रयन्तीति तत्राश्रितानि कर्म्माणि
तस्माद्यत्र कार्य्ये कर्म्माणि गुणाश्च जायमाना आ-
श्रिता स्तत् समवायि यत्कारणं तद्द्रव्यं खादिनवक-
मेव नत्वधिकम्। आत्मनस्तु कार्य्यः प्रत्यगात्मा
सक्रियः। वक्ष्यते च शारीरे। निष्क्रियस्य
क्रिया तस्य भगवन् विद्यते कथमिति प्रश्ने। अचेतनं
क्रियावच्च चेतश्चेतयिता परः। युक्तस्य मनसा तस्य
निर्द्दिशन्ते विभोः क्रिया इति।

आत्मकालयोरारम्भकाणां कार्य्ये चात्मनि काले
जायमाने कर्म्माणि गुणाश्च नाभिव्यज्यन्ते मनोदिगा-
काशवायुतेजोऽम्बुभूमीना मारम्भकस्याहङ्कारस्य का-
र्य्येषु तेषु मनोदिगाकाशादिषु जायमानेषु च कर्म्मा-
णि नाभिव्यज्यन्ते स्पर्शादयश्च गुणा वाय्वादिष्वभि-
व्यज्यन्ते इति जायमानगुणाश्रयाणां वाय्वादीनां

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

कार्य्याणां गुणाश्रयत्वेऽपि कर्म्माश्रयत्वाभावादेषां नवानां समवायिकारणानि न द्रव्याणि भवन्त्यहङ्कारादीनि। यत्र कारणे कर्म्मगुणा आश्रिता स्तत्कारणं यत् समवैति तद्द्रव्यं प्रागेवव्याख्यातम्। ये तु खादीनि नवैव द्रव्याणि प्रागुत्पत्तावनभिव्यक्तक्रियाणि जातानीत्येवं न विदन्ति पूर्व्वपूर्व्वभूतानुप्रवेशादहङ्कारात्मकादीनि वाय्वादीनि चत्वारि सक्रियाणि कार्य्यद्रव्याणि विषयसंज्ञकानि प्रकृतिभूतद्रव्याणि विदन्तो नैतद्द्रव्यलक्षणेन लक्षयितुं प्रभवन्ति व्याख्यान्ति च बहुप्रकारेणेति।

अथैतदभिप्रायेणैवकणादेनाप्युक्तं वैशेषिके। प्रकृतिभूतानि पृथिव्यादीनि नवद्रव्याणि प्रकृतिभूताः सप्तदशैव गुणाः पञ्चकर्म्माणि। तद्यथा। पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशं कालो दिगात्मा मन इति द्रव्याणि। रूपरसगन्धस्पर्शाः सङ्ख्यापरिमाणं पृथक्त्वं परत्वापरत्वे संयोगविभागौ बुद्धय इच्छाद्वेषौ सुखदुःखे प्रयत्नश्च गुणाः। उत्क्षेपणमवक्षेपणं प्रसारणमाकुञ्चनं गमनानीति कर्म्माणि। एषां लक्षणानि। क्रियागुणवत्समवायिकारणमिति द्रव्यलक्षणम्।

द्रव्याश्रय्यगुणवान् संयोगविभागेष्वकारणमन्यापेक्षो गुणइति गुणलक्षणम्। संयोगविभागेष्वनपेक्षका-

For Private And Personal Use Only

रणमिति कर्म्मलक्षणमिति । स्पर्शश्च वायोः । इष्टं लिङ्गमित्यनुवृत्तम् । पृथिव्यागन्धः । अपां रसः । तेजसोरूपम् । रूपरसगन्धस्पर्शवती पृथिवी । रूपरसस्पर्शवत्य आपो द्रवाः स्निग्धाः । तेजो रूपस्पर्शवत् । स्पर्शवान् वायुः । त आकाशे विद्यन्ते । सर्व्वाधारतैव दिक्कालयोः । निष्क्रमणं प्रवेशनमित्याकाशस्य लिङ्गम्। अपरस्मिन् परं युगपच्चिरं क्षिप्रमिति काललिङ्गानि। नित्येष्वभावादनित्येषु भावात् कारणे कालाख्येति । इत इदमिति यतस्तद्दिश्यं लिङ्गम्। आदित्यसंयोगाद् भूतपूर्व्वाद्भविष्यतो भूताच्च प्राची। तथा दक्षिणाप्रतीच्युदीचीच । एतेन दिगन्तरालानि व्याख्यातानि । प्राणापाननिमेषोन्मेषजीवनमनोगतीन्द्रियान्तरसञ्चारा बुद्धिः सुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नाश्चात्मनो लिङ्गानि । प्रवृत्तिनिवृत्ती प्रत्यगात्मनि दृष्टे परत्र लिङ्गम् । आत्मेन्द्रियार्थसन्निकर्षे ज्ञानस्य भावो ऽभावश्च मनसोलिङ्गमिति ।

व्याख्यायते च । शब्दगुणमाकाशस्य नोक्ता निष्क्रमणं प्रवेशनं लिङ्गमाकाशस्येत्युक्त्या आकाशस्यानभिव्यक्तशब्दसहितोत्पन्नत्वमभिप्रेत्य प्रकृतिगुणमध्येऽनभिव्यक्तत्वात् शब्दगुणो नोक्तः कार्य्यगुणत्वेन परीक्षितश्च तद्दर्शयिष्यामः शब्दपरीक्षायाम्

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

स्पर्शश्च वायोर्दृष्टं लिङ्गं तेजसो रूपमपां रसः।
पृथिव्या गन्धइत्युक्ता पुनारूप रसस्पर्शगन्धवती पृथिवी
रूपरसस्पर्शवत्य आपो द्रवाः स्निग्धा इति वचनेन
संसर्गजाः कार्य्यगुणा द्रवस्निग्धत्वादयः ख्यापिताः।
तेजोरूपस्पर्शवत् । स्पर्शवान् वायुरित्युक्त्या च
द्रवस्निग्धादिगुणोत्पत्तौ भूतान्तरसंसर्गे हेतुः पूर्व्व
पूर्व्वभूतानुप्रवेशः ख्यापितः । तस्मात् । क्रियागुण-
वत्समवायिकारणमित्यस्य व्याख्यानं पूर्व्ववद्बोध्यम् ।
कार्य्यद्रव्येष्वारभ्यमाणे प्राणिनि नवभिर्द्रव्यैरप्राणिनि
सप्तभिरात्ममनोवर्जं तेषां परस्परं संयोगविभागाभ्यां
परिणामे जायमानेष्वाकाशादाकाशः शब्दश्लक्ष्णादि-
गुणशौषिर्य्यादिकुत्कर्षवान् जायते । इति जायमा-
नक्रियागुणवतः समवायि कारणमनभिव्यक्तशब्दगुण-
माकाशम्। एवं कालाज्जातः कालो जायमानक्रिया-
गुणवान् जायते तस्य समवायिकारणं कालः । एव-
मात्मना जायमाने प्रत्यगात्मनि प्रवृत्तिनिवृत्ती क्रिये
इच्छाद्वेषादयो जायन्ते तस्य प्रत्यगात्मनः समवायि-
कारणमात्मा निष्क्रियः । एवं दिशो जायमानासु
दिक्षु तदुपाहितदेशेषु गर्भशरीरावयवबलवर्णादि-
वाग्वीर्यविशेषहेतवो गुणा जायन्ते तासां सम-
वायिकारणमेकादिक् लोके द्रव्यं प्राच्यादयः शारी-

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

रद्रव्यम् । एवं पूर्व्वपूर्व्वभूतानुप्रवेशे द्व्यात्मकादिषु वाय्वादिषु स्पर्शविशेषादयो गुणा जायन्ते क्रियाः सर्व्वतोगमनादय इति तस्य तस्य क्रियागुणवतः समवायिकारणं द्वयादिभूतं द्रव्यम् । क्रियागुणवदिति प्रथमान्तं चेन्मन्यते तदापि समवायिकारणं कार्य्यत्वेन परिणमत् क्रियागुणवत् जायमानक्रियागुणवद्भवतीति लक्षणसमन्वयः । जनकहेतुव्याहत्त्यर्थं समवायीति । द्रव्याणां खादीनां मनोदिशोश्च समवायिकारणमहङ्कारस्य खादिरूपेण जायमानत्वे जायमानगुणवत्त्वेन जायमानत्वेऽपि जायमानक्रियावत्त्वेन परिणामाभावान्न द्रव्यत्वम् । तथा कालात्मनोश्च समवायिकारणं व्याख्येयम् । गुणवत् समवायिकारणमिति वचने । रूपादिभ्यः प्रकृति गुणेभ्यो जायमानेषु लोहितश्वेतकृष्णादिषु पृथक्त्वं गुणो जायते पुनः पाञ्चभौतिके तल्लोहितश्वेतकृष्णमेलने समवायादेकत्वं पीतत्वादिकं कार्य्यं जायते । तद्गुणवतः समवायिकारणं प्रकृतिरूपादिकमिति तेषु द्रव्यत्वप्रसङ्गः । कर्म्म तु न कर्म्मगुणाश्रय इति न द्रव्यं तथा सामान्य विशेष समवाया इति सर्व्वं चरककणादयोरिति ।

क्रमिकत्वाद्गुणलक्षणमाह । समवायी तु निश्चेष्टः

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

कारणं गुणः। कारणपदेन कार्य्यस्योपस्थितौ यस्य कार्य्यस्यारम्भे यो भावो निश्चेष्टः क्रियाहीनएव सन्नन्यक्रियया परिणमन् कार्य्यत्वमापद्यते स तस्य कार्य्यस्य गुणो नाम कारणमुच्यते क्रियाहीनत्वात् कर्तृत्वाभावादप्रधान्यात्। निश्चेष्ट इत्यनेन खादीनां नवानां व्यावृत्तिः। समवायीत्युक्त्या कर्म्मणां द्रव्याश्रितानां द्रव्याश्रितगुणपरिणामहेतुत्वेन निश्चेष्टत्वेन च न गुणत्वं तस्मिन् कार्य्ये गुणे समवायित्वाभावात्। विजातीयगुणानाञ्च विजातीयकार्य्यगुणे समवायित्वाभावाच्च न विजातीये कार्य्ये गुणत्वमिति। प्रमादिनस्तु वैशेषिके कणादोक्तं गुणलक्षणं। द्रव्याश्रय्यगुणवान् संयोगविभागेष्वकारणमन्यापेक्षो गुण इति दृष्ट्वा गुणकर्म्मणी असमवायिकारणे भवतइत्याहुः स्तेषामयं हि प्रमादः। सूत्रकृत्कणादेन क्रियागुणवत् समवायिकारणमिति पूर्व्वस्मादनुवर्त्त्य समवायिकारणपदं द्रव्याश्रयीत्यादि सूत्रं कृतम्। तेन द्रव्याश्रय्यगुणवान् संयोगविभागेष्वकारणमन्यापेक्षः समवायिकारणं गुण इतिगुणलक्षणं पर्य्यवसितम्। यदि हि गुणो गुणान्तरस्य समवायिकारणं न भवति। कथं तर्हि गुणाश्च गुणान्तरमारभन्ते इतिवचनं तत्रैव कणा-

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

देनोक्तं सङ्गच्छते। गुणा हि द्रव्याश्रिता रूपरसादयः खल्वन्यापेक्षाः स्वस्वाश्रयद्रव्यनिष्ठक्रियापेक्षाः स्वाश्रयद्रव्यनिष्ठक्रियया परिणमन्तः क्वचित् साधारणभूताः पृथक्त्वगुणं समवायेनापद्यमानाः पृथग्भूय तेजोम्बुभूमिषु लोहितशुक्लकृष्णरूपेण मधुराम्लादिरूपेण गुणान्तरहीनाः सन्तो द्रव्याश्रयिणः सन्तश्च समवयन्ति कार्य्ये। इति समवायिनएव कारणानि गुणा नच ते स्वाश्रयद्रव्याणां संयोगविभागेषु कारणानीति लक्षणसमन्वयः। प्रकृतिगुणानां कार्यगुणेषु समवायित्वमन्तरेण निरुपादानककार्य्योपपत्तिः स्यात्। कर्म्माणि तु तथैव कार्ये समवयन्ति सन्ति द्रव्याश्रयीणि च सन्ति जायमानगुणानाश्रया एव स्वाश्रयद्रव्याणां संयोगविभागेषु कर्म्मान्तरानपेक्षकारणानि भूत्वापि कार्य्यभूतविशिष्टकर्म्मरूपेण परिणामे द्रव्यान्तरनिष्ठमन्यत् कर्म्मापेक्षमाणानि न तु संयोगविभागेष्वकारणानि तस्मान्नगुणाः। प्रकृतिभूतद्रव्याणि कार्य्यद्रव्याश्रयीणि संयोगविभागेषु स्वक्रियापेक्षकारणानीति संयोगविभागेषु न साक्षात् कारणानि। स्वक्रियया परिणम्य समवायीनीत्यन्यापेक्षसमवायीनि सन्त्यपि नागुणवन्तीति

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

संयोगे च विभागे च कारणं द्रव्यमाश्रितम्।
कर्त्तव्यस्य क्रिया कर्म्म कर्म्मनान्यदपेक्षते ॥

न गुणाः। रूपरसादिप्रकृतिभूतगुणारम्भकाण्य-हङ्कारादीनि न द्रव्याश्रयोनीति न गुणा इति। व्याख्यातं गुणलक्षणम्।

क्रमिकत्वात् कर्म्म लक्षणमाह। संयोगे च विभागेचेत्यादि। चकारद्वयेन। नार्य्यमारभमाणानां द्रव्याणां संयोगे पुनर्विभागे चाथ पुनः संयोगेचाथ-पुनर्विभागेचेत्येवं पुनः पुनः संयोगे च विभागे च यत्कारणमन्यत् कर्म्म स्वभिन्नं कर्म्मान्तरं नापेक्षते तद्द्रव्यमाश्रितं कर्म्म कर्त्तव्यस्य तस्य कार्य्यस्य कर्म्मणः समवायिकारणं कर्म्मोच्यते। चेतनाधिष्ठितानि पृथिव्यादीनि निष्क्रियाण्यपि चेतनानि भूत्वा संयुज्यन्ते चेतनेन चेतनेनात्मना परस्परं पृथिव्यादीनां संयोगात् प्रवर्त्तकेन रजोगुणेन जायमानं स्पन्दनमुत्-क्षपणादिपञ्चविधमेव भूत्वा पृथिव्यादीनि नवैव पुनः पुनश्चालयत् संयोजयति विभाजयतिचेत्येवं स्वाश्र-यद्रव्याणां संयोगविभागेषु नान्यकर्म्मापेक्षते तत्तद्-द्रव्यमेवाश्रित्य संयोगविभागौ पुनः पुनः कृत्वा तानि द्रव्याणि तत्स्थांश्च गुणान् परिणमयत् स्वयं

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

स्वयञ्च परिणमदेकीभूय चिन्त्याचिन्त्यक्रियाहेतु-
विशिष्टकर्म्मरूपेण जायमानं समवैतीति कार्य्यस्य
तत् कर्म्म। मन्यादीनां विषहरणादि मदनफला-
दीनां वमनकृत् कर्म्म त्रिवृतादीनां विरेचनकृत्।
इत्येवमादिकर्म्म प्रतिद्रव्यमात्रेयभद्रकाप्यीयान्नपा-
नादिकाद्यध्यायेषु वक्ष्यते। तत्राचिन्त्यक्रियाहेतुः
प्रभाव उच्यते या द्रव्याणां शक्तिरभिधीयते।
नैवं द्रव्यगुणसामान्यविशेषसमवायादिति ते कर्म्मा-
ख्या न भवन्ति। द्रव्याणि संयोगविभागेष्वन्यत्
स्वनिष्ठं कर्म्मापेक्षन्ते। न त्वन्यानपेक्षकारणं संयो-
गविभागेषु। गुणादयश्च न संयोगविभागेष्वन-
पेक्षकारणानीति। वैशेषिके कणादेन च यदुक्तं
कर्म्मलक्षणं। संयोगविभागेष्वनपेक्षकारणं कर्म्मेति
तत्रापि पूर्व्वस्मादनुवर्त्तते सर्व्वं संयोगविभा-
गेष्वकारणमिति तु प्रतियोगिनिर्द्देशमिमं संयोग-
विभागेष्वनपेक्षकारणमिति दृष्ट्वा निवर्त्तते। तेन
द्रव्याश्रय्यगुणवत् संयोगविभागेष्वनपेक्षकारणम-
न्यापेक्षं समवायिकारणं कर्म्मेति लक्षणं पर्य्यवसितं
सर्व्वमिदं व्याख्यातम्। अथैतेषां खादीनां नव-
द्रव्याणां देवनरादिकार्य्यमारभमाणानां खं खमा-
रभते वायुर्वायुं तेजस्तेज आपोऽपो भूर्भूवमात्मा-

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

त्मानं मनोमनः कालः कालं दिशोदिश एषाञ्चरूपं लोहितादिरूपं रसोमधुरादिरसान् गन्धः सौरभादीन्गन्धान् स्पर्शः शीतादीन् स्पर्शानभिव्यक्तः शब्दस्त्वभिव्यक्तानुदात्तादीन् शब्दाननभिव्यक्तं गुरुत्वं व्यक्तं गुरुत्वं लघुत्वं लघुत्वं मृदुत्वं मृदुत्वं काठिन्यं काठिन्यं मान्द्यं मान्द्यं तैक्ष्ण्यं तैक्ष्ण्यं स्निग्धः स्निग्धं रौक्ष्यं रौक्ष्यं स्थैर्य्यं स्थैर्य्यं सरत्वं सरत्वं पैच्छिल्यं पैच्छिल्यं वैशद्यं वैशद्यं खरः खरं मसृणो मसृणं स्थौल्यं स्थौल्यं सौक्ष्म्यं सौक्ष्म्यं सान्द्रः सान्द्रं द्रवत्वं द्रवत्वमित्येवमेषां कर्म्माणि सजातीयानि विजातीयानि चारभन्ते। तत्र कुत कस्यानुवृत्तिः स्वरूपेणान्यरूपेण वा भवतीति।

उच्यते। न द्रव्यं कार्य्यं कारणञ्च वर्धते। गन्धमात्रादिपृथिव्यादिद्रव्यं कार्य्यारम्भे स्वस्वसजातीयं द्रव्यमारभमाणं यदन्येनारभ्यमाणं कार्य्यं स्वस्वविजातीयं मूर्त्त्यादिकं न वर्धति न हन्ति। न च स्वारम्भकं कारणं त्रिगुणविकारात्मकमहङ्कारं निर्गुणञ्च कालक्षेत्रज्ञप्रधानानि वर्धति। स्वस्वारम्भकानुवृत्त्यैव स्वस्वसजातीयं कार्य्यमारभतेइति।

उभयथा गुणाः। तत् कार्य्यारम्भे पृथिव्यादिद्रव्यस्था गुणा गन्धादयः खलु स्वस्वसजातीयं

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

गन्धविशेषादिकमारभमाणा यदारभ्यमाणं स्वस्ववि-
जातीयं कार्य्यं स्वारम्भकं कारणमाहङ्कारादिस्थं
गुणांशमुभयथा । कुत्रचिद्धत्वा कुत्रचिन्नहत्वा
सजातीयं गुणविशेषमारभन्ते । यथा पारद-
गन्धकयोः संयोगे कज्ज्वलीभूतेद्रव्ये पारदस्यः शुक्लः
शुक्लविशेषमारभमाणो गन्धकस्यः पीतः पीतमा-
रभमाणः पारदस्यतीच्णेन तैच्णग्रमारभमाणेन वि-
रोधिना वध्यते सर्व्वत्रैव शौक्लंत्र सत्त्वगुणयोनिकं
तमोगुणयोनिकेन तैच्ण्येन विरोधिना वध्यते गन्ध-
कस्यपीतस्यौ च लोहितशुक्लौ रजःसत्त्वयोनिकौ
वध्येते तयोः शुक्ललोहितवधे तैच्णग्रसमान-
योनिः कृष्णोऽभिव्यज्यते । इति पारदगन्धको-
भयात्मके कार्य्ये श्वेतपीतमेलनेन सम्भाव्यं कार्य्यं
यद्वर्णं तत्तीच्णगुणेन वध्यते। तत्कारणं शुक्ल-
लोहितं हत्वेति एवं हिङ्गुले पारदगन्धकाभ्यामार-
भ्यमाणे यन्त्रविशेषे वह्निना पच्यमाने रजोवहुलयो-
निकेन तैच्ण्येन सत्त्वतमोयोनिकौ शुक्लकृष्णौ वध्येते
पारदस्यशुक्लगन्धकस्य पीतमेलनेन सम्भाव्यं कार्य्यं
वर्णश्च वध्यते । रजोयोनिकलौहित्यञ्चाभिव्यज्यते
इति। एवं हरिद्राचूर्णसंयोगेऽपि लौहित्यमभि-
व्यज्यते चूर्णस्यतैच्ण्येन हरिद्रास्यशुक्लकृष्णवधे ।

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

अथावधे यथा । हिङ्गुलवङ्गभस्मसंयोगे श्वेतलोहितवर्णमेवोभयात्मकं भवति पाटलवर्णं न चात्र हिङ्गुलस्य लौहित्यं वङ्गभस्मस्य शौक्ल्यञ्च केनापि वध्यते । एवं शुक्लसूत्रनिर्म्मितपटस्य शौक्ल्यमेवेति ।

कार्य्यं विरोधि कर्म्म । कर्त्तव्यस्यक्रियाकर्म्मतु कार्य्यविरोधि । तत् कार्य्यारम्भे पृथिव्याद्यारब्धे कार्य्ये पारदे यत् कर्म्म गन्धके च यत् कर्म्म तत् पारदगन्धकमेलनेन कज्ज्वलीभूते हिङ्गुलीभूते च द्रव्ये पारदकर्म्मणा कर्त्तव्यं शरीरभेद कुष्ठादिकं कार्य्यं गन्धकस्यकर्म्मणा च कार्य्यं यत्तदुभयं विरोधयदपूर्व्वमेकं कर्म्म निर्व्वर्त्तते इति प्रकृतिद्रव्यस्यकर्म्मणा कर्त्तव्यकार्य्यस्य विरोधि कर्म्मारभ्यते । इति कर्म्मासाध्यं कर्म्म नविद्यते । एतेन प्रभावादिनिखिलकर्म्म व्याख्यातं भवतीति ।

कथमेवं समवायो भवतीति ॥ द्रव्यगुणकर्म्मणां द्रव्यं कारणं सामान्यम् ॥ पृथिव्याद्यारब्धानां द्रव्यगुणकर्म्मणामारम्भकं द्रव्यं कारणसामान्यमेकत्वकरम् । द्रव्यारम्भकद्रव्यमपि हि तद्द्रव्याश्रितगुणकर्म्मणाञ्च कारणमाधारभावान्तरारम्भकं कारणमिति कारणसामान्यं द्रव्यम् ।

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

उभयथागुणः । द्रव्यारम्भानां द्रव्यगुणकर्म्मणामुभयथा कारणसामान्यं कार्य्यसामान्यञ्च गुण एकत्वकरः । द्रव्यारम्भे तदारम्भकद्रव्यस्थो गुणस्तेषां कार्य्यद्रव्यगुणकर्म्मणांकारणं गुणानां कार्य्याणां श्वेतपीतादीनामुपादानकारणमिव तत्कार्य्यद्रव्य कर्म्मणोरपि कारणमविनाभावात् । न हि निर्गुणं द्रव्यमस्ति न चाद्रव्यं कर्म्मास्ति ततः सहकारिकारणं द्रव्यकर्म्मणोरपि गुणः। कार्य्यञ्च गुणः सामान्यं श्वेतपीतादिको गुणः शङ्खानां श्वेतः सामान्यं पलाशकुसुमहरिद्राणां पीतःसामान्यमिति ।

संयोगविभागवेगानां कर्म्म । संयोगविभागवेगानामुभयथा कारणरूपेण कार्य्यरूपेण च द्रव्यगुणकर्म्मणां शरीरादीनां सामान्यं कारणसामान्यं कार्य्यसामान्यञ्च कर्म्म एकत्वकरम् । संयोगादीन् हि जनयति कर्म्म । कर्म्म च संयोगादिभ्यो जायते ॥ कर्म्म तु द्रव्याणां सामान्यं भवति कथं संयोगादीनां कारणसामान्यं कार्य्यसामान्यमिति ।

न द्रव्याणां कर्म्म व्यतिरेकात् । कार्य्यद्रव्याणां कर्म्म न कारणसामान्यं नकार्य्यसामान्यम्। कस्मात् । व्यतिरेकात् । देवनरादीनां चेतनानां गमनादिबहुविधं कर्म्म नाचेतनानां घटादीनां वा । आगमां-

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

यच्च यत्कर्म करोति न तत् कुक्कुटमांसमिति ।

कस्यचिद्द्रव्यस्य पुनरव्यतिरेकात् । मांसस्य मांसवर्द्धनं सामान्यं कर्म्म शोणितस्य शोणितवर्द्धनमित्येवमादि । द्रव्याणां द्रव्यं कार्य्यम् । पृथिव्यादीनां कार्य्यं पृथिव्यादिद्रव्यं कार्य्यं सामान्यम् । द्वित्वप्रभृतयः सङ्ख्याः पृथक्त्व संयोगविभागाश्च । द्रव्याणां द्वित्वादिसङ्ख्याः पृथक्त्वसंयोगविभागाश्च गुणाः कार्य्यं सामान्यम् । सर्वाणि द्रव्याणि द्वित्वादिसङ्ख्यावन्ति नत्वेकानि । पृथक् च संयुक्तानि च विभक्तानि चेति । संयोगादीनां द्रव्यम् । संयोगादीनां द्रव्यं कार्य्यसामान्यम् । अनेकद्रव्यसंयोगाद्धि सर्व्वाणि द्रव्याणि जायन्ते इति ।

रूपाणां रूपम् । रूपाणां कार्य्यसामान्यं लोहितादिरूपम् । एतेन रसादयो व्याख्याताः ॥ समवायित्वं यथाकारणमपि ॥ यथाकारणं क्रियागुणवत् समवायिकारणमिति समवायित्वं द्रव्यस्य सामान्यम् । द्रव्याश्रय्यगुणवान् संयोगविभागेष्वकारणमन्यापेक्षः समवायिकारणं गुण इति गुणानां समवायिकारणत्वं सामान्यम् । द्रव्याश्रय्यागुणवत् संयोगविभागेष्वनपेक्षकारणमन्यापेक्षं समवायिकारणं कर्म्मेति समवायिकारणत्वमुत्क्षेपणादीनां क-

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

र्म्मणां सामान्यम्॥ गुरुत्व प्रयत्न संयोगानामुत्क्षेप-
णम् ॥ गुरुत्वादीनामुत्क्षेपणं कार्य्यसामान्यम्।
गुरूणि हि द्रव्याणि शक्यन्ते उत्क्षेप्तुं हस्तादिप्रयत्नेन
संयोगान्न तु लघूनि॥ संयोगविभागवेगाश्च कर्म्म-
णाम्॥ कर्म्मणामुत्क्षेपणादीणां कार्य्यसामान्यं
संयोगोविभागश्च वेगश्चेति। कर्म्मणाविना सं-
योगो विभागोवेगो वा न जायते॥ सान्नित्य-
मद्रव्यवत् कार्य्यं कारण सामान्यविशेषवदिति द्रव्य-
गुणकर्म्मणामविशेषः॥ सद्यस्तु नित्यमुत्पद्य पुन र्नजा-
यते इति। अद्रव्यवत् द्रव्यानारब्धं कार्य्यमुपादा-
ननिष्पन्नं कारणमुपादान समवायिकारणं सामान्यं
समानार्थिता विशेषस्त्वसमानार्थता तत्सामान्यवत्
तद्विशेषवच्च सर्व्वं नवद्रव्यसप्तदशगुणपञ्चकर्म्म।
अव्यक्तं नामात्मा कालक्षेत्रज्ञप्रधानानीति त्रयो-
पादानकः कार्य्यएवाद्रव्यवांश्च न हि कारणभूत-
कालादीनि द्रव्याणि। कालस्य सन्नित्यस्याद्रव्यवान्
खल्वव्यक्तस्यकालांशोट्रके।तगुणविशिष्टः सम्वत्सर
इतएव कार्य्यः। दिशोऽपिचाद्रव्यवत्यः सात्त्विका-
हङ्काराज्जातात्त्वाकाशाधिदेवतासत्त्वादिगुणयोगात्
प्राच्यादिरभूदिति ततश्च कार्य्या। खादीनि मनश्चा-
हङ्कारिकाणि। रूपादयश्च सप्तदश गुणा आत्य-

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

त्तिकाहङ्कारिकसत्त्वादिगुणोपादाना इत्यद्रव्यवन्तः कार्य्याश्च। रजोगुणोपादानानि कर्म्माणि पश्चाद्रव्यवन्ति कार्य्याणि। त्रीण्येव सत्तादि द्रव्यत्वादिसामान्यवन्ति। पृथिवीत्वादिविशेषवन्ति चेति तत्राणामविशेष इति।

अद्रव्यवत्त्वान्नित्यत्वमुक्तम्॥ संयोगाद्धि खल्वनेकद्रव्यमेकीभूय कार्य्यद्रव्यं स्यात् तस्मादद्रव्यवद्यावत् कार्य्यं नित्यम्। अद्रव्याणां ह्युपादानानां समवायो नित्यो भूम्यादीनां गुणः समवायइव॥ कारणाभावात् कार्य्यभावः॥ कार्य्याणामनेकद्रव्यारब्धानामनेक गुणारब्धानामनेककर्म्मारब्धानाञ्च द्रव्यगुणकर्म्मणां समवायिकारणसमवायाभावादभावः। नैषामुपादानानां कार्य्यैं समवायोनित्यः॥ संयोगाद्द्रव्याणां द्रव्यगुणकर्म्मसमवायः स्यादिति।

न कार्य्याभावात् कारणाभावः॥ कार्य्याणां द्रव्यगुणकर्म्मणामभावान्नतदुपादानकारणाभाव स्यात्। कार्य्यं हि नष्टमुपादानरूपमापद्यते। कारणलयो हि नाशः। एव्वं यथास्थानं विस्तरेण व्याख्यास्यते इति।

अथैतदुपसंहरति। इत्युक्तं कारणं कार्य्यमिति। इत्र्वदा सर्व्वभावानामित्यादिना कर्म्म नान्यद-

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

इत्युक्तं कारणं कार्य्यं धातुसाम्यमिहोच्यते धातुसाम्यक्रियाचोक्तातन्त्रस्यास्य प्रयोजनम्॥

पेचते इत्यन्तेन सामान्यं नाम कारणं तस्य कार्य्यं सर्व्वभावानां वृद्धिरेकत्वञ्च। विशेषो नाम कारणं तस्य कार्य्यं सर्व्वभावानां ह्रासः पृथक्त्वञ्च द्वयम् समवायः कारणं तस्य कार्य्यं सर्व्वभावानां मेलनम्। द्रव्यं कारणं तस्य कार्य्यं गुणकर्म्माश्रयसजातीयद्रव्यं मूर्त्यादि। गुणः कारणं तस्य कार्य्यं निर्द्दिष्टसजातीयगुणविशेषाः। कर्म्म च कारणं तस्य कार्य्यं सजातीयविजातीयकर्म्म संयोगविभागौ चेति सर्व्वमुक्तम्। अथैतदायुर्वेदस्याधिकरणं पुरुषञ्च कारणमुक्ता तत्र कार्य्यमाह। धातुसाम्य मिहोच्यते। धातुसाम्यक्रिया चोक्ता तन्त्रस्यास्यप्रयोजनमिति।

इह सत्त्वादित्रयात्मके पुरुषे धातुसाम्यं समधातुरक्षा तन्त्रस्यास्यायुर्व्वेदस्य प्रयोजन मुच्यते। न केवलं समधातुरक्षा प्रयोजनं धातुसाम्यक्रिया चास्य तन्त्रस्य प्रयोजनमुक्ता। विषमधातौ पुरुषे धातुसाम्यकरणं धातुसाम्यक्रिया। धातुसाम्यन्तु प्रकृतिरारोग्यमित्येकोऽर्थः। विकारो धातुवैषम्यं साम्यं प्रकृतिरुच्यते। सुखसंज्ञकमारोग्यं

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

विकारो दुःखमेव तु। इति वक्ष्यते। अत्रायमभिसन्धिः। सर्व्वत्रैव मुख्यप्रयोजनं सुखं दुःखनिवृत्तिश्च। तदुभयं न धातुसाम्यकार्य्यं धातुसाम्यकार्य्यं हि सुखं दुःखनिवृत्तिस्तु मोक्षे भवति न तदा नित्यसुखाभिव्यक्तिर्भवति पारमार्थिकतत्त्वज्ञानात्तु निःशेषेण दुःखनिवृत्तिर्भवति। यदि वा यावन्न पारमार्थिकतत्त्वज्ञानमुदेति न तावन्मनः समधातु भवति तस्मात् धातुसाम्यकार्य्यैव दुःखनिवृत्तिरिति॥ यस्तु व्याचष्टे। इत्युक्तं सामान्यादिकं षड्विधं कारणमुक्तं इह शास्त्रे धातुसाम्यंकार्य्य मुच्यते। च यस्माद्धातुसाम्यक्रियाऽस्य तन्त्रस्य प्रयोजनमिति।

तन्नसाधु। विषमधातोरेवहि धातुसाम्यकरणमुपपद्यते। स्वस्थस्य धातुसाम्यरक्षणं प्रोयजनमस्य तन्त्रस्य नोक्तं भवति तत्प्रयोजनाय च स्वस्थपरायणहेतुलिङ्गौषधज्ञानमिह शास्त्रे प्रोक्तमिति। सुश्रुते चोक्तम्। अथायुर्व्वेदप्रयोजनं व्याध्युपसृष्टानां व्याधिपरिमोक्षः साम्यरक्षणञ्चेति।

धातुसाम्ये सति धातुसाम्यकरणमनुपपन्नं धातुसाम्यरक्षणमेवोपपद्यते धातुवैषम्ये धातुसाम्यकरणमुपपद्यते। तच्च धातुवैषम्यं कुतो भवति कुतो

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

कालबुद्धीन्द्रियार्थानां योगो मिथ्या न चाति च।
द्वयाश्रयाणां व्याधीनां त्रिविधो हेतुसङ्ग्रहः॥

वा साम्यमित्यतः संग्रहेण तयोः कारण माह ।

कालबुद्धीन्द्रियार्थानामित्यादि । अत्र बुद्धिपदेन धीधृतिस्मृतयस्तत्प्रयुक्तवाङ्मनः शरीरप्रवृत्तिश्चोच्यन्ते। तथैव प्रपञ्चयिष्यति तिस्रैषणीये कतिधातुपुरुषीये च । इन्द्रियपदेनेहार्थोपादानात् वाह्यानां श्रोत्रादीनां पञ्चानां ग्रहणम् । तेन मनोमनोऽर्थचिन्तनीयादीनां व्यावृत्तिः कृता । इन्द्रियोपक्रमेऽध्याये हि पञ्चेन्द्रियाणीति वक्ष्यते । यद्यपि पञ्चार्था इति च तत्रैव वक्ष्यते अर्थाः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धा इति च वक्ष्यते तेनार्थपदमात्रग्रहणेन पञ्चानां प्राप्तौ यत् पुनरिन्द्रियग्रहणं कृतं तेन मनोऽर्थः पुनश्चिन्त्यमिति च यदुच्यते तद्व्यावृत्तिः कृता स्वशास्त्रे मनस इन्द्रियाभिधानाभावात् परतन्त्रसिद्धेन्द्रियत्वानुमतत्वेऽपि स्वतन्त्रे व्यवहारार्थं पञ्चेन्द्रियाणीत्युक्तम् । कालश्च बुद्धयश्चेन्द्रियार्थाश्चेति तेषां योगः सम्बन्धः पुरुषे मिथ्या च न चाति चेति त्रिविधविकल्पो द्वयाश्रयाणां व्याधीनां त्रिविधो हेतुसंग्रहः । अथवा । कालश्च बुद्धयश्चेन्द्रियाणि च

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

तैः सह्यार्थानां योगो मिथ्या न चाति च। कालै-र्थस्य पुरुषशरीरस्य योगः। बुद्धिभिरर्थस्य बोद्ध-व्यचिन्त्यादेर्योगः। इन्द्रियैः श्रोत्रादिभिः स्वस्वा-र्थानां शब्दादीनां योग इति। मिथ्या याथार्थवि-पर्ययः।नञर्थोऽत्र क्वचिदल्पत्वं क्वचित् सर्वशः प्रति-षेध इति। अतीति अयिशयः। इयं शरीरं सत्त्वसं-ज्ञश्चाश्रयो ऽधिकरणं येषां तेषां तथा।व्याधीनामव्य-वहितपूर्वोत्तरकालप्रवृत्तिशीलधातुवैषम्यदुःखानां हेतुरव्यभिचारी हेतुस्तेषां संग्रहः संक्षेपः। सूत्र-मिदं स्वयं भाष्येण तिस्रै षणीये व्याख्यास्यते।तद्यथा शीतोष्णवर्षलक्षणाः पुनर्हेमन्तग्रीष्मवर्षाः संवत्सरः स कालस्तत्रातिमात्रस्वलक्षणः कालातियोगः। हीन-स्वलक्षणः कालायोगः यथास्वलक्षणविपरीतलक्ष-णस्तु कालमिथ्यायोगः कालः पुनः परिणामइति अत्र परिणामत्ववचनेन कालस्य कारणान्तरजन्य-मानभावानां परिणतिहेतुत्वस्वभावः ख्यापित स्तेन हीनातिमिथ्याभूतः कालो वातपित्तकफरजस्तमसां वैकृतीं प्राज्ञादिसत्त्वदोषसमगुणाः प्रकृतानां वैष-म्यलक्षणां दुष्टिं जनयति तथाच यथास्वलक्षणस्तु भावानां तत्तद्रूपेण कारणान्तरजन्यमानानां परि-

For Private And Personal Use Only

णतिं जनयति न तु वैकृतवैषम्यमित्यभिप्रायेणात्र प्रावृडादिकालस्य सम्प्राप्ति र्न पृथगुक्ता । यद्वाऽत्र कालस्य हीनातिमिथ्याभूतयोगानामव्यभिचारिहेतुत्वेनोक्तिः । कतिधापुरुषीये तु कालसम्प्राप्ते र्यद्धेतुत्वं वक्ष्यति तत् तत्रैव तदुदाहरणदर्शनात् तत्तद्रूपेण कारणान्तरोत्पाद्यमानभावानां ताद्रूप्येण परिणतिजनकत्वं बोध्यम् । यदुक्तमुदाहरणम् । निर्दिष्टा कालसम्प्राप्ति र्व्याधीनां हेतुसंग्रहे । चयप्रकोप प्रशमाः पित्तादीनां यथा पुरा । मिथ्याऽतिहीनलिङ्गाश्च वर्षान्ता रोगहेतवः । जीर्णभुक्तप्रजीर्णान्नकालाकालस्थितिश्चया । पूर्व्वमध्यापराह्णाश्च रात्र्या यामा स्त्रयश्च ये । येषु कालेषु नियता ये रोगास्ते च कालजाः । अन्येद्युष्कोद्व्यहग्राही तृतीयकचतुर्थकौ । स्वेस्वेकाले प्रवर्त्तन्ते कालेह्येषां बलागमः । एते चान्ये च ये केचित् कालजा विविधा गदाः । अनागते चिकित्स्यास्ते बलकालौ विजानता । कालस्य परिणामेन जरामृत्युनिमित्तजाः । रोगाः स्वाभाविका दृष्टाः स्वभावो निष्प्रतिक्रियः । निर्दिष्टं दैवशब्देन कर्म्म यत् पौर्व्वदैहिकम् । हेतुस्तदपि कालेन रोगाणामुपलभ्यते । नहि कर्म्म महत् किञ्चित् फलं यस्य न भुज्यते । क्रियाघ्नाः कर्म्मजा-

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

रोगाः प्रशमं यान्ति तत्त्वयादिति । इत्यन्यापि मिथ्याहीनातिलिङ्गानि कालस्य प्रज्ञापराधादेव जायन्ते पापानि च । जनपदोद्धंसनीये हि वायुरुदकं देशः काल इति चत्वारोभावा जनपदोद्धंसने सामान्यहेतव उक्ता स्तेषां यथाविधत्वेन हेतुत्वं तदुक्तं कालं तु खलु यथर्तुलिङ्गविपरीतलिङ्गमतिलिङ्गं हीनलिङ्गं चाहितं व्यवस्येदिति वच्यते । तदुत्तरमग्निवेशप्रश्नः अथ खलु भगवन् कुतोमूलमेषां वाय्वादीनां वैगुण्यमुत्पद्यते येनोपपन्ना जनपदमुद्धंसयन्तीति तमुवाच भगवानात्रेयः सर्वेषामप्यग्निवेश वाय्वादीनां यद्वैगुण्यमुत्पद्यते तस्य मूलमधर्म्मस्तन्मूलञ्चासत् कर्म्म पूर्व्वकृतं तयोर्योनिः प्रज्ञापराध एवेति वच्यते तथा कतिधापुरुषीये धीधृतिस्मृतिविभ्रंशः सम्प्राप्तिः कालकर्म्मणाम् । असात्म्यार्थागमश्चेति विज्ञेया दुःखहेतव इति रोगहेतुसंग्रहे धीधृतिस्मृतिविभ्रंशएव बुद्धेर्मिथ्यादियोगः कालमिथ्यादियोगस्त्वसात्म्यार्थागमेऽन्तर्भूत एव तु कर्म्मणामिति कालशब्देन भावानां परिणतिप्रतिनियतः कालो मिथ्यादियोगवान् वा समो वा तस्य सम्प्राप्तेर्धातुवैषम्यजनकत्वे व्यभिचाराद्धीनमिथ्यातिलिङ्गस्य तु व्यभिचारादसात्म्यार्थागमेऽन्तर्भूय का-

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

रणान्तरेण जन्यमानभावानां परिणतौ हेतुत्वेन प्राकृतवैषम्यहेतुत्वेन च पृथगुपदिष्टः । तथा चार्थस्य व्यञ्जकोत्पादकसर्व्वहेतूपसंहाराभिप्रायात् । एवं कालस्य तद्देशपरिहारमन्तरेण हीनातिमिथ्यालक्षणस्यापरिहार्य्यत्वेन बुद्ध्यादेः पूर्व्वमभिधानमिति । प्रज्ञापराधजन्यत्वात् विषमवाङ्मनःशरीरप्रवृत्तिलक्षणकर्म्मण इव विषमवाङ्मनःशरीरप्रवृत्तिजन्यपापस्यापि प्रज्ञापराधेऽन्तर्भाव इत्याह तद्बीजाङ्कुरन्यायेन सङ्गतम् । यच्च पापस्य कर्म्मजव्याधौ साक्षाद्धेतुत्वं नान्यत्वततोऽत्र हेतुसंग्रहोनयुज्यते । यत्तु कालपरिणामेन पापस्य रोगहेतुत्वात् कालेऽन्तर्भाव इति वदति तदपि न युक्तं सर्व्वस्यैव हेतोः कालेनार्थकरत्वात् कालेऽन्तर्भावापत्तेः रोगजनकत्वाच्च ।

बुद्धिरिति । यद्यपि बुद्धिः पञ्चधा कतिधापुरुषीये दृश्यते । चेतनाधृति बुद्धिः स्मृतिरहङ्कारो लिङ्गानि परमात्मन इति वचनेन । तथाप्यत्र बुद्धिश्चेतनाहङ्कारवर्ज्जं त्रिविधा धृति बुद्धि स्मृतिभेदेन सम्भाव्यते । चेतना हि सा यया वस्तूनि पश्यन्नपि जातमात्रबाल इव न जानीते शब्दं शृण्वन्नपि न बुध्यते किमिदमिति स्पृश्यं स्पृशन्नपि न वेत्ति किमिदमिति ।

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

दुग्धादीन् पिबन्नपि न जानीते किमिदमिति । गन्धं जिघ्रन्नपि नावगच्छति किमिदमिति तच्च चैतन्यमात्रं येन बुद्धिकर्मेन्द्रियाणि स्वार्थेषु केवलं प्रयुज्यते न तु तत्स्वार्थविज्ञानायेति । तथाविधायाश्चेतनाया भ्रंशासम्भवात् । अहङ्कारो हि त्रिविधो वैकारिकस्तैजसस्तामसश्चेति तत्र वैकारिको जागरितावस्थायां प्रत्यक्षादिधीधृतिस्मृतिहेतुः । तैजसः स्वप्नावस्थायां प्रविविक्तोपभोगहेतुबुद्धिरन्तःप्रज्ञानमुच्यते तामसः सुषुप्त्यवस्थायामानन्दमात्रोपभोगहेतुबुद्धिः प्रज्ञाऽभिधीयते तथाविधस्याहङ्कारस्य विभ्रंशासम्भवाच्च तद्विभ्रंशोऽजागरितोऽसुप्तोऽसुषुप्तश्च स्यात्तथात्वं तु नास्ति च लोके । धृतिर्हि नियमात्मिका तस्या भ्रंशसम्भवाच्च बुद्धिर्हि समदर्शिनी तस्या अपि भ्रंशसम्भवाच्च स्मृतिर्हि स्मर्त्तव्याधिष्ठिता तस्याश्च भ्रंशसम्भवाच्चेति मेधा तु धारणावती बुद्धिरेवेति नाधिकत्वात् नास्या असंग्रहः । कतिधापुरुषीयेऽपि धीधृतिस्मृतिविभ्रंशादिति दर्शनाच्च त्रिधैव बुद्धिर्दृश्यतेऽत्र । तासु मध्ये बुद्धिः समदर्शनलक्षणा सा चाप्तोपदेशेन समयोगात् समां वाङ्मनःशरीरप्रवृत्तिं जनयति । तद्यथा नित्यावश्यम्भावे वाच्यं वाच्यं वाचयति काले । कालेचानित्ये वाच्यं वाच्यंवाच

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

यत्यवश्यम्भावे हिते चावश्यम्भावे हितं वाच्यति वाच्यं काले काले चाहितमहिते वाच्यं वाचयत्यवश्यम्भावे। नित्ये चावश्यम्भावे मनो निवेशयति काले। काले च मनो निवेशयत्यनित्येऽवश्यम्भावे। हिते च हितं मनो ऽवश्यम्भावे निवेशयति काले। काले च हितं मनो निवेशयत्यहितेऽवश्यम्भावे। काले च दापयत्यादापयति देयमादेयं हितं प्राणी नाकाले न चाहितम्। गमयति काले चागमयति काले हितं गम्यमागम्यं प्राप्तौ नाकाले न चाहितम्। पुमांसं शाययति स्थापयत्यासयति काले न चाहितम्। काले सृजति मूत्रं शकृत्। रमयति काले हितं विहितं नाकाले न चाहितमिति बुद्धिसमयोगः सुखहेतुः। सा चहीनस्वलक्षणा चेत्तर्हि काले चाकाले च हिते चाहिते च सर्व्वशो वाच्यं न वाचयतीति बुद्धिहीनयोगाद्वागयोगः। स्वलक्षणातिलक्षणा तु बुद्धिः काले चातिवाच्यं वाचयत्यकाले च हिते चहितेचार्थे इति बुद्ध्यतियोगाद्वागतियोगः। स्वलक्षणविपरीतलक्षणा तु बुद्धिरावश्यकेऽनावश्यके च हिते चाहिते च वाच्यं सूचकयत्यन्तयत्यकालकलहे प्रियां करोति प्रलापयत्यननुकूलयति परुषयतीत्येवमादिर्वाङ्मिथ्यायोगो बुद्धिमिथ्यायोगाद्भवति। इतिच चिन्त-

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

नियमात्मिका। साहि पुनराप्तोपदेशेन चित्तं नियम्याहिताद्दार्थाद्धिता एव वाङ्मनःशरीरप्रवृत्तीर्जनयति। तद्यथा नियमयति वाचमर्थे हिते मनो नियम्य न चाहिते प्रवर्त्तयत्यर्थे। हिते मनो नियमयत्यर्थे न चाहिते।स्वस्वार्थे नियमयत्यर्थे हिते शरीराङ्गानि मनो नियम्य न चाहिते। इति धृतिसमयोगः सुखहेतुः। सा च हीनस्वलक्षणा चेद्वाचं कालेचाकाले च हितेचाहिते च वाचयति मनोऽल्पं नियम्येति धृतिहीनयोगाद्वागयोगः। स्वलक्षणातिलक्षणा तु धृतिर्हिते चाहिते चातिशयेन मनो नियम्य न वाच्यं वाचयतीति धृत्यतियोगान्नियतवागतियोगः। स्वलक्षणविपरीतलक्षणा तु धृतिरहिताद्दर्थान्मनो न नियन्तु मर्हति विषयप्रवणम्। तेन वाचमन्यथा वाचयति देवं गां गुरुं वृद्धान् सिद्धान्दषीन् निन्दयति यद्वाचा न युज्यते यत्तं तथा वाचयति इति धृतिमिथ्यायोगाद्वाङ्मिथ्यायोगः। स्मृतिस्तु स्मर्त्तव्याधिष्ठिता सा ह्याप्तोपदिष्टान् स्मर्त्तव्यानर्थान्वैधान् मानसे नियमतो निभायाभ्यान्त्या तत्त्वतोऽनुभावयन्त्यनुवर्त्तयन्ती च विहिता हिता वाङ्मनःशरीरप्रवृत्तीर्जनयति नातोऽविहितानर्थान् हितानाचरितुं शक्नोति कश्चित् स्मृतिमानिति।तद्य-

For Private And Personal Use Only

था।देवानृषीन्गुरून् गा नमस्यान् साधून् वाचं स्ताव-
यति हितञ्च मधुरञ्च प्रियं च मृदु च नात्युच्चैर्नाति-
नीचैः सत्यं कालेऽनुकूलं वाचयति मनश्च तान् पूजय-
ति भक्तिश्रद्धातिशयेन मानयति काले हिते चावश्यके
चार्थे पाणी पादादीनि च स्वस्वकर्माणि यथा-
र्हाणि प्रयोजयति कर्त्तुमिति प्रकृतिसमयोगः सुख-
हेतुः। सा पुना रजस्तमोभ्यां परिभूता स्वलक्षण-
हीनलक्षणा देवादीन् क्वचिदर्च्चयति नार्च्चयति वा
क्वचिन्मधुरां क्वचित् परुषां क्वचित्प्रियां क्वचिदप्रियां
वा सत्यां वा ऽनृतां वाऽनुकूलां वाननुकूलां वा वाचं
वाचयति विनष्टा च न देवादीन् वाचं स्तावयति ना-
र्च्चयति नमधुरां न प्रियां न सत्यां वा वाचं वाचयति
नानुकूलामित्येवमादिः प्रकृत्ययोगाद्वागयोग इति बु-
द्ध्यादित्रयायोगाद्वागयोगत्रयं तस्मात् सिद्ध वृद्ध गुरु-
देव ब्राह्मणर्षिप्रभृतीनामवमानेन कोपादभिशापा-
भिचारादितो भस्मताप्राप्तिरागन्तुज्वरादयो वा
भवन्ति। कलहाभिनिर्वृत्ति र्वा जनानां कोपादिति।
अथ हीनस्वलक्षणा च बुद्धिर्नावश्यम्भावे निवेशयति
चित्तं हिते वा नावश्यके निवेशयत्यहितेवेति बुद्धि-
हीनयोगान्मनोहीनयोगः।सा पुनः स्वलक्षणातिल-
क्षणा चेत्तर्हि नित्यावश्यके कालेचाकाले च हिते चा-

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

हितेषातिमात्रं निवेशयति चित्तमिति मनोतियोगो बुद्ध्यतियोगात्। सा पुनः स्वलक्षणविपरीतलक्षणा चेत्तदा भयशोककोपलोभमोहमानेर्ष्यामिथ्यादर्श-नादिषु मनोनिवेशयति नित्ये चानित्ये चार्थे हिते चाहिते चेति बुद्धिमिथ्यायोगान्मनोमिथ्यायोगः।एवं धृतिश्च स्वलक्षणहीनलक्षणा चेत्तर्हि चित्तमहितेऽर्थे चपलयति न च हिते नियमयतीतिधृतिहीनयो-गान्मनोहीनयोगः।सा चातिस्वलक्षणा तु चित्तमर्थे-ष्वहितेकाले चातिमात्रं निवर्त्तयति न च हितेऽपि प्रवर्त्तयतीति धृत्यतियोगान्मनोऽतियोगः। स्वल-क्षणविपरीतलक्षणा तु धृतिश्चित्तं न भीषयति भीषणादभीषणाद्वा विभीषयति न शोचयति शोच-कादशोचकाद्वा शोचयति न कोपयति कोपनादको-पनाद्वा कोपयति लोभयत्यलोभनीये लोभनीये च न वा लोभयति। न मोहयति मोहनादमोहनाद्वा मो-हयति। नाभिमानयत्यभिमानिकेऽनभिमानिकेवाऽ-भिमानयति चित्तं न चेर्ष्ययतीर्ष्यणीयायानीर्ष्यणी-यायवेर्ष्ययति द्रोहयत्यद्रोहणीयाय नद्रोहयति च द्रोहणीयायैवमादि धृतिमिथ्यायोगान्मनोमिथ्या-योगः। तथा स्मृतिरपि हीनस्वलक्षणा चेत्तर्हि कचिच्चित्तमाप्तोपदिष्टार्थं हितमहितञ्च स्मारयति

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

न वा क्वचित् काले इति स्मृतिहीनयोगान्मनोहीनयोगः । अतिलक्षणा तु स्मृतिरतिस्मारयति चिन्तं हितमर्थमहितञ्च शोचनीयादिकमिति स्मृत्यतियोगान्मनोतियोगः । स्वलक्षणविपरीतलक्षणा पुनर्हितमहितं स्मारयति स्मारयति चाहितं हितमिति । तद्यथा । शोकमशोकमशोकं शोकमित्येवमादिस्मृतिमिथ्यायोगान्मनोमिथ्यायोग इति बुद्ध्यादित्रयत्रियोगान्मनस्त्रियोगतः कामशोकादिहेतुका ज्वरातिसारादय आगन्तवो भवन्ति ।

अथ हीनलक्षणा बुद्धिर्नात्रयस्मावे चेष्टयति श्रोत्रादीनीन्द्रियाणि हस्तादीनि च स्वार्थेषु शेषमङ्गस्येति बुद्धिहीनयोगाच्छरीरहीनयोगः । अतिलक्षणा तु योजयत्यतिमात्रेण चेष्टयति चेति बुद्ध्यतियोगाच्छरीरातियोगः । विपरीतलक्षणा पुनर्वेगविधारणविषमस्खलनपतनगमनप्रहरणप्राणरोधाङ्गविन्यासवैषम्यादिकं जनयतीति बुद्धिमिथ्यायोगाच्छारीरोमिथ्यायोगः । एवं धृतिश्च हीनस्वलक्षणा हिते शरीरकर्म्मणि शरीरं चेष्टयति मुहुरिति धृतिहीनयोगाद्देहहीनयोगः । अतिस्वलक्षणा तु हितेऽपि शरीरकर्म्मणि न चेष्टयत्यकालेऽपीतिधृत्यतियोगाद्देहातियोगः।विपरीतलक्षणा तु धृतिर्हिते

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

शारीरकर्म्माणि न चेष्टयति काले चेष्टयत्यकाले चाहिते चेति वेगविधारणादि स्यादिति इतिमिथ्यायोगाच्छारीरमिथ्यायोगः। अथ स्मृतिर्यदि हीनस्वलक्षणा तदाप्तोपदिष्टार्थानल्पं वा नवा स्मारयन्ती शारीरकर्म्मसु शरीरं हस्तादिकमल्पं वा नवा चेष्टयति इति स्मृतिहीनयोगाच्छारीरहीनयोगः। अतिस्वलक्षणात्वतिस्मारयन्ती अतिचेष्टयतीति स्मृत्यतियोगाच्छारीरातियोगः। विपरीतस्वलक्षणा तु स्मृतिरन्यथा स्मारयन्ती चान्यथा चेष्टयतीति स्मृतिमिथ्यायोगाच्छारीरमिथ्यायोगः। इति बुद्ध्यादित्रययोगत्रयाच्छारीरकर्म्मयोगत्रयादभिघाताद्यागन्तुजाज्वरादयः स्युरित्येव युक्त्या प्रज्ञापराधादेवेन्द्रियार्थायोगमिथ्यायोगातियोगा भवन्त्येवेति चेत्तथापि शारीरेष्वङ्गेषु बाह्येषु मध्ये बुद्धीन्द्रियाणां बुद्धिहेतुत्वेन प्राधान्यात्तेषां व्यापत्करधातुवैषम्यहेतुमसात्म्येन्द्रियार्थसंयोगं पृथगुपदिदेश। तत्र सततावधानविधानार्थमिति। एवं प्रज्ञापराधादेवाधर्म्मः स्यात् प्रज्ञापराधकृतत्वादधर्म्महेतुत्वसत्कर्म्मणः इति न तस्य पृथगुपादानमिति। तथा च स्वयं तिस्रैषणीयेऽध्याये वक्ष्यति। शीतोष्णवर्षलक्षणाः पुनर्हेमन्तग्रीष्मवर्षाः सम्वत्सरः। स कालस्तत्रा-

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

तिमात्रस्वलक्षणः कालातियोगः। हीनस्वलक्षणः कालायोगः। यथास्वलक्षणविपरीतलक्षणस्तु कालमिथ्यायोगः। कालः पुनः परिणाम उच्यते इति तेनात्र कालशब्देन यथास्वलक्षणहीनातिमिथ्यालक्षणस्त्रिरूपः। तथात्वेऽपि भावानां परिणतिहेतुत्वानपायात्। न तु समलक्षणः कालो गृह्यते वैषम्याजनकत्वेन व्यभिचारात् अतएव धातुवैषम्येऽव्यभिचारिहेतुसंग्रहोऽभिप्रेतः कतिधापुरुषीये सर्व्वहेतुसंग्रहोऽभिप्रेत इति बोध्यम्। एवं तत्रैवोक्तम्। कर्म्म वाङ्मनःशरीरप्रवृत्तिः। तत्र वाङ्मनःशरीराणामतिप्रवृत्तिरतियोगः। सर्व्वशोऽप्रवृत्तिरयोगः। सूचकानृताकालकलहाप्रियावद्धानुपचारपरुषवचनादि वाङ्मिथ्यायोगः। भयशोकक्रोधलोभमोहमानेर्ष्यामिथ्यादर्शनादिर्मानसो मिथ्यायोगः। वेगविधारणोदीरणविषमस्खलनगमनपतनादिप्रणिधानाङ्गप्रदूषणप्रहारावमर्द्दनप्राणोपरोधसंक्लेशनादिः शारीरो मिथ्यायोग इति।

एवमयोगात् योगवर्ज्जं कर्म्म वाङ्मनः शरीरजमहितमनुपदिष्टं यत्तदपि मिथ्यायोगं विद्यादिति यत् कर्म्म त्रिविधं वाङ्मनःशरीराणामुक्तं तद् बुद्धेरति योगायोगमिथ्यायोगेभ्यः सम्यग्योगविपरीतेभ्य एव

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

भवति सति हि बुद्धेः सम्यग्योगे तथाविधं तोवोधं कर्म्म नोपपद्यते इति त्रिविधविकल्पं तान्त्रिविधमेव कर्म्म प्रज्ञापराध इति व्यवस्येत्। कतिधापुरुषीयेऽपि विषमाभिनिवेशो यो नित्यानित्येहिताहिते। ज्ञेयः स बुद्धिविभ्रंशः समं बुद्धिर्हि पश्यति। विषयप्रवलं चित्तं धृतिभ्रंशान्नशक्यते। नियन्तुमहितादर्थाद्धृतिर्हि नियमात्मिका। तत्त्वज्ञाने स्मृतिर्यस्य रजोमोहावृतात्मनः। भ्रश्यते स स्मृतिभ्रंशः स्मर्त्तव्यं हि स्मृतौ स्थितम्। धीधृतिस्मृतिविभ्रष्टः कर्म्म यत् कुरुतेऽशुभम्। प्रज्ञापराधं तं विद्यात् सर्व्वदोषप्रकोपणम्। उदीरणं गतिमता मुदीर्णानाञ्च निग्रहः। सेवनं साहसानाञ्च नारीणाञ्चातिसेवनम्। कर्म्मकालातिपातश्च मिथ्यारम्भश्च कर्म्मणाम्। विनयाचारलोपश्च पूज्यानाञ्चाभिधर्षणम्। ज्ञातानां स्वयमर्थानामहितानां निषेवणम्। परमौन्मादिकानाञ्चाप्रत्ययानां निषेवणम्। अकालादेशसञ्चारौ मैत्रीसंक्लिष्टकर्म्मभिः। इन्द्रियोपक्रमोक्तस्य सद्वृत्तस्य च वर्जनम्। ईर्ष्यामानभयक्रोध लोभमोहमदभ्रमाः। तज्जं वा कर्म्म यत्क्लिष्टं क्लिष्टं यद्देहकर्म्म च। यच्चान्यदीदृशं कर्म्म रजोमोहसमुत्थितम्। प्रज्ञापराधं तं शिष्टा ब्रुवतेव्याधिकारणम्।

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

बुद्ध्याविषमविज्ञानं विषमञ्च प्रवर्त्तनम् । प्रज्ञापराधं जानीयान्मनसोगोचरं हि तदिति । सामान्यतो निर्द्दिष्टं विशेषयित्वा बोध्यम् । तथार्थानामतिमात्र-पटहोत्क्रुष्टादिशब्दानामतिमात्रं श्रवणमतियोगः। सर्व्वशोऽश्रवणमयोगः । परुषेष्टविनाशोपघातप्रध-र्षणभीषणादिशब्दश्रवणं मिथ्यायोगः । तथाति-शीतोष्णानां स्पृश्यानां स्नानाभ्यङ्गोत्सादनादीना-ञ्चात्युपसेवनमतियोगः । सर्व्वशोऽनुपसेवनमयोगः । विषमस्थानाभिघाताशुचिभूतसंस्पर्शादयश्चेति मि-थ्यायोगः सर्व्वशोऽनादानमयोगः । तथातिप्रभा-वतां दृश्यानाञ्चातिमात्रं दर्शनमतियोगः । सर्व्वशो-ऽदर्शनमयोगः । अतिसूक्ष्मातिविप्रकृष्टरौद्रभैर-वाद्भुतद्विष्टवीभत्सविकृतादिरूपदर्शनं मिथ्यायो-गः ।तथा रसानामत्यादानमतियोगः। सर्व्वशो ऽना-दानमयोगः । आहारद्रव्याणामतिप्रमाणानामादा-नमतियोगः। सर्व्वशोऽल्पप्रमाणानां वाऽनादानमयो-गेऽन्तर्भवति । मिथ्यायोगस्तु रसनार्थानां प्रकृतिक-रणसंयोगदेशकालोपयोगसंस्थोपयोक्तृणामाहारवि-धिविशेषायतनानां सप्तानां विपर्य्ययेणोपयोगः । तत्र प्रकृतिरुच्यते स्वभावो यः स पुनराहारौषध-द्रव्याणां स्वाभाविको गुर्व्वादिगुणयोगः । तद्यथा

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

माषमुद्गयोः शूकरैणयोः। करणं पुनः स्वाभाविकानां द्रव्याणामभिसंस्कारः। संस्कारो हि गुणाधानमुच्यते। ते गुणाश्च तोयाग्निसन्निकर्षशौचमन्थनदेशकालवशेन भावनादिभिः कालप्रकर्षभाजनादिभिश्चाधीयन्ते। संयोगस्तु द्वयोर्बहूनां वा द्रव्याणां संहतीभावः स विशेषमारभते यं नैकैकशो द्रव्याण्यारभन्ते। तद्यथा मधुसर्पिषो र्मधुमत्स्यपयसां संयोगः। देशः पुनःस्थानं द्रव्याणामुत्पत्तिप्रचारौ देशसात्म्यञ्चाचष्टे। कालो हि नित्यगश्चावस्थिकश्च। तत्रावस्थिको विकारमपेक्षते नित्यगस्तु ऋतुसात्म्यापेक्षः। उपयोगसंस्थातूपयोगनियमः। स जीर्णलक्षणापेक्षः। उपयोक्ता पुनर्यस्तमाहारमुपयुङ्क्ते यदायत्तमोकसात्म्यमित्याहारविधिविशेषायतनानि सप्त अष्टमस्तु राशिरेतान्यष्ट रसविमाने स्वयं वक्ष्यमाणानि विस्तरेण व्याख्यास्यामः।

तथा तीक्ष्णोग्राभिष्यन्दिगन्धानामतिमात्रं घ्राणमतियोगः सर्वशोऽघ्राणमयोगः। पूतिद्विष्टामेध्यक्लिन्नविषपवनकुणपगन्धादिघ्राणं घ्राणमिथ्यायोगः तत्रैकं स्पर्शनेन्द्रियमिन्द्रियाणामिन्द्रियव्यापकं चेतःसमवायि स्पर्शव्याप्ते व्यापकमपि चेतस्तस्मात् सर्व-

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

न्द्रियव्यापकस्पर्शकृतो भावविशेषः सोऽयमनुपशयात् पञ्चविध स्त्रिविधविकल्पो भवत्यसात्मेन्द्रियार्थसंयोगः सात्म्यार्थोह्युपशयार्थः। कतिधापुरुषीये च। अत्युग्रशब्दश्रवणात् श्रवणात् सर्व्वशो नच। शब्दानाञ्चातिहीनानां भवन्ति श्रवणाज्जड़ाः। परुषोद्भीषणाशस्ताप्रियव्यसनसूचकैः। शब्दैः श्रवणसंयोगो मिथ्यायोगः स उच्यते। असंस्पर्शोऽतिसंस्पर्शो हीनसंस्पर्श एव च। स्पृश्यानां संग्रहेणोक्तः स्पर्शनेन्द्रियबाधकः। यो भूतविषवातानामकालेनागतश्च यः। दुष्टशीतोष्णसंस्पर्शो मिथ्यायोगः सउच्यते। रूपाणां भास्वतां दृष्टि र्विनश्यति हि दर्शनात्। दर्शनाच्चातिसूक्ष्माणां सर्व्वशश्चाप्यदर्शनात्। द्विष्टभैरववीभत्सदूरातिक्लिष्टदर्शनात्। तामसानाञ्च रूपाणां मिथ्यासंयोग उच्यते। अत्यादानमनादानमोकसात्म्यादिभिश्च यत्। रसानां विषमादानमल्पादानञ्च दूषणम्। अतिमृद्वतितीक्ष्णानां गन्धानामुपसेवनम्। असेवनं सर्व्वशश्च घ्राणेन्द्रियविनाशनम्। पूतिभूतविषद्विष्टा गन्धा येचाप्यनार्त्तवाः। तैर्गन्धैर्घ्राणसंयोगो मिथ्यायोगः स उच्यते। इत्यसात्म्यार्थसंयोग स्त्रिविधो दोषकोपणः। असात्म्यमितितद्विद्याद् यन्न-

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

याति सहात्मरताम्। इत्येव मिथ्यायोगायोगातियोगात्मकत्रिविधविकल्पितः परिणामः प्रज्ञापराधोऽसात्म्येन्द्रियार्थसंयोगश्चेति त्रिविधो द्वयाश्रयाणां वक्ष्यमाणं शरीरं सत्त्वसंज्ञञ्चेति द्वयमाश्रयो येषां तेषां व्याधीनां पूर्वोक्तरनिष्टत्तिस्वभावानां धातुवैषम्यदुःखानां परस्परं व्यतिहार्य्यधातुसाम्यसुखानां हेतुसंग्रहः कालप्रकर्षापकर्षाभ्यामुत्पत्तिहेतूनामसङ्क्षेयत्वेऽपि त्रिविधकल्पनया संक्षेपः। कालस्यासमलक्षणस्य तद्देशपरिहारमन्तरेणापरिहार्य्यत्वादादावुपादानम्। बुद्धिस्तु कालायोगादिषु तथेन्द्रियार्थायोगादिषु हेतुत्वेन द्वयोर्मध्ये उपादानम् वक्ष्यते हि प्रज्ञापराधाद्धितानर्थान् पञ्च निषेवते इति जनपदोद्ध्वंसनीये च तयो र्योनिः प्रज्ञापराध एवेति। अत्र कश्चित् प्रत्यासन्नहेतुत्वादसात्म्येन्द्रियार्थसंयोगस्य पृथगुपादानमित्याह तन्न मनोरमं शस्त्राभिघातादेरपि तथाविधप्रत्यासन्नहेतुत्वेन पृथगुपदेशापत्तेः। एषां खलु व्याध्युत्पत्तिहेतूनां चयादिकरत्वे सन्निकृष्टहेतुत्वं विशिष्टव्याधिजनने कालप्रकर्षसहायत एव हेतुत्वं बोध्यम् तेनात्र कालकर्म्मसंप्राप्तिरूपोऽपरो योऽधिको हेतुः कतिधापुरुषीये वक्ष्यते तदनुक्तितोऽत्र न न्यूनत्वं स-

For Private And Personal Use Only

लक्षणसमविषमयोगेनापि कालप्रकर्षस्यैव सर्वेषामभिव्यक्तौ हेतुत्वात् एवं कर्म्मणामपि कालप्रकर्षतः समागमे हेतुत्वादिति ।

इत्यञ्च वीजाङ्कुरन्यायेन पूर्व्वजन्मनि कर्म्मवशात् धीधृतिस्मृतिविभ्रष्टः सन्नशुभं यत् कर्म्म कृतवांस्तदशुभकर्म्मजसंस्कारविशेषरूपः कर्म्माख्योऽधर्म्मस्तत्सम्प्राप्तौ कालप्रकर्षात्तदधर्मागमे पुनरिहजन्मन्यपि धीधृतिस्मृतिभ्रंशो भवति ततश्चासात्म्येन्द्रियसंयोगश्च भवति जनपदप्रज्ञापराधात्तु कालश्च विषमलक्षणः स्यादित्येवं सर्वं प्रज्ञापराधेऽन्तर्भूतं तेन प्रज्ञापराधः कालकर्म्मसम्प्राप्तिश्चेति द्विविधो हेतुसंग्रहो युक्तोऽप्याचार्य्याणां शिष्यव्यवसायार्थं नानाधर्म्मख्यापनाय नानाप्रकारेणोपदेशो युज्यते । अत्र कालस्य दुष्परिहार्य्यत्वादसात्म्येन्द्रियार्थसंयोगस्य शारीराङ्गेषु बुद्धीन्द्रियाणां तदिन्द्रियजव्याध्युपघातेऽङ्गान्तरस्थव्याध्यपेक्षयाऽतिवैकल्यं पुंसां स्यादितिख्यापनार्थं पृथगुपादानम् । कतिधापुरुषीये तु कालस्य विषमशीतोष्णवर्षणान्यतमस्य स्पर्शनेन्द्रियग्राह्यत्वादसात्म्यार्थागमेऽन्तर्भावः कृतः कालकर्म्मसम्प्राप्तेः सर्व्वत्रैव हेतुत्वादभिव्यञ्जकत्वेऽपि हेतुत्वेनोपादानं कृतम् । अतएव हेतुर्द्विविध उत्पा-

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

दकोऽभिव्यञ्जकश्च। चतुर्विधश्च सन्निकृष्ट विप्रकृष्ट प्राधानिक व्यभिचारिभेदात्। सन्निकृष्टो यथा नक्तं दिनर्त्तुभुक्तांशा वातादिवैषम्यहेतवः ते पुनर्नचया-दिकमपेचन्ते। इति सम लक्षणकालस्यापि सम्प्रा व्याध्युत्पत्तौ हेतुत्वेऽपि स्वाभाविकत्वेन तद्दोष-वैषम्यस्य नातिबाधकत्वेनातव्याधिशब्देन स्वभावव्या-ध्यतिरिक्तव्याधिर्वाच्य इति। पूर्वोक्तादिदृद्धिस्वभा-वकफादिमयशरीरपरिग्रहे प्रज्ञापराधस्यैव हेतुत्वं वा। विप्रकृष्टो यथा पौषमाघरूपे हेमन्ते सञ्चितः कफः फाल्गुणचैत्ररूपे वसन्ते तज्जान् व्याधीन् करोति। प्राधानिको यथा विषादि सद्यःप्राणहारि। व्यभिचारी तु यो दुर्ब्बलत्वाद्व्याधिकरणासमर्थोऽहि-तस्तस्य व्याध्युत्पत्तौ व्यभिचारिहेतुत्वं यथा व्याया-मजनितबलवदग्नौ बलवति पुरुषे संयोगविरुद्धाशनं न व्याधिकारणमिति। यस्तु दोषरोगोभयहेतु-भेदेन त्रिविधो हेतुः। मधुररसादयस्त्रयस्त्रयो दोषहेतवः पाण्डुरोगादिहेतुर्म्मृद्भक्षणादिः। स्व-स्थ्यस्थादियानारोहणादिरुभयहेतुरिति वदति तन्नु न मनोरमं विकारो धातुवैषम्यमिति हि वक्ष्य-ते ततो दोषवैषम्यस्यापि व्याधित्वात्। अथात्र मिथ्या न चातीति नयाणां कालबुद्धीन्द्रियार्थयोगे

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

शरीरं सत्त्वसंज्ञञ्च व्याधीनामाश्रयो मतः
तथासुखाना योगस्तु सुखानां कारणं समः॥

चान्वयात् विपरीतहीनातिशयशीतोष्णवर्षलक्षणस्य कालस्य योगात् सम्यक्शीतादिलक्षणस्यापि कालस्य निरन्तरप्रावरणाग्नितापादिनाऽन्यथा योगेऽपि कालमिथ्यायोगः । तथा तत्कालस्याल्पो योगः कालायोगः तथा प्रावरणाद्यभावेन तत्कालस्य सततयोगः कालातियोगः । एवं बुद्धेरपि सम्यक् चिन्त्येऽन्यथासमप्रवृत्तिर्मनोमिथ्यायोगः । सर्व्वशोऽप्रवृत्तिर्मनसोऽयोगः । सततप्रवृत्तिर्मनोऽतियोग एवं सम्यग्वक्तव्येऽन्यथा वाक्प्रवृत्तिर्वाङ्मिथ्यायोगः सर्व्वशोऽप्रवृत्तिर्वागयोगः सततप्रवृत्तिर्वागतियोगः । एवं सम्यक्शक्यशरीरस्यान्यथाप्रवृत्तिः शरीरमिथ्यायोगः। सर्व्वशोऽप्रवृत्तिः शरीरायोगः सततप्रवृत्तिः शरीरातियोगः । एवमिन्द्रियाणां स्वस्वसम्यगर्थे स्वशक्त्यनुरूपेऽन्यथायोगो मिथ्यायोगः सर्व्वशोऽयोगोऽयोगः सततयोगोऽतियोगइत्येवं प्रागुक्ताश्च स्वयमेव ये तेषां सम्यगसम्यग्भावानां त्रयो योगा द्विधाबोध्या इति ।

ननु द्वयाश्रयाणामित्युक्तौ द्वयं यद्द्वाभ्यामाश्रयो ना-

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

सोक्तं तत्किमित्यत आह शरीरमित्यादि । अस्य वेदस्याधिकरणं पुमानुक्तः स च संयुक्तसत्त्वात्मशरीरेति त्रयात्मक स्तस्य समधातोः सुखिनश्च पुरुषस्य धातुसाम्यसुखरूपस्वास्थ्यरक्षणं विषमधातो दुःखिनश्च तस्यातुररूपस्य धातुसाम्यसुखजननं तदेव धातुवैषम्यदुःखनिवृत्तिकरणं वेदस्यास्य च प्रयोजनमुक्तमित्यतस्तस्यैव पुरुषस्यात्माधिष्ठितं शरीरं सेन्द्रियं निरिन्द्रियं वा पञ्चमहाभूतविकारसमुदायात्मकम्। सत्त्वसंज्ञञ्च मनश्चेति द्वयं व्याधीनां धातुवैषम्यत्रिधादुःखयोः पूर्व्वोत्तरकालभूतयोराश्रयो धातुवैषम्याश्रय स्तज्जातदुःखाश्रयश्चेति यावत् । मतो वेदविद्भिः सम्मतः । नत्वायुर्लक्षणोक्तं शरीरमिह शरीरं प्रकरणाभावात् । शरीरस्य प्रथममुपादानं सत्त्वात्माधिष्ठानत्वेन कायचिकित्साप्रधानतयाऽस्यतन्त्रस्य प्रायेण शारीरव्याधिषु प्रवर्त्तकत्वादिति । सत्त्वसंज्ञमिति सत्त्वमित्युक्तेऽवमनोलाभे यत् सत्त्वसंज्ञमित्युक्तं तत् सत्त्वगुणस्याशङ्कानिरासार्थम् । सत्त्वगुणवहुलत्रिगुणात्मकत्वेन तस्य हि सत्त्वसंज्ञा । शरीरात्मसम्बन्धेनैव व्याध्याश्रयत्वं न तु केवलस्य वेदाधिकरणत्वाभावात् । कश्चित्तु आत्माधिष्ठितं शरीरं सत्त्वसंज्ञं पृथक् पृथक् व्याधाश्रयश्चकारेण युग-

For Private And Personal Use Only

लमपि व्याध्याश्रयः स्याद्यथा ज्वरकुष्ठादयः शारीरा एव व्याधयो भवन्ति कामशोकादयस्तु मानसा एव अपस्मारोन्मादादयो द्वयाश्रया एवेति व्याचष्टे नच ततो व्याधीनां द्वयाश्रयत्वं व्याहन्यते। किन्त्वतऊर्द्ध्वं शारीरमानसदोषोपशमयोरुपदेशेन युगलस्याश्रयत्वालाभात्। उन्मादादयो हि शारीरदोषजा अपि मानसत्वेन यद्व्यपदिश्यन्ते तन्मनोऽंशप्राधान्येन। उद्रिक्तरजस्तमोगुणाभ्यां निकृष्टीकृतसत्त्वगुणवतो मनो हि वातादिभिर्दूष्यते तेन वातादिजत्वेन व्यपदिश्यन्त इति शारीरमानसोभयदोषजत्वादुभयाश्रिता भवन्त्युन्मादादय इति। चेतनपुरुषस्यैवैतद्देहाधिकरणत्वादचेतनाचेतनप्रायप्राणिनामपि शारीरव्याधयो ये दृश्यन्ते तेऽप्युपलक्ष्याः। यथा वृक्षस्य कोटरो जलस्य नीलिका भूमेरूषर एवमादयः।

नन्वस्तु द्वयमेतद्व्याधीनामाश्रयो भवत्वेतद्द्वयाश्रयाणां व्याधीनां निरुक्त एव त्रिविधो हेतुसंग्रहः किन्त्वेषां व्याधीनां प्रतिक्रियया चारोग्यं किं सत्त्वात्मशरीरेति त्रयात्मकपुरुषाश्रयमथ किमात्माश्रयमथवा सत्त्वाश्रयमथवा शारीराश्रयमित्याशङ्क्याह। तथा सुखानामिति। सुखानां धातुसाम्यपूर्व्वकोद्भवानां प्रे·

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

मास्यदरूपाणामारोग्याणामाश्रयोऽपि तथा शरीरं सत्त्वसंज्ञञ्च चेतनाधिष्ठितं शरीरं मनश्चेतिद्वयम्। एतेनैतदुक्तं यत्रैव यो रोगस्तत्रैव तत्प्रशान्तौ तदारोग्यं नत्वन्यत्रेति शरीरमानसाश्रयत्वेऽपि रोगारोग्ययोरुपचारः पुरुषे बोध्यश्चेतनानुप्रवृत्तेः। कतिधापुरुषीयेप्युक्तम्। न श्रेयो न सुखं नार्त्ति र्नगतिर्नामतिर्न वाक्। न विज्ञानं न शास्त्राणि न जन्म मरणं न च। न वन्धो न च मोक्षःस्यात् पुरुषो न भवेद्यदि। कारणं पुरुषस्तस्मात् कारणज्ञैरुदाहृत इति।

नन्वस्त्वारोग्याणामप्याश्रयो व्याध्याश्रय एव देहो मनश्चेति द्वयम्। आरोग्याणां कारणमपि किं तद्व्याधिकारणमेवेत्यत आह योगस्त्वित्यादि। तुशब्दो भिन्नक्रमे पूर्व्वेषां कालेत्यादीनामनुवृत्तौ च। सुखानामारोग्याणां धातुसाम्यपूर्व्वकजातानां सुखानां च कारणन्तु न व्याध्याश्रयवत्तुल्यमपि तु भिन्नं तत्किमित्याह। योगः सम इति। कालबुद्धीन्द्रियार्थानां समयोगः सुखानां कारणमित्यर्थः। तत्र कालानां शीतोष्णवर्षलक्षणानां यथास्वलक्षणयोगः कालसमयोगः कालसमयोगादपि प्राह्लादीनां हेमन्तादीनाञ्च वातादीनां वैषम्यचयादिहेतुत्वं दृत्त-

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

त्प्राकृतं स्वाभाविकं क्षुत्पिपासाजराजन्ममरणादि-वत् । समदर्शनशीलाधी र्मनोनियमहेतुत्वशीला इति र्यथार्थस्मर्त्तव्याश्रयरूपास्मृतिस्ताश्च बुद्धिसंज्ञा-स्तत् समयोगः कर्त्तव्याकर्त्तव्यहिताहितमित्येतद्रूपेण ज्ञानं धीसमयोगः । विषयप्रबलचित्तस्य विषये र्नियतो योगो धृतिसमयोगः । स्मर्त्तव्यस्य तत्त्वतो ज्ञानाय स्मर्त्तव्ये योगः स्मृतिसमयोग इति बुद्धि-समयोगः । तस्माद्वाङ्मनःशरीराणां सम्यक् प्रवृत्ति र्भवति। यद्वक्तव्यत्वेनोचितं तद्वदतीति वाक्समयोगः। यच्चिन्त्यत्वेनोचितं तच्चिन्तते मन इति मनःसमयोगः। यच्चेष्टितव्यतयोचितं तच्छरीरं चेष्टते इति शरीर-समयोगइति। एवं श्रोत्रं शक्त्यनुरूपमर्थं शब्दं यच्छृ-णोति स शब्दसमयोगः। स्पर्शनं तथाभूतं स्पर्शं यत्-स्पृशति स स्पर्शसमयोगः । चक्षुश्च यत्तथारूपं प-श्यति तद्रूपसमयोगः।रसनं यत्तादृशं रसमास्वदते स रससमयोगः।गन्धं च तादृशं घ्राणं जिघ्रति स घ्राण-समयोग इति मनोवाक्कायसम्भूतं सुखं तेभ्यो यो-गेभ्यो जायते । इति कतिधापुरुषीयेऽपि वक्ष्यते । वेदनानामसात्म्यानामित्येते हेतवः स्मृताः । सुख-हेतुर्मतस्त्वेकः समयोगः सुदुर्लभः । नेन्द्रियाणि न चैवार्थाः सुखदुःखस्य हेतवः । हेतुस्तु सुख-

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

दुःखानां योगो दृष्टश्चतुर्विधः। सन्तीन्द्रियाणि स-न्त्यर्था योगो न च न चास्ति रुक्। न सुख कारणं तस्माद्योग एव चतुर्विध इति।

अथार्थं भावः प्रतिसन्धेयः। यस्मान्मिथ्या-योगायोगातियोगयुक्तकालबुद्धीन्द्रियार्थकर्म्मणां मि-थ्यायोगादियुक्तबुद्धिहेतुकत्वान्मिथ्यायोगादियुक्तबु-द्धिहेतुकं दुःखं तस्माच्छरीरं सत्त्वसंज्ञञ्च दुःखा-श्रयः। दुःखहेतुमिथ्यादियोगत्रययुक्तबुद्ध्याश्रय-त्वात्। तथा समयोगयुक्तबुद्धिहेतुकं यस्मात् सुखं तस्माच्छरीरं सत्त्वसंज्ञञ्च सुखाश्रयः समयोगयुक्तबु-द्ध्याश्रयत्वात्। तथा घटः कपालमालादीयगुणवान् तत्तद्गुणहेतुकपालमालाद्याश्रयत्वात्। यथा वा घटो मृद्वालुकादीयगुणहेतुगुरुत्वादिगुणवान् गुरु-त्वादिगुणहेतुगुरुत्वादिगुणाश्रयमृद्वालुकाद्याश्रयत्वा-दिति। नन्वेवं तन्नोपपद्यते यदि शरीर-मनसोर्गुणो बुद्धिर्भवति नच बुद्धिः शरीर-गुणो नापि मनोगुणः। कतिधापुरुषीये ह्यात्म-लिङ्गत्वेन वक्ष्यमाणत्वात्। तद्यथा प्राणापाना-वित्यारभ्य इच्छाद्वेषः सुखं दुःखं प्रयत्नश्चेतनाधृतिः। बुद्धिः स्मृतिरहङ्कारो लिङ्गानि परमात्मन इति। तथा गौतमेनापि। इच्छाद्वेषप्रयत्नसुखदुःख-

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

ज्ञानान्यात्मनो लिङ्गमित्युक्तम्। कणादेनापिचोक्तम् । प्राणापाननिमेषोन्मेषजीवनमनोगतीन्द्रियान्तरसञ्चारा बुद्धिः सुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नाश्चात्मनो लिङ्गानि । प्रवृत्तिनिवृत्ती प्रत्यगात्मनि दृष्टे परत्र लिङ्गमिति चेत्सत्यं मनसोऽपि लिङ्गत्वेन ज्ञानस्य भावाभावयो र्वक्ष्यमाणत्वेन कतिधापुरुषीये गुणा एव भावानां लिङ्गं भवति नत्वन्यदिति न यौक्तिकं प्राणापानादीनामपि तत्रैवात्मलिङ्गत्वेनोक्तत्वात् । अथात्मनो लिङ्गं बुद्धिरिच्छाद्वेषसुखदुःखप्रयत्नाश्च न च शारीरगुणा न वा मनसो गुणा स्ते भवन्ति । उक्तं हि गौतमेन । नेन्द्रियार्थयो स्तद्विनाशेऽपि ज्ञानावस्थानादिति !न बुद्धिरिन्द्रियाणां नवार्थानां गुणस्तयो र्विनाशेऽपितच्छ्रवणादिज्ञानस्य स्मरणरूपत्वेनावस्थानात्। नह्यनुभावकस्यासत्त्वे स्मरणमप्युपपद्यते । युगपज्ज्ञेयानुपलब्धेश्च न मनस इति मनसो निखिलबुद्धिमत्त्वे युगपदेकदैवानेकज्ञेयानामनुपलब्धे र्न बुद्धिर्मनसोगुणः । नन्वेवं चेत्तदात्मगुणेऽपि तुल्यमात्मनो युगपत्सर्वेन्द्रियासंयोगात् युगपदनेकज्ञेयानुपलब्धिः कथमितिचेन्न सन्निकर्षाभावात्तदनुत्पत्तिः । आत्मनोयु गपदनेकेन्द्रियार्थसन्निकर्षाभावाद्युगपज्ज्ञानानुत्पत्तेः।ज्ञानोत्पत्तौ कारणोपदेशाद्द-

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

बुद्धिरात्मगुणइति चेन्न आत्मनइव युगपन्मनसोऽपि सर्वेन्द्रियसन्निकर्षाभावाद्युगपज्ज्ञानानुत्पत्तेरिति किञ्च विनाशकारणानुपलब्धेश्चात्मावस्थाने तन्नित्यत्वप्रसङ्गः आत्मा हि नित्य स्तत्र बुद्धेरवस्थाने तदाश्रयस्यात्मनो विनाशाभावेन बुद्धेर्विनाशकारणान्तरानुपलब्धेश्च नित्यत्वप्रसङ्ग इति चेन्नात्मनो बुद्धित एवात्ममनोयोगेनेन्द्रियार्थसन्निकर्षादुत्पन्नस्यैन्द्रियकस्य बुद्ध्यन्तरस्य नाशात्। यथा शब्दः पूर्व्वस्य शब्दस्यानन्तरोत्पन्नस्य शब्दान्तरस्य नाश इति। उत्तरकालबुद्ध्युत्पत्तिः पूर्व्वबुद्धिनाशे हेतुरुपलभ्यते। अथैवमस्त्वनित्यत्वं मनोगुणत्वेऽपि तथात्वमस्ति बुद्धेर्युगपदुत्पत्तिस्त्वात्मनगुणत्वेऽपि न परिहृता भवत्येवञ्चेत्तत्राहैकदेशी। ज्ञानसमवेतात्मप्रदेशसन्निकर्षान्मनसः स्मृत्युत्पत्तेर्नयुगपदुत्पत्तिरिति ज्ञानं संस्कारकरणं यत् तत्तु समवेतं यदात्मप्रदेशे तत्र प्रदेशे मनसः सन्निकर्षात् स्मृतिरुत्पद्यते कथं बुद्धिस्मृत्योर्युगपदुत्पत्तिः सम्भवतीति न युगपदुत्पत्तिरेतावतापिबुद्धेरात्मगुणत्वे यौगपद्यमेकत्वादात्मनोऽनेकेषुयुगपत्प्रवृत्त्यभावान्न यथा सम्भवति तथा मनोगुणत्वेऽपीतितस्मादात्मगुणत्वस्थापनार्थं बुद्धेरपरयुक्तिमुवाच गौतमः।ज्ञस्येच्छाद्वेषनिमित्तत्वादारम्भनिवृत्त्योरिति।

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

ज्ञस्य ज्ञानवत एवात्मन इच्छाद्वेषहेतुकत्वादारम्भनि-
वृत्त्योः प्रवृत्तिनिवृत्त्यो र्न मनसि बुद्धिः । इच्छाद्वेषौ
चात्मगुणावन्यदीयज्ञानजनितौ किमात्मनि वर्त्तितुं
युज्येते इति आत्मनएव बुद्धिरात्मन एव स्वबुद्धिज-
न्याविच्छाद्वेषौ ताभ्याञ्च जनितौ प्रवृत्तिनिवृत्तिल-
क्षणप्रयत्नौ चात्मन एवेति बोध्यम्।अत्राह चार्वाकः
आरम्भनिवृत्तिलिङ्गकौ हीच्छाद्वेषौ पार्थिवादिदेहे-
ष्वपि चेष्टा चेष्टारूपप्रवृत्तिनिवृत्तिमत्त्वादिच्छाद्वेषा-
वपि वर्त्तेते तौ ज्ञस्यैव भवत इत्यतो भौतिकदेहादि-
रपि ज्ञो भवतीति तन्न परदिनादिष्वारम्भनिवृ-
त्तिदर्शनाद्भौतिकदेहादिप्रवृत्तिनिवृत्त्योः प्रयत्नज-
न्यत्वादप्रयत्नत्वात् । नन्विच्छाद्वेषजन्ये प्रवृत्तिनिवृत्ती
प्रयत्नः शारीरप्रवृत्तिनिवृत्तीतु क्रिया न प्रयत्न
इत्यत्र को नियम इत्यत उवाच नियमानियमौ तु
तद्विशेषकौ इति तयोरिच्छाद्वेषजप्रवृत्तिनिवृत्त्योः
प्रयत्नत्वं तज्जन्यशारीरप्रवृत्तिनिवृत्त्योः क्रियात्वमि-
त्येतयो र्विशेषकौ भेदकौ चेतनाचेतनौ नियमौ ।
अचेतनचेतनावनियमौ चेतने हि प्रवृत्तिनिवृत्ती प्र-
यत्नाख्ये अचेतने हि क्रियाख्ये इति तत्प्रयत्नजनकौ
पुनरिच्छाद्वेषौ चेतनस्यैव नत्वचेतनस्येति शरीरस्य
नेच्छाद्वेषौ तयोर्जनकबुद्धिरपि चेतनस्यैवेति नत्व

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

चेतनयोः शरीरमनसो श्चेतनपारतन्त्र्यात् स्वकृतकर्म्मणां फलभोगाय पुनःपुनरभ्यागमाच्च न मनसो बुद्धिरिति। परिशेषादात्मन एव बुद्धीच्छादयश्चेति। अत्र ब्रुवते। बुद्धेरिच्छादिजनकत्ववत् सुखदुःखजनकत्वेनात्मगुणत्वे बुद्धिजन्येच्छाद्वेषयो स्तज्जप्रयत्नस्य तज्जयोः सुखदुःखयोश्चात्मनि निवृत्तिर्नोपपद्यते शरीरे व्याधिसद्भावदर्शनात् व्याधिर्हि दुःखं तज्जनिकयोरिच्छाद्वेषजप्रवृत्तिनिवृत्त्योः प्रयत्नत्वं तज्जन्ययोर्वाङ्मनःशरीराणां प्रवृत्तिनिवृत्त्योश्च क्रियात्वमित्येतयो विशेषकौ तु चेतनाधिष्ठितानधिष्ठितशरीररूपौ नियमानियमौ। चेतनाधिष्ठितशरीरे हि प्रवृत्तिनिवृत्ती प्रयत्न उच्येते चेतनानधिष्ठितशरीरे तु क्रियोच्यते तज्जनकाविच्छाद्वेषौ च शरीरे तज्जनिका बुद्धिरपि शरीरे वर्त्तते। द्रव्ये स्वगुणपरगुणोपलब्धेरिति चेन्न। रूपादीनां यावद्द्रव्यभावित्वेन शरीरस्य भूतविकारत्वात्। ननु घटादौ श्यामे पाकजगुणान्तरोत्पत्तेर्भौतिकेऽपि शरीरेऽभूतगुणा बुद्ध्यादयो भवन्ति इति चेन्न पाकजानां गुणानां विरोधिगुणसिद्धेरिष्टापत्तेः। किञ्च शरीरविशेषगुणानां शरीरव्यापित्वेन केशनखादिषु सुखदुःखाभावेन गुणाभावाच्च न बुद्धिः शरीरगुण इत्यत्राह। त्वक्-

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

पर्य्यन्तत्वं शरीरस्य नतु केशनखादिपर्य्यन्तत्वं न हि केशेऽस्ति त्वगित्याङ्गे चैतन्यस्य तत्नानुपलब्धेः । शरीरगुणवैधर्म्याच्च न बुद्धिः शरीरगुणः । वहिरिन्द्रियवेद्यो हि शरीरगुणो बुद्धिस्त्वभ्यन्तरेन्द्रियवेद्येतिस्फुटं तयो र्वैधर्म्यम् ।

अथ रूपादीनां शरीरगुणानामितरवैधर्म्यं रूपं हि तेजसो गुरुत्वादयो जलादेरिति चेन्न वहिरिन्द्रियग्राह्यत्वसाधर्म्यात्तु शरीरगुणानामवैधर्म्यादिति । एतेन बुद्धिर्बुद्धिजन्याविच्छाद्वेषौ तज्जन्ये प्रवृत्तिनिवृत्ती तज्जन्ये च सुखदुःखे चैते गुणा न शरीरे न च शारीरेन्द्रियेषु श्रोत्रादिषु नवा मनसि वर्त्तन्ते किन्त्वात्मन्येव तल्लिङ्गत्वाद्वर्त्तन्ते इति पर्य्यवसितम् । अत्नानुभवसिद्धं युक्तिसिद्धं च दृश्यते यस्मिन् शरीरप्रदेशे भवति न वा भवति व्रणादि व्याधिस्तच्छरीरप्रदेश एव दुःखं सुखं वेति लोकेऽपि प्रभाषते स सएव गात्रप्रदेशो व्यथते न व्यथते इति। नन्वेवं तदैव स्याद्यदि सुखसंज्ञकमारोग्यं विकारो दुःखमेवत्विति स्वीक्रियते न च सुखमारोग्यं दुःखं व्याधिरिति मन्यामहे मन्यामहेतु विकारो धातु वैषम्यं साम्यं प्रकृतिरुच्यते इति तयोरारोग्यरोगयोः फलं सुखदुःखमिति धातुवैषम्यरूपव्याधीनां धातु-

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

निर्विकारः परस्त्वात्मा सत्त्वभूतगुणेन्द्रियैः।
चैतन्येकारणं नित्योद्रष्टा पश्यति हि क्रियाः॥

साम्यरूपारोग्याणाञ्चाश्रयो भवतु शरीरं सत्त्वसंज्ञ-ञ्चेति तयोः फले सुखदुःखे त्वात्मनि वर्त्तेते चानुभूये-तेचात्मनैवेति तथा सुखानामित्यत्र सुखानां सुखहे-तुधातुसाम्यानामिति व्याख्येयमिति यदुच्यतेतत्राह। ननु च सुखदुःखतद्धेतुधातुसाम्यवैषम्यात्मकारोग्य रोगाश्रयत्वे सत्त्वशरीरयोः सत्त्वमात्मा शरीरञ्चे-त्यत्र राशिपुरुषे आत्मग्रहणं निष्फलमित्याशङ्का-निरासार्थञ्चाह।

निर्व्विकार इत्यादि। परस्तु सत्त्वशरीराभ्यां श्रेष्ठश्चात्माविकारान्निर्गतः इति निर्व्विकारः। कथं दुःखमात्मगुणः स्यादिति मनः शरीरगुण एवेति य-दीह विकारो धातुवैषम्यं तस्मान्निर्गत आत्मेत्युच्यते तर्हि अस्तु विकारो धातुवैषम्यं तच्च स्वरूपतो वा गु-णतो वा कर्म्मतो वा स्वरूपगुणकर्म्मतो वा वृद्धिह्रास-श्चेति इयं तत्त्वात्मनो नास्ति तुशब्दस्य भिन्नक्रमत्वात्। हि यस्मात् परः शरीरसत्त्वाभ्यां भिन्नः शरीरं हि पञ्चमहाभूतविकारात्मकं सत्त्वन्तु सत्त्वगुणबहुल-त्रिगुणात्मकमात्मा तु न तथाभूतः परन्तु समवि-गुणलक्षणश्चितुसम्प्रसादः चेतञ्च तस्मान्निर्व्विकार

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

इत्याह कश्चित्तन्न शरीरभिन्नत्वान्मनसो मनोभिन्नत्वाच्छरीरस्य निर्व्विकारत्वापत्तौ तदुभयस्मात् पर इत्युक्तितोऽपि सुषुप्तौ तथाविधत्वादात्मन आनन्दमात्रभोगित्वात्। अन्येतु मनःशरीराभ्यां हि यस्मात् तु भिन्नक्रमे। परः श्रेष्ठ आत्मा तस्मान्निर्व्विकारः। निर्व्विकारस्तु यस्मात् तस्मान्मनःशरीराभ्यां श्रेष्ठआत्मेति व्याचक्षते तन्न साध्यसमत्वादहेतुत्वात्। वस्तुतस्तु निरुक्तं धातुवैषम्यं दुःखञ्चेति इयं विकारः आत्मेत्यस्य परइति विशेषणान्न खल्वात्मा केवलश्चेतनाधातुर्यं पुनरस्मिन् पुरुषे नान्तःप्रज्ञं न वहिः प्रज्ञं नोभयतःप्रज्ञं न प्रज्ञं नाप्रज्ञं न प्रज्ञानघनमव्यपदेश्यमव्यवहार्य्यमचिन्त्यमलक्षणमेकात्मप्रत्ययसारं प्रपञ्चोपशमं शान्तं शिवमद्वैतं चतुर्थं मन्यन्ते एष आत्मा स विज्ञेयः सोऽव्यक्तः सोऽध्यक्षः सोऽक्षरः सोऽनादिः स विश्वं सोऽव्ययः स परमात्मा द्रष्टारमुपद्रष्टा भोक्तारमनुभोक्ता न द्रष्टा न भोक्ता तर्हि किं सः। अव्यक्तमात्माचेतज्ञ इत्यादि पर्य्यायेण शारीरे वक्ष्यमाणः समसत्त्वरजस्तमोऽनुप्रविष्टस्त्रिगुणलक्षणः पुरुष एतस्मिन् सत्त्वात्मशरीरात्मकराशिपुरुषे भवत्यात्मा। स यत्राधिष्ठाने यस्यामवस्थायां च सम्प्रतिष्ठितो द्रष्टा क्रियाणां भोक्ता

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

भोगैः सुखदुःखानां तदधिष्ठान स्तदवस्थ एवात्मात्मविद्भिरुच्यते । स एकोऽधिष्ठानायौगपद्यात् । त्रीणि खल्वस्याधिष्ठानानि हृदयं कण्ठो नेत्रञ्चेति तत्र हृदयं नित्याधिष्ठानं तत्र तिष्ठन् विभुत्वाच्छेषमधिष्ठानमधितिष्ठतीति तिस्रश्चावस्थाः सुषुप्तिः स्वप्नो जागरितञ्चेति । सुषुप्त्यवस्थाने प्रवर्त्तमाने सर्वाणीन्द्रियाणि भूतानि च सर्वाणि सर्वैश्चार्था मनसि लीयन्ते मनश्चाहङ्कारेऽहङ्कारो महत्तत्त्वे प्रज्ञाने तदा प्रज्ञानं घनीभवति प्रज्ञोपाहितश्चायं प्रज्ञानघनःसुष्वपिति परमात्मनि शिवे सम्प्रतितिष्ठते परमो ह्यात्मा रसोऽमृतोऽमृतरसाश्रयत्वात् । रसं ह्येवायमानन्दयस्तमेनं लब्ध्वा शुद्धसत्त्वमयेन प्रज्ञानेन महत्तत्त्वेन चेतसा मुखेनानन्दं रसं भुञ्जान आनन्दी भवतीति चेतोमुख आनन्दभुगानन्दमयः प्राज्ञ एष सुषुप्तिस्थानः । एष सर्वेश्वर एषोऽन्तर्याम्यन्तर्यामिपरमात्माधिष्ठानात् । एष सर्व्वज्ञ एष योनिः सर्व्वस्य प्रभवश्चैष एषोऽप्यव्ययः ॥ १ ॥

पूर्व्वकृतकर्म्मफलयोगादेष प्रतिबुध्यमानः पुनर्महतोऽभिव्यज्यमानान्यहङ्कारादीनि गृहीत्वा स एव पुरुषः सन् प्रतिबुध्यते । प्रतिबुद्धश्चायं यदा मनसि क्लान्ते विषयेभ्यो निवर्त्तमानानीन्द्रियाणि

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

लीयन्त तदा स्वपिति स्वपंश्चायमस्मिञ्छरीरे सूक्ष्मशरीरेणोपाहितः स्वप्नान् पश्यन् प्रविविक्तभोगान् भुञ्जानः सुखदुःखभुग्भवति स्वप्नस्थानोऽयं पञ्चमहाभूतदशेन्द्रियमनोबुद्ध्यहङ्कारप्रज्ञानमयशरीरस्तैरेव मुखैः सुखदुःखहेतुभोगोपभोगेन सुखं दुःखं तस्मिञ्छरीरे धातुसाम्यवैषम्यजमनुभवतीति स सूक्ष्म शरीरी प्रत्यगात्मा तैजसो नामान्तःप्रज्ञः सुखदुःख गुणवानव्यक्तस्यात्मनो लिङ्गं सुखदुःखमिति सूक्ष्मशरीरे मनः शरीरस्थ सुखदुःखाश्रयइति गौतमकणादादिभिः सहाविरोधः ॥ २ ॥

एवं स यदा जागर्त्ति तदा वहिःप्रज्ञस्तैरेव स्थूलैर्मुखैरिमान् स्थूलान् भोगान् भुञ्जानः सुखदुःखगुणवान् वैश्वानर उच्यते । तत्राव्यक्तस्यात्मनो लिङ्गं सुखदुःखं प्रत्यगात्मन्यस्मिन् देहे मनसि वर्त्तते इति प्रत्यगात्मनो गुणः सुखदुःखमिति गौतम कणादादाभिः सहाविरोधः।स्थूलसूक्ष्मशरीरसत्त्वात्मसमुदायो हि प्रत्यगात्मा द्विविधो भूतात्मा वैश्वानरस्तैजसश्चेति । प्रज्ञोपाहितस्त्वव्यक्ताख्यः क्षेत्रज्ञ आत्मा प्रज्ञया सत्त्वोद्रिक्तया सुखवांस्ततो निर्व्विकारो यदा रजस्तमउद्रेके सत्यहमिति मन्यते तदा तदहङ्कारेणाविद्यया आकाशादीन् सृष्ट्वा तैजसो भूतात्मा

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

भवति स्थूलभूतयोगात्तु वैश्वानरः। दुःखाभावात्तु सुतरामव्यक्ते प्रागुक्तेत्वात्मनि न व्याधि र्नित्यसुखत्वात्तु नित्यारोग्यं खलु वर्त्तते इति।

ननु गौतमोक्तं बुद्धीच्छाद्वेषसुखदुःखप्रयत्नानामात्मलिङ्गत्वमिव कतिधापुरुषीयेऽपि स्वयमपि इच्छाद्वेषः सुखं दुःखं प्रयत्नश्चेतनाधृतिः। बुद्धिः स्मृतिरहङ्कारो लिङ्गानि परमात्मन इति वच्यते ते चेत् क्षेत्रज्ञआत्मनि न वर्त्तन्ते निरुपादाना: कथं प्रत्यगात्मनीच्छाद्वेषादयो गुणा निर्व्वर्त्तन्ते नित्यबुद्ध्यादिमत्त्वान्निर्गुणत्वं वा कथमात्मन इति नाशङ्क्यम्। क्षेत्रज्ञस्य चेतनादयोऽनभिव्यक्तास्तिष्ठन्त्यिष्टद्भूततेजोवन्नात्मका न सत्त्वादिगुणात्मका तस्मान्न लौकिक गुणाः समसत्त्वादियोगे त्वव्यक्तावस्थायां चैतन्यादयो ऽव्यक्ता महता योगे विद्याबुद्धिरहङ्कारयोगे चाविद्या बुद्धिर्व्यज्यते। राशिपुरुषभावे महदङ्काराभ्यां विद्या विद्याबुद्ध्यादयो जायन्त इति न निरुपादाना बुद्ध्यादयः। राशिपुरुषभावेन जायमानेऽस्मिन् जायन्ते ये क्रियागुणास्ते केवलेऽस्मिन्नवर्त्तन्त इति निष्क्रियो निर्गुणआत्मोच्यते। एवञ्चेन्महदहङ्काराभ्यां जायन्ते तर्हि चात्मा नासीत्येवं मन्यामह इत्यत उच्यते। स खेत्यादि। रुत्वं मनः। भूतानिखादीनिपञ्च

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

गुणास्तेषां शब्दादयः पञ्च इन्द्रियाणि पञ्च बुद्ध्याः
श्रोत्रादीनि तैः सह विशिष्टचैतन्ये कारणं राशि-
पुरुषे चैतन्यं जनयति चैतन्यन्तु चेतनस्य भावश्चेत-
नस्तु चेतनावान् चेतना तु स्वयं प्रकाशरूपा परप्र-
काशिनी सत्त्वादियोगेन पुनरात्मना तल्लक्षणेन जनि-
तगुणविशेषरूपा लौकिकी चेतना बुद्धिविशेष आ-
त्मलिङ्गत्वेनोक्ता सा चात्र यया बुद्ध्या चक्षुषा पश्य
न्नपिभावान् जातमात्रबालक इव न विजानाति कि
मिदमिति ।शब्दं शृण्वन्नपि न बुध्यते किमिदमिति
स्पृश्यं स्पृशन्नपि न वेत्ति किमिदमिति दुग्धादीन् पि
वन्नपि न वेद किमिदमिति । जीघ्रन्नपि पद्मादीनि
नावगच्छति किमिदमिति।यथा च बुद्धिकर्म्मेन्द्रियाणि
स्वार्थेषु केवलं प्रयुङ्क्ते न तु तत्तदर्थविज्ञानं नि-
ष्पादयितुमलं भवति स्पन्दते क्रीड़ते च यथा बा-
लकइत्येवं सति पुरुषे भवति । चेतनाधातुः खलु प
रप्रकाशकः प्रकाशकलक्षणः प्रकाशवानेव । यत्र
हि यत्कारणं यन्नवर्त्तते तत्र तत्कार्य्यमुत्पादयितुं
स कथमलं भवति।यदि हि चेतनाधातुर्न चेतति क-
थमितराणि तर्हि चेतयेत् यथा यदि प्रकाशो न स्वयं
प्रकाशते कथमितराणि प्रकाशयेत्तदिति चेतनास्वरू
पतश्चेतनरूपैव सत्त्वादियोगजा चेतनेत्यतउक्तं चेतना

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

वानतश्चात्मेति तथा ज्ञः साक्षीत्युच्यते इति ननु लौकिकगुणरूपचैतन्याख्यचेतनावान् न वा लौकिकगुणाख्यज्ञानवान् इत्यभिप्रायः। तथाहि चेतनाधातुः परप्रकाशकः स्वयं प्रकाशरूपः सत्त्वेन यदा युज्यते तदा सत्त्वक्रिययोपचर्य्यमाणः सक्रियः सन् मनसि चैतन्यं जनयति इति सत्त्वस्य चैतन्यगुणेनोपचर्य्यमाण चेतनागुणवानयं जागरितस्थान इत्युच्यते इत्येवं यावत् सत्त्वमात्माशरीरञ्चेति वचने प्रपञ्चेन व्याख्यातं तत्सर्व्वमत्रानुसर्त्तव्यम्। तस्मात् प्राणापानादिकार्य्यवदिच्छाद्वेषादयो गुणा अप्यात्मलिङ्गत्वेनोक्ता नत्वात्माश्रितगुणत्वेन। एवमात्मा सत्त्वेन युक्तो यदा यद्गुणं शब्दादिकं जिघृक्षन् यच्छ्रवणादिवहिरिन्द्रियेण युज्यते तदा तदर्थेषु तदिन्द्रियस्य चैतन्यं जनयति इति तदिन्द्रियस्य चेतनागुणेनोपचर्य्यमाणस्तदिन्द्रियचेतनावानप्यात्मोच्यते तदाहि स वहिश्चेतनो भवतीत्येवं सगुण आत्मोच्यते इत्येवं यावत् पूर्व्वोक्तप्रकारेण इत्यादय इच्छादयश्च गुणा इन्द्रियस्था बोध्या मनःस्थाः प्रत्यगात्मस्थाश्च। इच्छादयः प्रयत्नान्ताश्चेतनादयोऽहङ्कारान्ताश्च गुणा आत्मना जनिता मनसि तदिन्द्रियेषु च प्रत्यगात्मनि चोपचारादृत्यादिषु क्रिया

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

वत् साक्षाद्वर्त्तन्ते। माण्डूक्येप्युक्तम् । तत्र जागरितस्थानो वहिःप्रज्ञः स्वप्नस्थानोऽन्तःप्रज्ञःसुषुप्तिस्थानः प्रज्ञानघनः प्राज्ञः स च त्रिधादात्मा राशिपुरुषावस्थायामभूत् महत्तत्त्वरूपप्रज्ञाश्रयत्वात् प्राज्ञः पञ्चतन्मात्रादिसूक्ष्मभूतेन्द्रियाश्रयत्वात्तैजसः स्थूलभूतेन्द्रियाश्रयत्वाद्वैश्वानर इति त्रिपादसमुदायस्थत्वेन बुद्ध्यादीनामव्यक्तात्मनः शरीराश्रितत्वं व्याख्यातं भवति। नन्वेवञ्चेत्तर्हि किं जागरिताद्यवस्थात्रयं मनस एव नत्वात्मन इति चेन्न सर्व्वदैव ह्यात्मा जागर्त्ति राशिपुरुषावस्थायां यदा सर्वाणि जाग्रति तदा जागरणावस्था यदा वहिरिन्द्रियाणि मनसि लीयन्ते तदा स्वप्नावस्था मनः प्रणाश्च जाग्रति। यदा तानि सर्वाणि प्रज्ञाने महति लीयन्ते तामसराजसप्रज्ञानञ्चात्मनि तदा सुषुप्त्यवस्थेति आत्मन एवावस्थात्रयमिति। अतएव सुषुप्त्यवस्थायामपि चेतोमुख एवेति निर्द्दिष्टः क्वचिदप्यवस्थायामात्मनः सत्त्वसंयोगाभावो न भवति भवति च निर्वाणमितस्य तुर्य्यावस्थायां तस्मान्नित्यानुवन्धमनोवन्धमोक्ष एव मोक्षः। सुषुप्तौ च प्रज्ञोऽभिहितो न ज्ञानसामान्याभावेन क्षित्यादिराजसमहदन्तसर्व्वतत्त्वानां

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

सात्त्विके महति विलीनत्वे ह्यव्यक्ताख्य आत्मा सात्त्विकमहत्तत्त्वरूपचित्तवान् परमात्मनि शिवे रसे सम्प्रतितिष्ठते रसंह्येवायं लब्ध्वानन्दी भवतीत्यामयः स्यात्। ननु यस्य ये समवायिकारणीभूतद्रव्याश्रितगुणारब्धगुणा स्ते तस्य गुणा उच्यन्ते ते च शरीरेचेन्द्रियेषुच पञ्चभूतानां समवायिकारणत्वं तद्गुणकर्म्मणाञ्च शरीरेन्द्रियगुणकर्म्मसु समवायिकारणत्वमिति भौतिकगुणाः शरीरेन्द्रियेषु वर्त्तन्ते न मनसि नचात्मनि मनसस्तु सत्त्वप्रधानत्रिगुणाः शारीरमनोगुणस्य समवायिकारणानि शारीरस्थूलमनसि वर्त्तन्ते नतु देहे चात्मनि च तत् कथमात्मजा बुद्धीच्छादयो गुणा इन्द्रियेषु शरीरे च मनसि च वर्त्तन्ते इति चेदत्र ब्रूमहे।

उक्तं तावदनपरादं परन्तु गुणा द्विविधाः सहजाः संसर्गजाश्च तत्र सहजाः समवायिकारणीभूतद्रव्यगुणारब्धा इन्द्रियेषु भूतगुणाः शब्दादयः शरीरे च ते गुर्व्वादयश्च परत्वादयश्च साधारणा मनसि सत्त्वरजस्तमांसि प्रकृतिभूतानि तदारब्धानि सत्त्वादीनि ब्राह्मणादिरूपाणि तथाणुत्वमेकत्वञ्च द्वौ साधारणौ गुणौ। संसर्गजास्तु स्वात्मनि ये बुद्ध्यादयोऽनभिव्यक्ता स्ते सूक्ष्मदेहस्थमनःस्थाभ्यां मह-

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

हङ्काराभ्यां विद्याविद्याभ्यां सहैकीभूय सूक्ष्मदेहस्थमनसि विद्याऽविद्याबुद्ध्यादिरूपेण परिणम्यमाना वर्त्तन्ते। तेषु पुनः स्थूल शरीरस्थमनःस्थाभ्यां महदहङ्काराभ्यां विद्याविद्यारूपाभ्यां स्थूलाभ्यां सहैकीभूय विद्याविद्याबुद्ध्यादिरूपेण परिणम्यमानाः स्थूलदेहस्थमनसि वर्त्तन्ते। ते चेन्द्रियार्थसन्निकर्षाज्जाताः श्रावणादिरूपेण व्यवदिष्टा अस्मिन्मनसि वर्त्तन्ते। इत्यत इन्द्रियेच शरीरेचवर्त्तन्ते इति प्रोक्तं आत्मापर्शादिकायसंसर्गाद्धि मनो आत्मापर्शादि भवति। तया चात्मनश्चेतनात एषा चेतना मनसि। बुद्धितो विद्याविद्याधीधृतिस्मृत्यहङ्काररूपा बुद्धिः इच्छात इच्छा प्रयत्नतः प्रयत्नः सत्त्वात् सुखं रजस्तमोभ्यां द्वेषदुःखे भवतः। न च शब्दादय आकाशादिगुणा इवात्मनो बुद्धीच्छादयो गुणाः सहजाः। आकाशादीनि हि भूतानि सगुणान्येव जातानि आत्मा तु नित्यएव निर्गुणो निष्क्रियः पूर्व्वम्। मनःसम्बन्धेन सक्रियः स चेतनादिकान् गुणान् मनसि जनयित्वा तश्चेतनादिभिरुपचरित एव सगुण उच्यते न तु वास्तवम्। स च समना आत्मा पञ्चभूतपञ्चबुद्धीन्द्रियाणि च सूक्ष्मदेहमारभमाणानि सूक्ष्मदेहिनः पुरुषस्य परलोकगमिद्रव्याणि भवन्ति तेषु च

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

मध्ये आत्माधिष्ठितसत्त्वाश्रिता बुद्धीच्छादयश्च निश्चेष्टाः समवायिन एव हेतवो गुणाख्या भवन्ति पञ्चभूताश्रिताश्च शब्दादय स्तथाविधा गुणा एव मनोमात्राश्रितावणुत्वैकत्वे गुणौ तथेन्द्रियाश्रितौ एवं पुनस्तथाविधसूक्ष्मशरीरिपुरुषः शुक्रशोणितमात्राहारजरसगतानि पञ्चभूतानि च चतुर्विंशतिकेऽस्मिन् राशिपुरुषे समवायिकारणीभूतद्रव्याणि तत्तदाश्रिताश्च बुद्ध्यादयः शब्दादयो गुर्व्वादयः परत्वादयश्च निश्चेष्टाः समवायिनो हेतव इति ते गुणाः ।

अथात्र सूक्ष्मदेहस्थानि सत्त्वेन्द्रियाणि समवायिकारणान्यपि पुरुषेऽस्मिन् नकिञ्चित् कार्य्यमारभन्ते परन्त्वेषामस्य पुरुषस्योत्पत्त.वुपपादकत्वमात्रं नतु धातुत्वम् । वच्यते हि शारीरे । अस्त्युपपादकं सत्त्वसंज्ञकं नामेति तथैतदभिप्रायेण च वक्ष्यते । खादय श्चेतनाषष्ठधातवः पुरुषः स्मृत इति ।

अत्र सूक्ष्मेन्द्रियाणां मनसो भौतिकत्वाभावेन खादिष्वन्तर्भावाभावाच्चेतना धातुश्चात्मा तत्राप्यन्तर्भावाभावाच्च । खादिषड्धातुकत्वं पुरुषस्येति कश्चित्तन्न शारीरे सत्त्वादीनां सूक्ष्मशरीरस्थानां कार्य्यं तथा स्थूलशरीरे मनःप्रभृतेर्वक्ष्यमाणत्वात् रूपादि-

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

रूपप्रभवः प्रसिद्धः कर्म्मात्मकानां मनसो मनस्त इति। ततस्तु धातुभेदेन चतुर्विंशतिकः स्मृत इति वक्ष्यमाणेन सत्त्वेन्द्रियादीनां धातुत्वं समवायिकारणत्वञ्च स्थूलदेहारम्भे वक्ष्यते तर्हि खादयश्चेतनाषष्ठधातवः पुरुषः स्मृत इति कथं षड्धातुत्वं सङ्गच्छते इति चेन्नदोच्यते। तत्र चेतनाधातुः पुरुषः सूक्ष्मदेहीति तदन्तर्गतानि सूक्ष्ममनइन्द्रियाणि। एतदभिप्रायेण सुश्रुतेऽप्युक्तं पञ्चमहाभूतशरीरिसमवायः पुरुष इति। निमित्तमात्रत आधानजास्तु गुणाः शास्त्राध्ययनादिधनवान्त्वादिलाभालाभादिनिमित्ततो बुद्धीच्छादयो ढक्कादिषु दृष्टच्छन्दादयो लाजादिषु लघुत्वादयः। एवं परत्वादयोऽपि बोध्या इति।

नन्वेवञ्चेदात्मजा ये बुद्धादयो गुणाः सूक्ष्ममनःप्रभृतिषु वर्त्तन्त इति भवद्भिरुच्यते ते खल्वस्माभिरात्मन्येवेष्यन्ते तेन पुनः का हानिरिति चेन्न। बुद्धीच्छादीनां वृद्धिह्रासाभ्यां गुणतो वृद्धिह्रासावात्मनो भवत स्तेनो कस्य विकारत्वदोषतादवस्थ्यात्। न चैष चेतनाधातुरनित्य स्तस्य सूक्ष्मशरीरिणो नित्यत्वेन स्वरूपतो गुणतः कर्म्मतो वा न वृद्धिह्रासौ सम्भवतः।स्थूलपुरुषोत्पादने तु तदारम्भकात्मजसत्त्वादिगुण पञ्चमहाभूतशुक्रार्त्तवीयपञ्चभूतान्यनुप्रविश्य

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

विक्रियमाणैस्तैरुपाहितानि स्थूलमनइन्द्रियशरीराणि भवन्ति सूक्ष्मदेहस्थानि मनइन्द्रियमहाभूतानि न च विक्रियन्ते । इति चेत्तर्ह्येव सत्त्वस्य पृथगुपादानमनर्थकं स्यादत इह परस्त्वात्मा खलु क्षेत्रज्ञः समत्रिगुणलक्षणाव्यक्ताख्य इति ज्ञापनार्थमुक्तम् । नित्यइति ।

तथासति सूक्ष्मस्यात्मनोऽव्यक्तस्य समसत्त्वरजस्तमोभिरुपाहितपुरुषस्य चेतनाधातुव्ययत्वासम्भवेन नित्यत्वाव्याघातो व्ययत्वाभावादविनाशित्वाच्चेति ततः किमात्मनो बुद्धीच्छादितो वृद्धिह्रासौ नस्त इति चेत्तत्रोच्यते त्वस्माभिः । सूक्ष्मस्याव्यक्ताख्यात्मनो नित्यबुद्ध्यादे र्न वृद्धिह्रासौ महदहङ्कारविकारस्योपाधेस्तु वृद्धिह्रासौ तदुपाहितबुद्धेर्वृद्धिह्रासावुच्येते नतु फलतः । तद्वृद्धिह्रासवद्बुद्ध्यादित इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नादिबुद्ध्यादिगुणा जायन्ते तेन शारीरस्य नित्यबुद्ध्यादे र्वृद्धिह्रासाभावान्निर्व्विकारत्वमुक्तमिति ।

अथैवं वास्तवविकाराभावादात्मनो निर्व्विकारत्वं सत्वशरीरसंयोगात्तु या विशेषोपलब्धिः प्रति प्राणि स चेद्विकार आत्मन इष्यते इष्यतामेव।स्वविकारत्वान्न।बुद्धिस्तद्विकार इष्यते । नन्वव्यक्तात्

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

पुरुषः पर इति श्रुतेरव्यक्तस्यात्मनः प्रकृतेः पुरुषस्य च वैधर्म्यमुक्तं प्रकृतिः प्रसवधर्म्मिणी वहिःस्थधर्म्मिनी चाचेतना चैकाचेति पुरुषस्त्वप्रसवधर्मा मध्यस्थधर्मा बहुश्चेतनश्चेति ततोऽव्यक्तात् पुरुषः पर इत्युक्तमिति प्रसवधर्म्मित्वादव्यक्तस्यात्मनः सविकारत्वमस्त्येव यद्गुणवैषम्यात्मकस्तु महानासीदिति चेन्न। सुश्रुते हि प्रकृतिपुरुषयोर्थे साधर्म्यवैधर्म्ये उक्ते तद्यथा। उभावप्यनादी उभावप्यनन्तावुभावप्यलिङ्गावुभावपि नित्यावुभावप्यपरावुभौ सर्व्वगताविति साधर्म्यम्। एका तु प्रकृतिरचेतना त्रिगुणा वीजधर्म्मिणी प्रसवधर्म्मिण्यमध्यस्थधर्म्मिणी चेति। वहवस्तु पुरुषा श्चेतनावन्तो निर्गुणा अवीजधर्म्मिणो मध्यस्थधर्म्मिणश्चेति वैधर्म्यं तत्र कारणानुरूपं कार्य्यमिति कृत्वा सर्व्व एवैते विशेषाः सत्त्वरजस्तमोमया भवन्ति तद्गुणत्वात्तन्मयत्वाच्च तद्गुणा एव पुरुषा भवन्तीत्येके भाषन्ते।

इति सत्त्वरजस्तमोगुणत्रयमात्रात्मिकायाः प्रकृतेः प्रसवधर्म्मित्ववचनादव्यक्तं नामात्मा तु समसत्त्वरजस्तमोमय्या प्रकृत्यैवोपाहितः चेतन्नः पुरुष एवैकः चित्सम्प्रसादरूपपुरुषस्य न प्रसवधर्म्मित्वं तत्स्यायाः समसत्त्वरजगुणमात्रमय्याः प्रकृतेः प्रसवध-

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

र्म्मित्वादव्यक्तस्य तत्त्रिगुणवैषम्यान्महतोऽभिव्यक्तिश्च नादादिसृष्टौ सिसृक्षो रव्यक्तस्य तस्याचिन्त्यमहिम्नः सिद्धेरिति। उक्तं हि सुश्रुते सर्व्वभूतचिन्ता शारीरे। सर्व्वभूतानां कारणमकारणं सत्त्वरजस्तमोलक्षण मष्टरूपमखिलस्य जगतः सम्भवहेतु रव्यक्तं नाम तदेकं बहूनां क्षेत्रज्ञानामधिष्ठानं समुद्र इवौदकानां भावानाम्। तस्मात् क्षेत्रज्ञाधिष्ठितात्तल्लक्षण एव महानुत्पद्यते इति। स्थूल शरीरात्मेतु न खलु तथाविधवैषम्यमव्यक्तस्यात्मनोऽस्ति। महदादीनां सूक्ष्मसूक्ष्ममात्रासंयोगादेव सूक्ष्मदेहिपुरुषसर्गस्य मनुनोक्तत्वात्। निर्व्विकारत्वमव्यक्तस्यात्मनः परमस्य। अव्यक्तं चेत् प्रधानपुरुषोभयात्मकं तर्हि चाव्यक्तात् पुरुषः पर इति कठोपनिषदि मन्त्रे कः पुनः पुरुष इति उच्यते स परमः पुरुषः परमात्मा न क्षेत्रज्ञः पुरुष इति ज्ञापनार्थं सा काष्ठा सा परागतिरित्युक्तम्। ननु सत्त्वशरीर संयोगाद्विशेषोपलब्धिरात्मनः स विशेषो विकारोऽवास्तवो वास्तवो वाऽस्तु तेन वो नश्च का हानिरिति चेन्न शारीरमानसव्याध्युपशमननिदानाद्युपदेशमन्तरेणात्मस्थव्याध्युपशमननिदानाद्युपदेशो न कुत्राप्यायुर्व्वेदादिशास्त्रे हि दृश्यते। शारीरमानसधातु

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

वैषम्यप्रशमनेनैव सत्त्वशरीरसंयोगजस्यात्मस्थविशेषस्य प्रशमनात् । वक्ष्यते चात्र मानसो ज्ञान विज्ञान धैर्य्यस्मृति समाधिभिरिति ।

नन्वात्मा तद्द्वैवं निर्व्विकारः स्याद्यदि सत्त्वशरीर सङ्घात्परःस्यात् नच सत्त्वशरीरसंघाताद्व्यतिरिक्त आत्माऽस्ति सत्त्वशरीरसंघातएवात्मेत्याहुर्नास्तिकाः। नेत्याहाक्षपादगौतमो यथा न्यायसूत्रम् । दर्शन स्पर्शनाभ्यामेकार्थग्रहणात् ।

अस्यार्थः । दर्शनेन्द्रियस्पर्शनेन्द्रियाभ्यामेकार्थस्य रूपस्पर्शज्ञानेन ग्रहणाज्ज्ञानादात्मा सत्त्वशरीराभ्यां परःनतु दर्शनेन्द्रियस्य रूपज्ञानेन घटाद्यर्थज्ञानं स्पर्शनेन्द्रियस्य शीतलादिस्पर्शज्ञानेन घटाद्यर्थज्ञानं यथाऽहमिमं घटं पश्याम्यहमेव स्पृशामीति सत्त्वशरीरसंघातात् परस्यात्मनो घटाद्येकार्थज्ञानं भवतीति सत्त्वशरीराभ्यां पर आत्माऽस्ति । तत्राहुर्नास्तिकाः । न विषयव्यवस्थानात् ।

अस्यार्थः । दर्शनस्पर्शनाभ्यामेकार्थग्रहणं न रूपस्य दर्शनेन्द्रियस्य परं विषयः स्पर्शनेन्द्रियस्य स्पर्शो हिमादि र्विषय इति विषयभेदव्यवस्थानात्। दर्शनस्पर्शनेन्द्रिययोरेव रूपस्पर्शज्ञानं तस्मात्तयोश्चैतन्ये कारणत्वं न ह्यन्तरेण चैतन्यं बुद्धिरुत्पद्यते

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

इति। सत्त्वशरीरसङ्घातात् परश्चात्मा नास्ति यः सत्त्वादियोगे चैतन्ये कारणमुच्यते। इति चैतन्ये कारणमिन्द्रियं सत्त्वशरीरसंघात आत्मावेति समाधत्ते। तद्व्यवस्थानादेवात्मसद्भावादप्रतिषेधः।

अस्यार्थः। सत्त्वशरीराभ्यां परस्यात्मनोऽस्तित्वस्याप्रतिषेधः। कस्मात्। तद्व्यवस्थानादेवात्मसद्भावात्। तस्य दर्शनविषयस्य रूपस्य स्पर्शनविषयस्य स्पर्शस्य च घ्राणविषयो गन्धो रसनविषयो रसः श्रवणविषयः शब्द इत्येवं विषयस्य व्यवस्थात एवात्मनः सद्भावोऽस्तित्वं सिद्ध्यति यद्येकमिन्द्रियं सर्व्वविषयं स्यात्तदात्मानमन्तरेण ज्ञानोत्पत्तिः शक्येत वक्तुम्। तस्मादस्त्यात्मा सत्त्वभूतगुणेन्द्रियै श्चैतन्ये हेतुः सत्त्वशरीराभ्यां परः। सर्व्वशरीरसंघातव्यतिरिक्तात्मास्तित्वे कारणान्तरञ्च।

सव्यदृष्टस्येतरेण प्रत्यभिज्ञानात्। सत्त्वशरीर संघातव्यतिरिक्त आत्मास्ति। कस्मात्। सव्यदृष्टस्येतरेण प्रत्यभिज्ञानात्। पूर्व्वापरयोर्व्विज्ञानयोरेकविषये प्रतिसन्धानं प्रत्यभिज्ञानम्। तमेवार्थमिदानीमहं जानामि यमर्थमज्ञासिषं स एवार्थोऽयमिति। तथाहि सव्येन चक्षुषा दृष्टस्यार्थस्य तदितरेण चक्षुषा दक्षिणेन प्रत्यभिदर्शनम्। यमेव सव्येन च-

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

चुषाद्राक्षं तमेवेदानीं दक्षिणेन चक्षुषा पश्यामीति स एवार्थोऽयमिति योऽद्राक्षीत् स इदानीं पश्यतीति सव्यदक्षिणचक्षुर्व्यतिरिक्त एकः कश्चिदस्ति द्रष्टेति स एवात्मा ।

तत्राङ्गनास्तिकाः। इत्येवं प्रत्यभिज्ञानेऽपि तदिन्द्रियव्यतिरिक्त आत्मा चेतनः कस्मान्नैकस्मिन्नासास्थिव्यवहिते द्वित्वाभिमानात् । एकमेवेदं चक्षु मध्ये नासास्थिव्यवहितं तस्मात्तौ द्वौ भागौ दृश्यमानौ द्वित्वाभिमानं लोके प्रयोजयतः । दीर्घस्य कस्यचिद्वस्तुनो मध्ये व्यवहितमिव ।

तत्राह । एकविनाशे द्वितीयाविनाशान्नैकत्वम् । एकस्मिं चक्षुष्युपहते चोद्धृते वा द्वितीयं चक्षुरवतिष्ठते विषयग्रहणलिङ्गमितरेण दर्शनात् । तस्मादेकस्य व्यवधानानुपपत्तिरिति ।

तत्राङ्गनास्तिकाः । अवयवनाशेऽप्यवयव्युपलब्धेरहेतुः । चक्षुष एकत्वप्रतिषेधे एकविनाशे द्वितीयाविनाशादिति हेतुरहेतुः । कस्मात् । अवयवनाशेऽप्यवयव्युपलब्धेः । वृक्षस्य हि शाखासु कासुचिच्छिन्नासु स एव वृक्ष इत्युपलभ्यते इति ।

तत्राह । दृष्टान्तविरोधादप्रतिषेधः । चक्षुष एकत्वप्रतिषेधस्य प्रतिषेधो न भवति । कस्मात्। दृष्टा-

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

न्तविरोधात्। वृक्षस्य शाखानामवयवानां नाशे ऽवयविवृक्षस्योपलब्धिर्दृष्टान्तस्तस्य विशेषोऽयम्। यदि चक्षुर्द्वयवयवं स्यात्तदैकावयवनाशे ऽवयविचक्षुष उपलब्धिः स्यात्। भवद्भिरुच्यते एकस्मिन्नासास्थि-व्यवहिते द्वित्वाभिमानमिति तस्मादेकस्य चक्षुषो व्यवधानानुपपत्तिः। अनुमीयते चायं देहादिसंघात-व्यतिरिक्त आत्मा चेतन इति।

कस्मात्। इन्द्रियान्तरविकारात्। अम्लरस-द्रव्यालोडने तद्द्रव्यदर्शनादिना कस्यचिदम्लम-शितवत स्तत्स्मरणेन मुखोदकस्राव इत्येकेन्द्रियग्र-हणेऽपरेन्द्रियविकारादनुमीयते चास्त्यात्मा देहा-दिसंघातव्यतिरिक्त इति न ह्यन्यदृष्टमन्यः स्मरति।

तत्राहुर्नास्तिकाः। न स्मृतेः स्मर्त्तव्यविषय-त्वात्। अम्लदर्शने त्विन्द्रियान्तरविकारो य स्तत्रात्मा न स्मरति। कस्मात्। स्मृतेः स्मर्त्तव्यविषयत्वात्। स्मृतिर्हि निमित्तादुत्पद्यते यस्याः स्मृतेर्विषयः स्मर्त्त-व्योभावः। तदम्लादिभावकृत इन्द्रियान्तरविका-रो नात्मकृत इति।

तत्राह। तदात्मगुणसद्भावादप्रतिषेधः। तस्याः स्मृते रात्मगुणत्वेन सद्भावादात्मा नास्तीतिप्रतिषेधो न भवति। तथा चान्यदृष्टं नान्यः स्मरतीत्युपपद्यते।

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

इन्द्रियचैतन्येऽपि नानाकर्त्तृकाणां रूपादिग्रहणानां यदिन्द्रियं यमर्थं गृह्णाति तदर्थस्मरणञ्च तस्यैव भवितुमर्हति न चान्यस्य तस्माद्रूपदर्शनघ्राणादितो रसनस्रावो नोपपद्यत इति देहादिसंघातव्यतिरिक्त आत्मास्तीति।

तत्राह नास्तिकाः। अम्लरसप्रभावाद्दृष्टाम्लं मुखस्रावो भवति न च तिक्तद्रव्यं दृष्ट्वा। तस्मादात्मा स्मर्त्ता नास्तीति।

तत्राह! अपरिसङ्ख्यानाच्च स्मृतिविषयस्य। न स्मृतेः स्मर्त्तव्यविषयत्वादिति यदुक्तं सचप्रतिषेधो न भवति। कस्मात्। स्मृतिविषयस्यापरिसङ्ख्यानात्। इमे हि खलु स्मृतिविषयाः। स्मृतिश्चेयमगृह्णामाणोऽर्थेऽमुमर्थमहमज्ञासिषमिति। एतस्याः स्मृतेर्ज्ञातृज्ञानविशिष्टः पूर्व्वज्ञातोऽर्थो विषयः। नत्वर्थमात्रम्। अहममुमर्थं ज्ञातवान् असावर्थो मया ज्ञातः। ज्ञातं। अस्मिन्नर्थे मम ज्ञानमभूदिति चतुर्विधं वाक्यं स्मृतिविषयज्ञापकम् समानार्थं सर्व्वत्रैव ज्ञाता ज्ञानं ज्ञेयञ्चेति वाक्यभेदमात्रम्। या च प्रत्यक्षे वस्तुनि स्मृति स्तया स्मृत्वा त्रीणिज्ञानान्येकस्मिन्नर्थे प्रतिसन्धीयन्ते।समानकर्त्तृकाणि न नानाकर्त्तृकाणि नाकर्त्तृकाणि। एककर्त्तृकाणि यथा अमुमर्थमहम-

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

द्राचं यमेवेदानीं पश्यामीति। अद्राक्षमिति दर्शनं दर्शनप्रमाच। नह्यसम्विदितेऽर्थेऽद्राक्षमिति दर्शन मात्रे स्यात्। ते एते द्वे ज्ञाने। यमेवेदानीं पश्यामि तत्तु तृतीयं ज्ञानमिति त्वेकोऽर्थस्त्रिभिर्ज्ञानैर्युज्यते न चाकर्तृको न नानाकर्तृकः स्यादिति। तथाचैककर्तृकः सोऽयं स्मृतिविषयोऽपरिसङ्ख्यायते। नास्त्यात्मा स्मृतेस्मर्त्तव्यविषयत्वादिति स्मर्त्तव्यार्थः प्रतिषिध्यते यत्तन्न स्मृतिमात्रं स्मर्त्तव्यमात्रविषयं वा। एको हि ज्ञाता सर्व्वविषयःस्वानि ज्ञानानि प्रतिसन्धत्ते। अहममुमर्थं विज्ञास्याम्यमुमर्थं जानाम्यमुमर्थमज्ञासिषममुमर्थं जिज्ञासमानश्चिरमर्थं ज्ञात्वा व्यवस्यामि। अज्ञासिषमिति तथा स्मृतिमपि त्रिकालां सुस्मूर्षाविशिष्टां च प्रतिसन्धत्ते। संस्कारसन्तानमात्रे तु वस्तुनि संस्कारा उत्पद्योत्पद्य तिरोभवन्ति। ततो नास्त्यत्रैकः संस्कारस्त्रिकालं ज्ञानं स्मृतिञ्च त्रिकालामनुभवेत्। नह्यनुभवं विना ज्ञानस्य स्मृतेश्च प्रतिसन्धानमुत्पद्यते देहान्तरवत्। तस्मादनुमीयते अस्ति खल्वेकः सर्व्वविषयः कश्चिद्यः प्रतिदेहं संज्ञाप्रबन्धं स्मृतिप्रबन्धञ्चप्रतिसन्धत्ते इति। यस्य देहान्तरेषु देवदत्तादेरात्मनो यज्ञदत्तादिदेहेषु वृत्त्यभावान्न तत्प्रतिसन्धानं भवतीति

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

सत्त्वशरीरसंघातव्यतिरिक्तोऽस्त्यात्मा नतु नास्त्यात्मेति । इत्येवं संघातवादिनास्तिके निरस्ते पुनरिन्द्रियचैतन्यवादिनो नास्तिका आहुः । इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानमुक्तं भवद्भिस्तत एव भवद्भिरेवोक्तं भवति इन्द्रियाणि चार्थाश्च चैतन्ये कारणं तस्मान्नास्त्यात्मा चेतन इन्द्रियार्थव्यतिरिक्त इति ।

तत्राह । नेन्द्रियार्थयोस्तद्विनाशेऽपि ज्ञानावस्थानात् । इन्द्रियाणामर्थानां वा न चैतन्यादिबुद्धिः । कस्मात् । तद्विनाशेऽपि ज्ञानावस्थानात् । तयो रिन्द्रियार्थयोर्विनाशेऽपि ततोज्ञातेऽर्थे ज्ञानस्य सद्भावात् । तथा चेन्द्रियार्थयोः श्रोतश्रुतयोः स्पर्शनस्पृष्टयोर्दृष्टिदृष्टयोरसनरसितयोर्घ्राणघ्रातयोरनन्तरविनाशे तदिन्द्रियजातायास्तदर्थबुद्धेरवस्थानात् । तत्तदर्थस्मरणात् । नह्यनुभवितुरभावे स्मरणमुपपद्यते । इन्द्रियं नित्यमनित्यञ्च तत्र सूक्ष्मदेहस्थं नित्यं स्थूलदेहस्थमनित्यमित्यतः स्थूलदेहेन्द्रियनाशे सूक्ष्मदेहस्थेन्द्रियेण स्मर्यते इति न वाच्यं सूक्ष्मदेहस्थेन्द्रियादेः स्वप्नावस्थायां ज्ञानकरणात् । स्वप्नावस्थो हि तैजसो नामात्मा स चान्तःप्रज्ञस्तस्याहङ्कारिकमिन्द्रियं स्वप्नगतभावग्रहणे करणं जागरितावस्थायां तस्य ज्ञानकरणत्वाभावात् । अस्त्वेवं दे-

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

वदन्तोऽहमिदं जानामीति प्रतीतेः शरीरस्यैव चैतन्याच्छरीरस्य पञ्चभूतमयस्य गुणो बुद्धिरुत्पद्यत इत्यतो नास्त्यात्मेति चार्वाकनास्तिका सन्तीति गौतमाक्षपादः । कस्मादित्यत आह सूत्रम् ।

शरीरदाहे पातकाभावात् । शरीरस्य शवरूपस्य दाहे पुरुषवधपापाभावदर्शनेन खल्वात्मविहीनजीवत्पुरुषस्य दाहेऽपि पातकाभावप्रसङ्गान्नात्मव्यतिरिक्तः सत्त्वशरीरसंघात आत्मा नित्य इति ।

तत्रानास्तिकाः । तदभावः सात्मकप्रदाहेऽपि तन्नित्यत्वात् । सात्मकस्य जीवतः पुरुषस्य प्रदाहेऽपि मनःशरीरमात्रप्रदाहादात्मनः प्रदाहाभावेन तस्य पुरुषवधपापस्याभावः । कस्मात् तन्नित्यत्वात् । भवतां मते तस्यात्मनो नित्यत्वादिति ।

तद्दोषं परिहरति । न कार्य्याश्रयकर्तृवधात् । सात्मकप्रदाहे तदभावो न । कस्मात् । कार्य्याश्रयकर्तृवधात् सात्मकप्रदाहे नित्यस्यात्मनः सद्भावेऽपि कार्य्यस्य द्वैधावैधकार्य्यस्याश्रयस्याधिकरणस्य राशिपुरुषस्यकर्त्तुर्वधात् । तत्प्रत्यवायजन्यपातकस्य प्रसिद्धेः । संघातेऽपि चेत्तथा कार्य्याश्रयकर्तृवधात् पातकं स्यादित्युच्यते । तत्रब्रूमः । आत्मा नित्यः कर्त्ता तस्य भोगायतनं शरीरं मनोबुद्ध्यादिसहितं तद्भोगविनाशे

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

पातकम् । नात्महीनस्य संघातस्य पुनरेको भाक्तास्ति । अतएवात्मनः सत्त्वभूतगुणेन्द्रियै श्चेतन्ये कारणत्वादात्मन एव बुद्धि रत आत्मास्तीति भावः ।

अथ बुद्ध्यादेः शारीरगुणत्वे संशयमाह । द्रव्यस्वगुणपरगुणोपलब्धेः संशयः । द्रव्ये पाञ्चभौतिके मृदादौ स्वगुणस्य स्वारम्भकपञ्चभूतगुणशब्दादेर्गुरुत्वादेः परगुणस्य स्वारम्भकपञ्चभूतातिरिक्तस्योपलब्धेरिव शरीरे शरीरारम्भकपञ्चभूतगुणानां गुर्व्वादीनामुपलब्धे बुद्ध्यादयोऽपि परगुणाः शरीरे सन्ति न वेति संशयः । तत्र सिद्धान्तसूत्रम् ।

यावच्छरीरभावित्वाद्रूपादीनाम् । प्रकृतिगुणातिरिक्तानां नीलपीतादिगुरुत्वादीनां यावच्छरीरभावित्वात् । पाञ्चभौतिकं हि शरीरं न पञ्चभूतगुणविकाराश्चेतनादय इति चेतनादयो न शरीरगुणाः ।

अत ब्रीहिपाकवादीत्याह। न पाकगुणान्तरोत्पत्तेः। चेतनादयो न शारीरगुणा इति न पाकजगुणान्तराश्च द्रव्ये उत्पद्यन्ते । यथा हरिद्राचूर्णसंयोगाल्लौहित्यं अमदकरनानाद्रव्यसंयोगेन मद्ये मदकरत्वं गुण उत्पद्यते । एवमेव पञ्चभूतारब्धशरीरेऽपि भूत-

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

गुणातिरिक्ता श्चेतनादयः शरीरे उत्पद्यन्ते इति शरीरे चेतनादयो गुणाः । अतोत्तरमाह ।

प्रतिद्वन्द्विसिद्धेः पाकजानामप्रतिषेधः । पाकजानां गुणानां निरुक्तानामप्रतिषेधः । पाकजा गुणा अस्माभि र्न प्रतिषिध्यन्ते ।कस्मात् । प्रतिद्वन्द्विसिद्धेः । प्रतिद्वन्द्विनां परस्परविरोधिगुणानां द्रव्ये सिद्धेः । व्रीहेर्गुरोः संस्काराल्लघुत्वं लाजानां सिध्यति नतु प्रतिद्वन्द्विनामपरेषां गुणानां सिद्धिर्यथा व्रीहेर्गुरोः संस्काराल्लघुत्वमिव लाजानां चैतन्यादिः सिध्यति तथा शरीरगुणा न चैतन्यादयः । हरिद्राचूर्णसंयोगाल्लौहित्यवन्मदशक्तिवच्चसिध्यन्ति चेत् । तत्र हेत्वन्तरमाह ।

शरीरव्यापित्वात् । शारीरगुणानां शरीरव्यापित्वात् शरीराव्यापका हि चैतन्यादयो न शरीरगुणाः ।

सर्व्वशरीरव्यापिन श्चेतनादय इति चेन्न केशनखादिष्वनुपलब्धेः । चेतनादीनां शरीरव्यापित्वमिति चेन्न । कस्मात् । केशनखादिषु चैतन्यादेरनुपलब्धेः

एतद्दोषमुद्धरन्ति । त्वक्पर्य्यन्तत्वाच्छरीरस्य केशनखादिष्वप्रसङ्गः । शरीरव्यापित्वेऽपि केशनखादिषु चैतन्यादीनां न प्रसङ्गः । कस्मात् ।

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

शरीरस्य त्वक्पर्य्यन्तत्वात्। त्वक्पर्य्यन्तं हि शरीरं न केशनखादिपर्य्यन्तम्। जीवलिङ्गं हि शरीरं यच्छेदादौ सुखदुःखे जीव उपलभते। केशनखादिच्छेदे सुखमुपलभते न दुःखं तस्मान्न केशादिकं शरीरमिति। तत्र चैतन्यादीनां शरीरगुणत्वनिराशाय हेत्वन्तरमाह।

शरीरगुणवैधर्म्यात्। चेतनादिर्न शरीरगुणः। कस्मात्। शरीरगुणवैधर्म्यात्। शरीरगुणा हि द्विधा गुरुत्वादयोऽप्रत्यक्षा रूपादयः शारीरेन्द्रियवेद्या न चेतनादयः किन्त्वन्तरिन्द्रियमनोवेद्या इति वैधर्म्यात्।

अत्र नास्तिकाः परिहरन्ति। न रूपादीनामितरेतरवैधर्म्यात्। शरीरगुणवैधर्म्याच्चैतन्यादयो न शरीरगुणा इति यत्तन्न। कस्मात्। रूपादीनामितरेतरवैधर्म्यात्। रूपादीनां चक्षुरादिवेद्यत्वं न स्पर्शनेन्द्रियादिवेद्यत्वं स्पर्शादीनां स्पर्शनेन्द्रियादिवेद्यत्वं न चक्षुरादिवेद्यत्वमिति परस्परवैधर्म्याच्छरीरगुणा न भवन्तु रूपादय इति तस्माच्छरीरगुणवैधर्म्यादिति हेतुः सव्यभिचारः।

अत्र समाधानमाह। ऐन्द्रियकत्वाद्रूपादीनामप्रतिषेधः। रूपादीनां परस्परवैधर्म्येऽपि शारीरगुणत्वा-

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

प्रतिषेधः कस्मात् ऐन्द्रियकत्वात्। रूपरसगन्धस्पर्शश-ब्दादीनां वहिरिन्द्रियग्राह्यत्वसाधर्म्येण परस्परवै-धर्म्याभावात्। चैतन्यादेस्तु वहिरिन्द्रियाग्राह्यत्व ग्राह्यत्वाभ्यां रूपादीनां शरीरगुणवैधर्म्यादिति भावः। एवं चैतन्यादेः शरीरगुणत्वे निरस्ते पुनः।

अथात्र नास्तिका आहुः॥ नात्मप्रतिपत्तिहेतूनां मनसि सम्भवात्। मनसो नित्यत्वान्मन एव सत्त्वसंज्ञकं चैतन्ये कारणम्। चैतन्ये जाते मनसि बुद्धिरुत्पद्यते बुद्धा खल्वभीष्टमिच्छत्यनिष्टं द्वेष्टीति बुद्धा मनसी-च्छाद्वेषौ भवतः। अभीष्टेच्छया चाभीष्टं साधयितुं प्रवर्त्तते अनिष्टद्वेषेणानिष्टं साधयितुं निवर्त्तते इति प्रवृत्ति निवृत्तिरूपः प्रयत्नो मनसि जायते। ततोऽभीष्टेसाधितेऽनिष्टान्निवृत्तौ प्रज्ञापराधादनिष्टेसाधि-तेऽभीष्टानिवृत्तौ सुखमभीष्टेदुःखं मनसि भवतीत्या-त्मप्रत्ययहेतूनां चैतन्यबुद्वीच्छाद्वेषप्रयत्नसुखदुःखानां मनसि सम्भवादेवं योऽहं घटमद्राक्षं सोऽहमेव स्पृ-शामीत्येवं दर्शनस्पर्शनाभ्यामेकस्यैव मनसोऽर्थग्रह-णादिसम्भवान्नात्मन एते चैतन्यादयः प्रत्ययहेतव स्तस्मात्मा। नास्तीत्याहुर्नास्तिकाः।

तत्र समाधत्ते। ज्ञातुर्ज्ञानसाधनोपपत्तेः संज्ञाभेद-मात्रम्। अस्यार्थः। युष्माकं मते मनसो ज्ञातु र्ज्ञान-

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

साधनस्य ज्ञानकरणस्य चक्षुरादेरुपपत्तेः संज्ञाभेदमात्रम्। मनो जानातीति ज्ञातुर्मनसो ज्ञानसाधनञ्च चक्षुरादि। चक्षुषा पश्यति घ्राणेन जिघ्रतीत्येवं ज्ञानसाधनोपपत्तेः संज्ञाभेदमात्रं भवन्तो मन आहुर्वयमात्मानं ब्रूमइति नार्थे विवादः। यदि य एको मनसा मनुते चक्षुषा पश्यति स प्रत्याख्यायते तदात्मैवास्ति मनोनास्तीति प्रत्याख्यायेत। ननु रूपादिप्रत्यक्षं चक्षुरादिकरणं ज्ञातुरस्ति सर्व्वविषयं मतिसाधनं मनो ज्ञातुर्नास्तीत्येवं नियमे मन एव जानाति चक्षुषा पश्यतीत्येवं सुखमनुभवति दुःखञ्चेतिचेत्। तत्राह सिद्धान्तम्।

नियमस्य निरनुमानः। ज्ञातुर्ज्ञानसाधनोपपत्तेः करणं चक्षुरादिकमस्ति बुद्ध्यादिकरणं मनो नास्तीति नियमो निरनुमानः। कर्त्ताहि करणं विना न किञ्चित् कर्त्तुं शक्नोति वक्ष्यते हि शारीरेऽस्मिं स्तन्त्रे। करणानि मनोबुद्धिर्बुद्धिकर्मेन्द्रियाणि च। कर्त्तुः संयोगजं कर्म्म वेदना बुद्धिरेवच। नैकः प्रवर्त्तते कर्त्तुं भूतात्मा नाश्नुते फलम्। संयोगाद्वर्त्तते सर्वं तमृते नास्ति किञ्चन। तथा तत्रैवच वक्ष्यते। नच कारणमात्मा स्यात् खादयः स्युरहेतुकाः। न चैषु सम्भवेज्ज्ञानं नच तैः स्यात्

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

प्रयोजनम् । मद्दण्डचक्रैश्च कृतं कुम्भकाराहृते घटमिति । युगपज्ज्ञेयानुपलब्धेश्च न मनसः । युगपज्ज्ञेयानामनुपलब्धे र्मनसो न बुद्धिर्गुणः । अणुश्चैकश्च मन एकदा नानेकेषु प्रवर्त्तते तस्मान्नैक-काला सर्वेन्द्रियप्रवृत्तिरिति वक्ष्यते। यद्यपि मनोऽन-नेकञ्च सूक्ष्म एकदा सर्व्वेषु न प्रवर्त्तने समर्थस्तथापि ह्रस्वादिषु यथाशक्ति प्रवर्त्तनक्षम इति बोध्यं मनस्तु न ह्रस्वादिष्वपि प्रवर्त्ततेऽणुत्वादेकत्वाच्च ।

अत्र नास्तिका आहुः । तदात्मगुणत्वेऽपि तुल्यम् । तस्या बुद्धेरात्मगुणत्वेऽपि तुल्यं युगपज्ज्ञेयानुपलब्धे र्न तस्यात्मनो गुणो बुद्धिः । मनो हि यथा सूक्ष्म-मेकं नानेकेषु युगपत्प्रवर्त्तनक्षमं तथैवात्मा सूक्ष्म एकश्चानेकेष्विन्द्रियेषु नैककालं प्रवर्त्तितुं सम्भव-तीति तुल्यम् ।

तत्राह । इन्द्रियै र्मनसः सन्निकर्षाभावात्त-दनुत्पत्तिः । सूक्ष्मस्यैकस्य मनसो युगपदनेकेन्द्रि-येषु सन्निकर्षासामर्थ्यात् युगपन्नानाविषयोपलब्धे-रनुत्पत्तिः । आत्मेन्द्रियसन्निकर्षेऽपि आत्मनस्तु चैतन्याद्बुद्धिरुत्पद्यते सूक्ष्मत्वादेकत्वाच्च न युगपत्। युगपज्ज्ञेयानुपलब्धेरिति भावः ।

अत्राहुर्नास्तिकाः । नोत्पत्तिकारणानप-

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

देशात् । आत्मन श्चैतन्यादात्मेन्द्रियसन्निकर्षाद्बुद्धिरुत्पद्यते न। कस्मात्। उत्पत्तिकारणस्यानपदेशात्। येन कारणेन येन प्रकारेण बुद्धिरुत्पद्यते तद्वचनाभावात्। इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानमित्युक्तेन्द्रियार्थसन्निकर्षस्य बुद्ध्युत्पत्तिहेतुत्वख्यापनात्। या यदिन्द्रियजा बुद्धिः सा तथैव व्यवदिश्यते श्रावणी बुद्धिः श्रवणजा स्पर्शनात्तु स्पर्शनबुद्धि श्चाक्षुषी बुद्धिश्चक्षुर्जा रासनी बुद्धिस्तु रसनजा घ्राणबुद्धि र्घ्राणजा मानसी बुद्धिर्मनोभवेति व्यपदेशो दृश्यते। वक्ष्यते हि शारीरेऽस्मिं स्तन्त्रे। या यदिन्द्रियमाश्रित्य जन्तोर्बुद्धिः प्रवर्त्तते। याति सा तेन निर्देशं मनसा च मनोभवेति।

अपरश्चदोषमाह:। विनाशकारणानुपलब्धेश्चावस्थाने तन्नित्यत्वप्रसङ्गः।

अस्यार्थः। भवतामात्मनित्यत्वादात्मगुणत्वे बुद्धेरात्मन्यवस्थाने बुद्धेर्नित्यत्वप्रसङ्गःस्यात्। कस्मात् बुद्धेर्विनाशकारणानुपलब्धेर्नित्यस्यात्मनो गुणस्य नित्यत्वात्। गुणनाशकारणं द्वेधा आश्रयनाशो विरोधीगुणश्च आत्मनस्त्वाश्रयस्य नित्यस्य नाशासम्भवः। विरोधी गुणश्च नोपलभ्यते इति।

तत्र सिद्धान्तसूत्रम्। अनित्यत्वग्रहाद्बुद्धे-

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

बुद्ध्यन्तराद्विनाशः शब्दवत्। एकस्यां बुद्धौ खल्वात्मनो बुद्ध्युपादानिकायां जातायां यदा पराबुद्धिरुत्पद्यते तदा पूर्व्वबुद्धेर्नाशः स्यादिति बुद्ध्यन्तरोत्पत्तिः पूर्व्वबुद्धिर्नाशे हेतु। इति सर्व्वप्राणिनां प्रतिजनवेद्यमिदं गृह्यते बुद्धिसन्तानः। बुद्धेर्बुद्ध्यन्तरं विरोधी गुण इत्यनुमीयते। तत्र दृष्टान्तमाह शब्दवदिति। पूर्व्वशब्दस्य यथा शब्दान्तरोत्पत्तितो नाशः स्यादिति यथा शब्दसन्ताने शब्दः शब्दान्तरविरोधी गुण इति।

अत्राहुर्नास्तिकाः। भवता यत्किञ्चिद्दृष्टञ्च श्रुतञ्च स्पृष्टञ्च रसितञ्च घ्रातञ्चेत्येवमसङ्ख्येयेषु ज्ञानकारितेषु संस्कारेषु स्मृतिकारणेषु मध्ये समाने खल्वात्ममनसोः सन्निकर्षे स्मृतिहेतौ वर्त्तमाने कारणायौगपद्यं नास्तीति कारणयौगपद्याद्युगपत् स्मृतयः स्युरिति। तत्राहुः केचित्। ज्ञानसमवेतात्मप्रदेशसन्निकर्षान्मनसः स्मृत्युत्पत्ते र्न युगपदुत्पत्तिः। दर्शनस्पर्शनादिभिर्ज्ञातानां ज्ञानं यस्मिन्नात्मनः प्रदेशे भवति तत्र तज्ज्ञानजः संस्कारो वर्त्तते तत्रात्मप्रदेशे मनसः सन्निकर्षात् क्रमेणाणुत्वैकत्वाभ्यां स्मृत्युत्पत्ते र्न युगपत् स्मृत्युत्पत्तिर्भवति। अणुश्चैकं हि मनः सर्व्वसंस्कारेषु न युगपत्प्रवृत्तये प्रभवति।

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

तत्राङ्ग नास्तिकाः । नान्तःशरीरवृत्तित्वान्मनसः । ज्ञानसमवेतात्मप्रदेशे सन्निकर्षौ मनसो न । कस्मात् अन्तःशरीरवृत्तित्वात् । आत्मा ह्यन्तः शरीरवृत्ति विना योगं मनस स्तत्सान्निध्यं न भवति। यदि सान्निध्यं स्यात्तदा मनसात्मप्रत्यक्षोऽयात्मप्रदेश प्रत्यक्षः संस्कारप्रत्यक्षश्च स्यात्। स्याच्चेत्तदात्मप्रत्यक्षेण सम्वित्तिरात्मनः सर्व्वदैवोपपद्येत नानुपपन्ना स्यादिति । न च मन आत्मवदन्तःशरीरवृत्ति । स्पर्शनेन्द्रियसमवेतत्वात् । स्पर्शनस्य सर्व्वेन्द्रियव्यापकत्वात्तत्समवेतत्वेन मनोऽपिचात्मना प्रेरितं सर्व्वेन्द्रियं क्रमेण व्याप्नोति । तथाच । सुस्मूर्षया मनः प्रतिदधानः पुमान् चिरादपि किञ्चिद्वस्तु स्मरति । नचाकस्मात् । भवतां मनसो ज्ञत्वाभावात् । तद्यथा । व्यासक्तमनसः पादव्यथनेन संयोगविशेषेण समानम् । ज्ञातः पुमान् कण्टकशर्करादिवेधेन पादौ व्यथत इति स पुनर्व्यासक्तमना गच्छन्नान्वेष्य कण्टकादीन् कण्टकादिना विद्धपादः पादव्यथनेन संयोगविशेषेणेदं समानम् । यदृच्छया तु विशेषो नाकस्मिकी क्रिया नाकस्मिकः संयोग इति भोगार्थं क्रिया हेतुरदृष्टं कर्मेतिचेत्तुल्यं स्मृतिहेतोरपि संयोगविशेष इति ।

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

तत्राह: । प्रणिधानलिङ्गादिज्ञानानामयुगपद्भावाद्युगपदस्मरणम् । सति च कारणानां संस्काराणां यौगपद्ये खल्वात्ममनः सन्निकर्षसंस्कारादिस्मृतिहेतुवत्प्रणिधानलिङ्गादिज्ञानानामपि स्मृतिहेतूनां यौगपद्यासम्भवाद्युगपन्नस्मरणं भवतीति ।

तत्राह नास्तिकाः । प्रातिभवत्तु प्रणिधानाद्यनपेक्षे स्मार्त्ते यौगपद्यप्रसङ्गः । परोक्तवाक्यस्य श्रुतिमात्रार्थावगमशक्तिः प्रतिभा तज्जातज्ञानवत् स्मार्त्तं ज्ञानं प्रणिधानं विनैव यदि जायते तदा स्मृतेर्युगपदुत्पत्तिप्रसङ्ग इति । बह्वर्थविषये चिन्ताप्रबन्धे कश्चिदर्थः कस्यचित् स्मृतिहेतु स्तस्यानुचिन्तनात्तस्य स्मृतिर्भवतीति ।

तत्र दोषमाह । साध्यत्वादहेतुः । ज्ञानसमवेतात्मप्रदेशसन्निकर्षो मनसो न । अन्तःशरीरवृत्तित्वादिति यो हेतुरुक्तः स साध्यत्वादहेतुः । ज्ञानसमवेतात्मप्रदेशसन्निकर्ष आत्मप्रदेशसंयोगः स एवान्तःशरीरवृत्तिरिति साध्यत्वान्न तत्प्रत्याख्याने हेतुरिति । स्मरतः शरीरधारणोपपत्तेरप्रतिषेधः ।

तत्राह नास्तिकाः । स्मरतः शरीरधारणमुपपद्यते धारकप्रयत्नेन । शरीराद्बहिर्निःसृते हि म-

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

नहि धारकप्रयत्नस्याभावः स्यात् पतनञ्च शरीरस्य गुरुत्वाद्भवतीति अन्तःशरीरवृत्तित्वं मनसो वर्त्तत एव स्मरतो जनस्य । आत्ममनःसंयोगजस्तु प्रयत्नः प्रेरको धारकश्च द्विधा । प्रेरकप्रयत्नेन मनःप्रेरितं सुस्मूर्षया स्मर्त्तव्ये पुंसा प्रणिधीयते चिरादपि कश्चिदर्थं स्मरतीति अन्तःशरीरवृत्तित्वप्रतिषेधो न भवति ।

तत्राह । न तदाशुगतित्वान्मनसः । शरीरधारणस्योपपत्तितो मनसः खल्वन्तःशरीरवृत्तित्वाप्रतिषेधो न । कस्मात् । तदाशुगतित्वान्मनसः । मनो ह्याशुगति । आत्मना प्रेरितं ज्ञानसमवेतात्मप्रदेशेन ज्ञानहेतुसंस्कारवता यावत् सन्निकृष्यते स्मर्त्तव्यं स्मृत्वा प्रत्यागतं वहिःशरीरं धारयतीति मनस स्तदाशुगतित्वात् ।

तत्राह नास्तिकाः । न स्मरणकालानियमात् । मनस आशुगतित्वादात्मप्रदेशसन्निकर्षो वाह्यशरीरागमनं न । स्मरणकालानियमात् । किञ्चित् चिरेण स्मर्य्यते किञ्चिद्द्रुतमिति शरीरसंयोगानपेक्ष स्त्वात्ममनःसंयोगो न स्मृतिहेतुः शरीरस्य भोगायतनत्वात् ।

तत्राह । आत्मप्रेरणयदृच्छाज्ञताभिश्च न

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

संयोगविशेषः। आत्मना प्रेरणेन मनसो वहिः शरीरात् संयोगविशेषो न स्यात्। आत्मनो यदृच्छया या इच्छा यदृच्छा अकस्माद्वा न वहिः शरीरात् संयोगविशेषःस्यात्। न वा ज्ञतया ज्ञता बुद्धिशक्ति स्तयापि न वहिः शरीरात् संयोगविशेषः। शरीरसंयोगात्तु आत्मन एव ज्ञतया कार्य्यकारण करण प्रयोजनान्यध्यवस्य यदृच्छया तथा स्यादन्यथा न स्यादित्येवमभिमतं प्रेरणप्रयत्नेन मनः साधयितुं प्रेरयतीति न मनस श्चैतन्यादयो बुद्धयो न वर्त्तन्ते।

तत्राङ्गनास्तिकाः। तल्लिङ्गत्वादिच्छाद्वेषयोः पार्थिवादिष्वप्रतिषेधः। पार्थिवादिषु शरीरेषु ज्ञानादयः सन्ति न तेषां प्रतिषेधः।

कस्मात्। इच्छाद्वेषयोस्तल्लिङ्गत्वात्। शरीरस्यारम्भकाणि पृथिव्यादीनि भूतानि तेषां प्रवृत्तिः शरीराम्भ स्तथा प्रवृत्ते र्लोष्ठादिष्वभावो निवृत्तिरिति प्रवृत्तिनिवृत्ती इच्छाद्वेषाभ्यां जन्येते इति पृथिव्यादिषु शरीराम्भप्रवृत्तिदर्शनाल्लोष्ठादौ तथा प्रवृत्त्यभावदर्शनाच्च। पृथिव्यादिष्विच्छाद्वेषयोगाच्चैन्यातिदज्ञानयोगः। ऋते चैतन्यादिज्ञानादिच्छा-

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

द्वेषौ न भवत इति तस्मात् सत्त्वशरीरसंघात एव पुमान्नास्ति व्यतिरिक्त आत्मेति।

तत्राह। कुम्भादिष्वनुपपत्ते रहेतुः। कुम्भाद्यारम्भकेषु मृदादिषु प्रवृत्तिनिवृत्त्योरदर्शनादिच्छाद्वेषाभावाच्चैतन्यादिज्ञानाभावात् पार्थिवादिष्विच्छाद्वेषयो स्तल्लिङ्गत्वादितिहेतुरहेतुरिति। यदिशरीरारम्भकपृथिव्यादिभूतानां प्रवृत्तिनिवृत्तिलिङ्गाविच्छाद्वेषौ यतोऽवयवव्यूह स्तेषां प्रवृत्तिनिमित्त इत्यत इच्छाद्वेषौ भूतानामिव मृदादीनामपि प्रवृत्तिः कुम्भारम्भे ततश्चैतन्यादिज्ञानमिति चेत्तदोच्यते।

नियमानियमौ तु तद्विशेषकौ। तयो रिच्छाद्वेषयोर्विशेषकौ भेदकौ नियमानियमौ। ज्ञस्यैवेच्छाद्वेषौ नाज्ञस्य। प्रवृत्तिनिवृत्ती चेच्छाद्वेषनिमित्ते न ज्ञाश्रयस्येच्छाद्वेषौ। तर्हि च प्रयोजको ज्ञस्तेन प्रयुज्यमानेषु करणादिष्वपि प्रवृत्तिनिवृत्ती स्त इति न सर्व्वेषु तेन चात्मना ज्ञेन प्रयुक्तैः पृथिव्यादिभिर्भूतैः शुक्रशोणितादि स्तैः शरीरमारभ्यते न ज्ञेनाप्रयुक्तैः केवलै र्भूतैरिति।

कस्मात्। ज्ञस्येच्छद्वेषनिमित्तादारम्भनिवृत्तयोः। जानीते खल्वनेन मे सुखं स्यादनेन दुःखमिति

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

सुखदुःखसाधनं ज्ञात्वा सुखसाधनमिच्छति दुःखसाधनं द्वेष्टि। इच्छंश्च सुखसाधनं साधयति दुःखसाधनान्निवर्त्तते इति ज्ञानेच्छाद्वेषप्रवृत्तिनिवृत्तिसुखदुःखानामेकेन सहाश्रयतया सम्बन्धः। तस्मात् ज्ञस्येच्छाद्वेषप्रयत्नसुखदुःखानि धर्म्माणि नत्वज्ञस्य। प्रवृत्तिनिवृत्ती द्विविधे गुणाख्ये कर्म्माख्ये च। ये ज्ञस्येच्छाद्वेषनिमित्ते ते प्रयत्नाख्यगुण संज्ञे। ये यत्प्रयत्ननिमित्ते वाङ्मनःशरीरारम्भप्रवृत्तिनिवृत्ती ते कर्म्मसंज्ञे इति। ज्ञप्रयत्ननिमित्तत्वात् परत्वादिषु प्रवृत्तिनिवृत्तिदर्शनात् स्वत स्तदभावाद्भूतानां न चैतन्यादिज्ञानम्।

यथोक्तहेतुत्वात् पारतन्त्र्यादकृताभ्यागमाच्च नेन्द्रियार्थभूतमनसाम्। इन्द्रियार्थभूतमनसां यथोक्तहेतुभ्यो ज्ञानादयो न वर्त्तन्ते। तत्र चेदुच्यते प्रवृत्तिनिवृत्त्योः सुखदुःखसाधनत्वाद्दुःखानाश्रयत्वादात्मनो न प्रवृत्तिनिवृत्ती तदा ब्रूमः। पारतन्त्र्यात्। परतन्त्राणीन्द्रियार्थभूतमनांसि। ज्ञेन प्रयुज्यमानानि यथास्वकर्म्मसु प्रवर्त्तन्ते ऽभीष्टे निवर्त्तन्ते ऽनभीष्टेभ्य इति। इति प्रत्यगात्मन्यारम्भनिवृत्त्योः सुखदुःखभोगस्य च दृष्टत्वात् परत्रानुमानं लिङ्गत्वेन प्रवृत्तिनिवृत्ती। तद्धेतुश्च प्रयत्न आत्मनि प्रवर्त्ति-

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

निवृत्त्याख्यो गुण इति। नन्वात्मा नास्ति मन एव स्वतन्त्रं प्रवृत्तं चेन्द्रियाणीति चेत् तदोच्यते। अकृताभ्यागमाच्चेति। आत्मना क्रियते यत् कर्म्म तत्कर्म्मफलभोगादिन्द्रियभूतमनसां स्वस्वकृतकर्म्मफलाभ्यागमाभावात्। स्वकृतकर्म्मफलोपभोक्ता ह्यात्मा स्वतन्त्रः इति।

तर्हि कस्य चैतन्यादिज्ञानमित्यत आह। परिशेषाद्यथोक्तहेतूपपन्ने चात्मनः। इन्द्रियार्थभूतमनोभ्यः परिशिष्टोऽस्मिन्नाशिपुरुषे खल्वात्मा तस्यैव चैतन्यादिगुणः स एवास्य सत्त्वभूतगुणेन्द्रियैः सहितः संश्चैतन्ये कारणं भवतीति सत्त्वशरीराभ्यां पर आत्मास्तीति नात्मव्यतिरिक्तः सत्त्वशरीरसंहतः पुरुष आत्मा नास्तीति ह्येवाचाक्षपादगौतमः।

साङ्ख्ये कपिलेनाप्युक्तम्। शरीरादिव्यतिरिक्तः पुमान्। संहतपरार्थत्वात्। शरीर ञ्चोक्तम्। पाञ्चभौतिको देहः। सप्तदशैकं लिङ्गम्। अध्यवसायो बुद्धिः। अभिमानोऽहङ्कारः। पञ्चमहाभूतानि दशेन्द्रियाण्येकादशं मन इत्येतेभ्यः शरीरादिभ्यो व्यतिरिक्तः पुमानात्मा।

तत्राङ्गनास्तिकाः। आत्मव्यतिरिक्तः शरीरादिसं-

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

हतः यस्मान् नास्त्यात्मा ॥ तत्र सांसिद्धिकं चैतन्यमिति।

तत्राह। न सांसिद्धिकं चैतन्यं प्रत्येकादृष्टेः। विनात्मानं शरीरादिसंघाते चैतन्यं न सांसिद्धिकम्। कस्मात्। प्रत्येकादृष्टेः। महदादीनां त्रयोविंशतेः पुरुषारम्भकाणां प्रत्येके चैतन्यादर्शनात्। कारणगुणपूर्व्वको हि कार्य्यगुणो दृष्ट इति।

प्रपञ्चमरणाद्यभावश्च। शरीरादिव्यतिरिक्तस्य प्रपञ्चमरणाद्यभावश्च शरीरादिसंहतस्य तु प्रपञ्चमरणादिमत्त्वादनित्यत्वमिति।

तत्राऽऽनास्तिकाः। शरीरादिसंहतीभावे जायमाने संयोगादेव चैतन्यं जायते मदशक्तिवदिति।

तत्राह। मदशक्तिवच्चेत् प्रत्येकपरिदृष्टे सांहत्ये तदुद्भवः। मद्ये या मदशक्ति र्न सा खल्वमदकरारम्भे निरुपादाना जायते। मद्यारम्भकाणां पिष्टगुड़मध्वादीनां प्रत्येके ऽनभिव्यक्तरूपेण परिदृष्टे मदकरे भावे सांहत्ये तदुद्भव उद्भूतत्वं जायत इति कारणगुणपूर्व्वक एव कार्य्यगुणः स्याद्गुरुत्वादिवत्। नत्वनुपादानःस्यादिति। तस्माच्छरीरादिव्यतिरिक्तः पुमानित्यतस्त्वस्त्यात्मा नतु नास्त्यात्मेति। कणादेनाप्युक्तं वैशेषिके। द्रव्यगुणयोः सजातीयारम्भकत्वं

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

साधर्म्यम्। द्रव्याणि द्रव्यान्तरमारभन्ते गुणाश्च गुणान्तरम्। कर्म्म कर्म्मासाध्यं न विद्यते इति।

तत्राऽऽस्तिकाः। मद्ये या मदशक्तिः सा किं पिष्टादिगुणकार्य्या तर्हि च केन गुणेन कृता। कश्च गुणो मदशक्तिः। न शब्दादिषु न गुरुत्वादिषु न परापरत्वादिषु न बुद्ध्यीच्छादिषु कोऽपि दृश्यते मदो नाम गुणाख्या शक्तिरिति।

तत्राह। मद्ये मदशक्ति र्न गुणः। मद्यारम्भकाणां पिष्टगुड़मध्वादीनां यद्यस्य कर्म्म तैः कर्म्मभिरारब्धं स्वस्वकर्म्मविरोधिकर्म्म यदुच्यते प्रभाव इति।

तत्राऽऽस्तिकाः। विनात्मानं शरीरादिसंघातेऽपि पुरुषे महदादिभिरारब्धे महदादीनां कर्म्मवतां कर्म्मभि रारब्धं स्वस्वकर्म्मविरोधि कर्म्म चैतन्यादिकं ज्ञानमिति।

तत्राह। चैतन्यादिकं न कर्म्म पुरुषस्य गुणमध्ये सर्व्वमहर्षिभिः पठितत्वात्। संयोगविभागेष्वकारणत्वाच्च गुणः। शरीरशिथिलीकरणात्तु मदशक्तिः संयोगविभागेषु कारणं कर्म्मैवेति।

तत्राऽऽस्तिकाः। तर्हि कारणगुणपूर्व्वकः कार्य्यगुणो दृष्ट इत्ययुक्तमुक्तमिति। नैवमाऽऽह म-

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

हर्षयः । गुणशब्देन कर्म्मगुणवचनात् । द्रव्यापेक्षया गुणीभावात् । द्रव्याश्रितत्वाच्च । द्रव्यप्राधान्यादिति ।

अथाक्षपादगौतमश्चाह । बह्वर्थोपपत्तेरात्मन श्चैतन्यादिज्ञानं न शरीरादिसंहतरूपस्य । जातिस्मरणाद्युपपत्तेः । अनित्यत्वात् संहतरूपस्येति । स्मरणन्त्वात्मनो ज्ञस्वाभाव्यात् । स्मरणञ्चात्मनो गुणः । कस्मात् ज्ञस्वाभाव्यात् । ज्ञानवत्स्वभावत्वात् । ज्ञोहि भावान् ज्ञात्वा कारणवशात् स्मरति नाज्ञो मनःप्रभृतिस्त्वज्ञः । ननु स्मरणं केभ्यो हेतुभ्यः स्यादित्यत उक्तप्रणिधानलिङ्गादिकं सर्व्वं विवृणोति ।

प्रणिधाननिबन्धाभ्यासलिङ्गलक्षणसादृश्यपरिग्रहाश्रयाश्रितसम्बन्धानन्तर्य्यवियोगैककार्य्यविरोधातिशयप्राप्तिव्यवधान सुखदुःखेच्छाद्वेष भयार्थित्वक्रियारागधर्म्माधर्म्मनिमित्तेभ्यः। प्रणिधानादिभ्यो निमित्तेभ्यः स्मरण मात्मन उत्पद्यते । तत्र प्रणिधानं मनस एकाग्रत्वं तच्च विषयान्तरसञ्चरणाभावः सुस्मूर्षया मनसि धारणम् । निबन्ध एकग्रन्थोपनिबन्धनं यथा प्रमाणेन प्रमेयादिस्मरणम् । अभ्यासः शीलनं सततक्रियेत्यनर्थान्तरम् । लिङ्गमनुमानकरणं सं-

योगिसमवाय्येकार्थसमवायिविरोधि च । लक्षणं लक्ष्यसाधनम् । यथा कपिध्वजादि रर्ज्जुनादेः । सादृश्यं साम्यं चित्रादिगतप्रतिरूपं देहादेः । परिग्रहः सर्व्वतोग्रहः । आश्रयाश्रितौ राजादितत्परिजनौ परस्परस्मारकौ । सम्बन्धो गुरुशिष्यभावादिः । आनन्तर्य्यं प्रेक्षणावघातादेरुत्तरकालः । यथा दारादेर्व्वियोगः । एककार्य्या अन्तेवासिप्रभृतयः परस्परस्मारकाः । विरोधादहिनकुलादेः स्मरणमन्यतरेणान्यतरस्य । अतिशयः येनातिशय उत्पादितः उपनयनादिसंस्कारादिः आचार्य्यादिस्मारकः । प्राप्तिर्धनादेर्दातारं स्मारयति । व्यवधानमावरणं खड्गादेः कोशादिः । सुखदुःखयोरन्यतरेणापरस्य ताभ्यां तत्प्रयोजकस्य कारणस्य स्मरणम् । इच्छाद्वेषौ तद्विषयतया गृहीतव्यस्य स्मारकौ । भयं मरणादेर्भयं हेतो र्वा स्मारकम् । अर्थित्वं दातुः । शाखादेर्भङ्गादिक्रिया वाय्वादेः स्मारिका । रागात् प्रीतेः पुत्रादेः स्मरणम् । धर्म्माधर्म्माभ्यां जन्मान्तरानुभूतसुखदुःखसाधनयोः प्रागनुभूतसुखादेश्च स्मरणम् । इत्येव मक्षपादगौतमेन न्यायसूत्रै र्बुद्धीच्छाद्वेषप्रयत्नस्मरणानां यदात्मगुणत्वं स्थापितं तदात्मनः शरीरत्वे सत्त्वश-

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

रीरसंयोगानुबन्धावस्थायामुपाधिमत एवात्मनो गुणाभिप्रायेण न कैवल्ये। प्रवृत्तिसूत्रे हि प्रवृत्ति-र्वाग्बुद्धिशरीरारम्भ इत्यत्र बुद्धिशब्देन बुद्ध्याश्रयत्वान्मन एवाभिप्रेत्योक्तिः। बुद्धेः कर्म्मवत्त्वाभावात्। एषा तु वाग्बुद्धिशरीरारम्भलक्षणा प्रवृत्तिः क्रिया। वक्ष्यते चास्मिंस्तन्त्रे कर्म्म वाङ्मनःशरीरप्रवृत्तिरिति एतेन सहैकवाक्यत्वाच्च। बुद्ध्यादीनामेषामुत्पन्नापसारित्ववचनाच्च। तदुभयथोक्तं न्यायसूत्रम्। कर्म्मानवस्थायिग्रहणात्। बुद्धिरुत्पन्नापवर्गिणी कर्म्मानवस्थायिग्रहणात्। न कालावस्थायिनी कुम्भवत्। यथा कर्म्म नावस्थायि निश्चिप्रशरादेर्वेगनिवृत्तौ कर्म्मणोऽसत्त्वात्। तथा बुद्धेरपि व्यवसायनिवृत्तौ सत्त्वाभावान्नचिरावस्थायिनी अतएवोत्पन्नत्वमपसारित्वञ्च बुद्धेः। वक्ष्यते ऽत्र तन्त्रे शारीरे। इन्द्रियाभिग्रहः कर्म्म मनसस्वस्य निग्रहः। ऊहो विचारश्च ततःपरं बुद्धिः प्रवर्त्तते। इन्द्रियेणेन्द्रियार्थो हि समनस्केन गृह्यते। कल्प्यते मनसातूर्द्धं गुणतो दोषतो यथा। जायते विषये तत्र या बुद्धिर्निश्चयात्मिका। व्यवस्यते तया वक्तुं कर्त्तुं वा बुद्धिपूर्व्वकमिति।

तत्राहवादी। अव्यक्तग्रहणमनवस्थायित्वा-

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

द्विद्युत्सम्पाते रूपाव्यक्तग्रहणवत्। यथा चिरानवस्थायिविद्युत्सम्पाते तद्विद्युज्जातालोकात्तु भावानां रूपस्याव्यक्तग्रहणं नतु सर्व्वतोभावेनाशेषविशेषधर्म्मविशिष्टरूपग्रहणम्। तथा बुद्धेरनवस्थायित्वाद्भावानामव्यक्तग्रहणमस्तु नतु भावानामशेषेण ग्रहणं भवतु। अत्र विद्युत्सम्पाते रूपाव्यक्तग्रहणवदिति दृष्टान्तहेतुस्वीकारादव्यक्तग्रहणप्रतिषेधमभ्यनुजानाति। हेतूपादानात् प्रतिषेद्धव्याभ्यनुज्ञा। उक्तदृष्टान्तरूपहेतुस्वीकाराद्बुद्धेरनवस्थायित्वादव्यक्तग्रहणं यत्प्रतिषेद्धव्यं तस्याभ्यनुज्ञास्वीकारोऽस्तु। किन्तु दृष्टान्तान्तरेण बुद्धेरनवस्थायित्वेऽपि व्यक्तग्रहणं स्यादिदमाह।

प्रदीपार्च्चिःसन्तत्यभिव्यक्तग्रहणवत्तद्ग्रहणम्। बुद्धेरनवस्थायित्वेऽपि विद्युत्सम्पाते रूपाव्यक्तग्रहणवद्भावानामव्यक्तग्रहणं न किन्तु प्रदीपार्च्चिःसन्तत्यभिव्यक्तग्रहणवत्तद्भावाभिव्यक्तग्रहणवत्तद्ग्रहणमेव स्यात्। यथा प्रदीपार्च्चिषां सन्तत्या सन्तानेन रूपाणामभिव्यक्तग्रहणं स्यात्तथा बुद्धेरनवस्थायित्वेऽपि ज्ञानविशेषसन्तानेन भावानामभिव्यक्तग्रहणं भवतीति सिद्धान्तः। नन्वेवञ्चेत् कथमात्मनि बुद्ध्यादय आश्रीयन्ते कुत्र वा प्रसिद्धाः सन्ति जाता इति।

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

उच्यते। मनः सत्त्वसंज्ञकमेकं सूक्ष्मञ्चाचेतनं क्रियावत्। आत्मा पुनरेकः सूक्ष्मश्चेतनश्च निर्गुणो निष्क्रियश्च लौकिकगुणकर्माभावात्। समसत्त्वरजस्तमोगुणाद्यलौकिका अलौकिकगुणवत्त्वान्न सगुणत्वं व्यवह्रियते। तस्मात् प्रकाशक सुखयोगकृत्समसत्त्वेनोपाहितत्त्वे नित्यचैतन्यधीधृतिस्मृतिनिवृत्त्याख्यप्रयत्नसुखवान् रागात्मकप्रवर्त्तकसमरजःस्वत्वात् द्वेषदुःखशून्यो नित्येच्छाप्रवृत्त्याख्ययत्नवान्। मोहावरणात्मकसमतमसोपहितत्वे मोहनकृदज्ञानकृच्छक्तिमान्। एवं लक्षणोऽपि स्वरूपतो निर्लक्षणो निर्गुणो निष्क्रियो निर्व्विकार आत्मा आदिसर्गे तु रुद्विषमो भूत्वा महानभूल्लोकावस्थायां न चेदानीं शारीरावस्थायां पुनरिदानीञ्च नैवंविधो भवतीति शारीरावस्थाज्ञापनाय निर्गुणो निर्व्विकारो निष्क्रिय आत्मा सत्त्वशरीरसंयोगाद्विशेषोपलब्धिरौपचारिकगुणविकारक्रियावानित्युपदिशति। तद्यथा स आत्मा शरीरसर्गे मनसा युज्यते गुणग्रहणाय। वक्ष्यते हि शारीरे। तत्र पूर्वं चेतनाधातुः सत्त्वकरणो गुणग्रहणाय प्रवर्त्तते इति। मनःसंयोगादात्मा चेतनत्वगुणेनाचेतनं मनश्चेतयत्यात्मतो मनसि चेतनोत्पद्यते। तथा चात्मो-

For Private And Personal Use Only

पचर्य्यते मनःक्रियया अतः सा चेतनात्मलिङ्गम् मनश्चैतन्ये जाते मनसि स्थितो महान् मन्नाविद्यादिसंज्ञो जीव आत्मा चेतनो भवति तेनोद्रिक्तमहता विद्याबुद्ध्यात्मोपचर्य्यते ।तेन महता विबुद्धोऽहमिति यदा मन्यते तदा मनसि स्थितोऽनादिरविद्याहम्मतिरूपोऽहंकार उद्रिक्तो भवति। तच्यते च शारीरे । अव्यक्ताज्जायते बुद्धिर्बुद्ध्याहमिति मन्यते । परं खादीन्यहङ्कार उपादत्ते यथाक्रममिति । तेनाहङ्कारोद्रेकेणात्मोपचर्य्यते ततोऽस्मिन्राशिपुरुषे खल्वात्मा ऽविद्यावानुच्यते संयुक्तमनःक्रियोपचरित आत्मा क्रियावान् स्वप्रयत्नेन । तयात्वविद्यया यदा व्यवसायार्थं प्रवर्त्तते तदा स उद्रिक्तोऽहङ्कारः परिणमन्मनसि बुद्धिरूपेण जायते । सा बुद्धि स्त्रिधा धीधृतिस्मृतिभेदात् । त्रिविधा च त्रिधा सात्त्विकी राजसी तामसीति तया बुद्ध्यात्मोपचर्य्यते । तेनात्मा बुद्धिमानुच्यते इत्यात्मलिङ्गं बुद्धिरहङ्कारोपादाना । तया गर्व्वं करोति गर्व्वोऽभिमानोऽहङ्कार इत्येकोऽर्थः । यदा सात्त्विक्या तया व्यवस्यति तदा सा व्यवसायात्मिका: बुद्धिः समयोगेनोच्यते । तदा च स्वर्गादिपारलौकिकधनबान्धवादिजैहिकसुखजनकं वैधं कर्माचरति यच्च यथाभूतं कर्त्तव्यं तच्च

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

तथैवाचरति। यदा राजस्या व्यवस्यति तदा सा व्यवसायात्मिका बुद्धिर्विषमयोगेनोच्यते। विषमयोगस्त्रिधा मिथ्यायोगायोगातियोगाः। तैस्तु वैधर्म्याण्याचरति अयथावत् पारत्रिकाण्यैहिकानि च। तामस्या च तया यदा व्यवस्यति तदा सा व्यवसायात्मिका बुद्धिर्विषमयोगेन। स च त्रिधा पूर्ववत्। तैश्च वैधानि कर्म्माण्याचरत्ययथावत् पारत्रिकाण्यैहिकानि च। एषा हि बुद्धिस्त्रिधा धीधृतिस्मृतिभेदात् चतुर्विधयोगेनानित्यसुखदुःखहेतुः। यदा सात्त्विक्याऽनया बुद्ध्या नानाविधपुण्यकर्म्माणि कृतानि परिणतानि भवन्ति फलितुं तदा येन कर्म्मणा मोक्षोपायेन फलन्ति तदा खलु विद्यारूपा परिणमन्ती क्रमेण तामसी राजसी सात्त्विकी शुद्धसात्त्विकी च भवति। तया मानसदोषरजस्तमोनाशात् शुद्धसत्त्वात्मकं मनो भवति ततो मुक्तिर्यथोक्तरूपेण। एवमनया बुद्ध्या भवत इच्छाद्वेषौ मनसि ताभ्यां चोपचर्य्यत आत्मा तत इच्छावान् द्वेषवानिति लक्ष्यते। इच्छाद्वेषाभ्यां मनसि प्रवर्त्तते निवर्त्तते वा कर्म्माणि कर्त्तुमिति प्रवृत्ति निवृत्तिरूपः प्रयत्नो मनसि जात उपचरत्यात्मानमित्यनियतप्रयत्नवानात्मेति लक्ष्यते। इत्येवमौप-

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

चारिकबुद्धीच्छाद्वेषप्रयत्नवानात्मा यदा दम्पतिभ्यां जायमानो गर्भः पत्या भार्य्यायां जन्यते। पत्युर्भार्य्यायां च जन्यत इत्येवं लोके व्यवहारात्तूभयोः पुत्रोऽपि पितरि जीवति प्रधाने च पितुः पुत्रतया परिचीयते कदाचिन्मातुः पुत्रतयाऽपीति बुद्धादयस्तद्दात्मगुणाः केश्चिदुच्यन्ते केश्चिन्मनोगुणाः किन्तु यथा गर्भो मातरि वर्त्तते तथा मनसि बुद्धादयो वर्त्तन्ते। नैते बुद्धादयो गुणा मनसो लिङ्गानि चैतन्याभावात् चैतन्यात्त्वात्मनो लिङ्गानि भवन्ति।

वक्ष्यते चास्मिंस्तन्त्रे। अचेतनं क्रियावच्च चेत श्चेतयिता परः। युक्तस्य मनसा तस्य निर्द्दिश्यन्ते विभोःक्रियाः। चेतनावानतश्चात्मा ततः कर्त्ता निरुच्यते। अचेतनत्वाच्च मनः क्रियावदपि नेष्यते। इच्छाद्वेषः सुखंदुःखं प्रयत्न श्चेतना धृतिः। बुद्धिः स्मृति रहङ्कारो लिङ्गानि परमात्मान इति।

नन्वेवञ्चेद्बुद्धादयो मनसि त्वात्मतो नोत्पद्यन्ताम्। आत्मनस्तु खलु स्वस्मिन्नेव जायन्तामिति चेत् किम्पादाना स्तदात्मनि बुद्धादयो भवन्ति नहि महदहङ्कारौ वात्मनि तिष्ठतः। किन्तु मनसि वर्त्तेते। उक्तं हि मनुना। उद्ववर्हात्मनश्चैव मनः सदसदात्मकम्। मनश्चाप्यहङ्कारमभिमन्तारमीश्वरम्।

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

महान्तमपिचात्मानं सर्व्वाणि त्रिगुणानि चेति।

अत्र नारायणो ब्रह्मेत्यनुवर्त्तते। तत्र चेदात्मनो ये नित्यचैतन्यबुद्ध्यादय स्तदुपादाना भवन्तीत्युच्यते तत आह नित्य इति।

आत्मा सर्मत्रिगुणसमुदायात्मको नित्यः कथं तस्य नित्यबुद्ध्यादयः परिणता अनित्यबुद्ध्यादयः सन्तो मुहुर्मुहु जायन्ते निर्विकारत्वात् तस्मान्नात्मा नित्य इति चेत्तत्रोक्तमक्षपादगौतमेनात्मानित्य इति। कस्मात्।

प्रेत्यपुनः। पूर्व्वाभ्यस्तस्मृत्यनुबन्धाज्जातस्य हर्षभयशोकसम्प्रतिपत्तेः। आत्मानित्यः कस्मात् पूर्व्वाभ्यस्तस्मृत्यनुबन्धाज्जातस्य हर्षभयशोकसम्प्रतिपत्तेः। जातस्य शिशोरेतज्जन्मनि हर्षादिहेतुज्ञानाभावेऽपि पूर्व्वजन्मन्यभ्यस्तानां हर्षादिहेतूनां स्मृत्यनुबन्धात् हर्षादिहेतूनामुपस्थितौ हर्षादीनां सम्प्रतिप्रत्त्यवबोधात्।

अत्रायं तर्कः। आत्मा यदि पूर्व्वजन्मनि खल्वयं नावर्त्तिष्यत तर्हि नेदानीं हर्षादिहेतुज्ञानेऽपि हर्षादिहेतावुपस्थिते हर्षादिमानभविष्यत्। तस्मात् पूर्व्वजन्मनि यो मृतस्सात्मा तेन यत्तज्जन्मनि अनुभवेनाभ्यस्तं तस्य स्मृत्यनुबन्धादेतज्जन्मनि च

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

स एव हर्षादिहेत्वज्ञानेऽपि हर्षादिहेतावुपस्थिते हर्षादिमान् भवतीति आत्मा नित्य एतेनास्ति पुनर्भव इति च ख्यापितम् ।

अत्राङ्गनास्तिकाः । पद्मादिषु प्रबोधसम्मीलन विकारवत्तद्विकारः। जातस्य हर्षादयो ये मुखविकारादिभिर्भवद्भिरनुमीयन्ते नच ते मुखविकारादयो हर्षादिजा हर्षादिहेत्वज्ञानाद्धर्षाद्यसम्भवात् । किन्तु जातस्य शिशोर्मुखादिविकाराः । यथा पद्मादीनां प्रबोधसम्मीलनादिविकार इति ।

तत्राहास्तिकः । नोष्णशीतवर्षाकालनिमित्तत्वात् पञ्चात्मकविकाराणाम् । पद्मादिषु प्रबोधादिविकारवत्तद्विकारो न ।

कस्मात् । पञ्चात्मकविकाराणामुष्णशीतवर्षाकालनिमित्तत्वात् । पञ्चभूतात्मकपद्मविकाराणामुष्णादिकालनिमित्तत्वात् प्राणिनान्तु मुखादिविकारो हर्षादिनिमित्त एव न पद्माद्यप्राणिप्रबोधादिविकारवत् । तस्मात् पूर्वोक्तरूपेणात्मा नित्य इति ।

अथात्मनित्यत्वे हेत्वन्तरञ्चाह । प्रेत्याहाराभ्यासकृतात् स्तन्याभिलाषात् । प्रेत्य मरणानन्तरं जातस्य शिशोराहाराभ्यासकृतात् स्तन्याभिलाषात्। पूर्व्वजन्मनि यद्यदाहारः कृतस्तदाहाराभिलाषः

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

प्रवृत्तिनिवृत्तिजनकः। स एवैतज्जन्मनि शिशोः स्वादुताजीवनयात्राक्षुत्पिपासानिवृत्तिहेतुतया स्मरणेन स्तन्यपानादावभिलाष इत्यत आत्मा नित्यः।

अत्र नास्तिकाः। अयसोऽयस्कान्ताभिगमनवत्तदुपसर्पणम्। यथायस्कान्तसन्निहितस्यायसोऽयस्कान्ताभिमुखगमनं विनाभ्यासेन भवति तथा वत्सस्यापि स्तन्यपानादौ वाञ्छया स्तनोपसर्पणमिति न तु तत्रेष्टसाधनताबुद्ध्याभिसर्पणमिति।

अत्रास्तिक आह। नान्यत्र प्रवृत्त्यभावात्। अयसोऽयस्कान्ताभिगमनवत्तदुपसर्पणं न।

कस्मात्। अन्यत्र प्रवृत्त्यभावात्। जीवनयात्राक्षुत्पिपासाशान्त्यादीष्टसाधनताबुद्ध्याऽन्यत्र मातृहस्तादौ प्रवृत्त्यभावात्। यदि लोष्टादेरयस्कान्ताभिसरणं स्यात्तदा तद्वत् स्तन्याभिगमनं बालानां द्रव्यस्वभावात् स्यादिति. अतएवात्मा नित्यः।

तत्राह नास्तिकाः। ननु पूर्व्वजन्मनि यो विगतराग आसीत्तस्य पुनर्जन्मनि कथं स्तन्यादौ प्रवृत्तिः स्यादभिलाषाभावादिति।

तत्राह। वीतरागजन्मादर्शनात्। विगतरागस्य पुन र्जन्म नास्तीति दर्शनान्नायसोऽयस्कान्ताभिगमनवत्तदुपसर्पणम्। सरागस्यैव पुनर्ज-

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

म्नानि भवतीति प्रेत्याहाराभ्यासकृतस्तन्याभिलाषः ।

अत्राङ्कर्नास्तिकाः । सगुणद्रव्योत्पत्तिवत्त-दुत्पत्तिः । यथा सगुणस्य गुणसहितस्यैवाका-शादेर्घटादेश्च द्रव्यस्योत्पत्तिस्तथा नित्यचैतन्यबुद्धि-मत एवात्मनो रागविरागेऽपि सह रागेणैव भवत्युत्-पत्तिः ।

अत्रास्तिक आह । न सङ्कल्पनिमित्तत्वाद्रागादी-नाम् । सगुणद्रव्योत्पत्तिवत्तदुत्पत्तिर्न । कस्मात् । सङ्कल्पनिमित्तत्वाद्रागादीनाम् । आत्मनो नित्यरा-गादीनां कारणभूतानां नाशमन्तरेण न वाञ्छादि-रूपरागादिनाशः स्यादतो वीतरागस्य जन्माभावात् । वीतरागजनस्य स्तन्यादौ वाञ्छादयो नस्युः स्तन्यादा-वभिलाषजनकानां रागादीनां मनःसङ्कल्पनिमित्त-त्वादिति । नास्तिकानामात्मनोऽनित्यत्ववादनिरासे सतित्वात्मनो नित्यत्वे सिद्धे चेयमाशङ्का भवति । नि-र्विकारः परस्त्वात्मेति यदुक्तं तद्दुःखरूपविकाराभावे कथमात्मनो लिङ्गानि ज्ञानेच्छाद्वेषसुखदुःखानि भ-वन्ति । बुद्ध्यादिसमयोगात् सुखं बुद्ध्यादिविषमयो-गाद्दुःखमिति सत्त्वशरीराश्रये सुखदुःखे आरोग्या-नारोग्ये पूर्व्वमभिहिते । यदि दुःखमपि बुद्ध्यादि-विषमयोगैरात्मन एव जायते इत्यात्मगुण एव सुख-

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

आत्मगुण एव बुद्ध्यादिरिवोच्यते तदा निर्व्विकारत्व-मात्मनो नोपपद्यत इत्यत आह।

द्रष्टा पश्यति हि क्रिया इति। सुखदुःखाश्रयौ भूतात्मा जीवात्माऽसौ ताभ्यां परः श्रेष्ठस्त्वव्यक्तमात्मा क्षेत्रज्ञः सत्त्वशरीराभ्याञ्च परो भिन्नो निर्विकारः स हि सत्त्वभूतगुणेन्द्रियैः चैतन्ये कारणं नित्यः स हि द्रष्टा न क्रियाफलभोक्ता क्रियाहि पश्यति।

यथोक्तमाथर्व्वणिकमुण्डकोपनिषदि। द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानवृक्षं परिषस्वजाते। तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ति अनश्नन्नन्योऽभिचाकशीति। समानवृक्षे पुरुषो निमग्नो अनीशया शोचति मुह्यमानः। जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमानमिति वीतशोकः।

इति श्लोकद्वयं व्याख्यायते यथा।द्वा द्वौ सुपर्णा सुपर्णौ सयुजा सयुजौ सखाया सखायौ एवम्भूतौ सन्तौ समानमविशेषितमेकं वृक्षमिवोच्छेदसामान्याच्छरीरं वृक्षं परिषस्वजाते परिष्वक्तवन्तौ। अयं हि शरीरवृक्ष ऊर्द्ध्वमूलोऽधःशाख एषो ऽश्वत्थः सनातनः क्षेत्रसंज्ञः सर्व्वप्राणिकर्म्मफलाश्रयः। तं परिष्वक्तवन्तौ यौ तयोर्द्वयोर्मध्येऽन्य एकः प्रत्यगात्मा शरीरं वृक्षमाश्रितः पिप्पलं कर्म्मनिष्पन्नं सुखदुःख

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

लक्षणां फलं स्वादु अनेकविचित्रवेदनास्वादनरूपं स्वादु अत्ति अश्नाति जागरिते वैश्वानरः स्थूलं भुङ्क्ते स्वप्ने तैजसः प्रविविक्तं भुङ्क्ते सुषुप्तौ प्राज्ञो जीवात्मानन्दमात्रं भुङ्क्ते तेषां भोगमन्य एकः क्षेत्रज्ञः पश्यति। यो भूतात्मनोः प्रेरयिता क्रियासु ताभ्यां क्रियमाणक्रियां पश्यन् साक्षी स तु पिप्पलं नाश्नन्नभिचाकशीति पश्यत्येव। तत्रैवं सति समाने वृक्षे यथोक्तं शरीरे पुरुषो भोक्तृत्वव्रतस्थः क्षेत्रज्ञः अविद्याकामकर्म्मफलभाराक्रान्तोऽलावुरिव सादौ जले निमग्नोऽयमेवाहममुष्य पुत्रो ऽस्य नप्ता कृशः स्थूलो गुणवान् निर्गुणः सुखीदुःखीत्येवं प्रत्ययः। क्वचित् समर्थोऽयं पुत्रो मम नष्टो मृताच भार्य्या किं मे जीवितेनेत्येवं दीनभावेन मुह्यमानोऽनीशतया शोचति सन्तप्यते। मुह्यमानोऽनेकैरनर्थप्रकारैरविवेकतया चिन्तामापन्नः। स एवम्भूतस्तिर्य्यङ्मनुष्यादियोनिषु जराजर्ज्जरीभावमापन्नः कदाचिदनेकजन्मसु शुद्धधर्म्मसञ्चयनिमित्तं केनचित् परमकारुणिकेन दर्शितयोगमार्गो ऽहिंसासत्यव्रतब्रह्मचर्य्यसर्व्वत्यागशमदमादिसम्पन्नः समाहितात्मा सन् जुष्टमनेकैर्योगमार्गैः कर्म्मभिश्च सेवितमन्यं स्वेतरं शिवं परमात्मानमीश्वरं पश्यति महिमानञ्चास्येदं

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

सर्व्वं यदा पश्यति तदा सर्व्वस्माच्छोकसागरादुद्धीतो भवति। रसोह्येष ईशः। रसं ह्येवायं लब्ध्वानन्दी भवतीत्यर्थः।

एष भोक्ता भूतात्मा द्विविधः प्राज्ञश्च उक्तो माण्डुक्योपनिषदि वैश्वानरतैजसभेदात्।

अयमात्मा ब्रह्म सोऽयमात्मा चतुष्पात्। तत्र जागरितस्थानो वहिःप्रज्ञः सप्ताङ्ग एकोनविंशतिमुखः स्थूलभुक् वैश्वानरः प्रथमः पादः। स्वप्नस्थानोऽन्तःप्रज्ञः सप्ताङ्ग एकोनविंशतिमुखः प्रविविक्तभुक् तैजसो द्वितीयः पादः। यत्र न कञ्चनकामं कामयते नच कञ्चन स्वप्नं पश्यति सुषुप्तः। सुषुप्तस्थान एकीभूत स्वेतोमुख एवानन्दमयो ह्यानन्दभुक् प्राज्ञ स्तृतीयः पादः एष सर्व्वेश्वर एष सर्व्वान्तर्य्यम्येष योनिः सर्व्वस्य योहि प्रभवाप्ययो भूतानाम्। न वहिःप्रज्ञं नान्तःप्रज्ञं नोभयतःप्रज्ञं नाप्रज्ञं न प्रज्ञानघनमव्यवहार्य्यमव्यपदेश्यमचिन्त्यमलक्षणमेकात्मप्रत्ययसारं शान्तं शिवमद्वैतं चतुर्थं मन्यन्ते। एष आत्मा स विज्ञेयः इति। नन्वयं वैश्वानरः किमात्मकः किंसप्ताङ्गश्चेति उच्यते यथोक्तं छान्दग्योपनिषदि प्राचीनशाल औपमन्यवः सत्ययज्ञःपौलुषिरिन्द्रद्युम्नो भाल्लवेयोजनः शाकराक्षो

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

बुडिल आश्वतराश्विरेते वैश्वानरमात्मानं श्रोतुं कैकेयमभ्याजग्मुस्तानुवाच कैकेयः। औपमन्यवकं त्वात्मानमुपास्स इति।

दिवमेव भगवो राजन्निति होवाच। एष वै सुतेजा आत्मा वैश्वानरो यं त्वमात्मानमुपास्से तस्मात् तव सुतं प्रसुतमासुतं कुले दृश्यते अत्स्यन्नं पश्यसि प्रियं भवत्यस्य ब्रह्मवर्चसं कुले य एतमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते मूर्द्धात्वेष आत्मन इति होवाच मूर्द्धा ते व्यपतिष्यद्यन्मां नागमिष्य इति।

अथ होवाच सत्ययज्ञं पौलुषिम्। प्राचीनयोग्यकं त्व मात्मान मुपास्स इति।

आदित्यमेव भगवो राजन्निति होवाच। एष वै विश्वरूप आत्मा वैश्वानरो यं त्व मात्मानमुपास्से तस्मात्तव बहुविश्वरूपं कुले दृश्यते प्रवृत्तोऽश्वतरीरथो दासी निष्कोऽत्स्यन्नं पश्यसि प्रियं भवत्यस्य ब्रह्मवर्चसं कुले। य एतमेवात्मानं वैश्वानर मुपास्ते। चक्षुष्ट्वेष आत्मन इति होवाच। अन्धोऽभविष्यद्यन्मां नागमिष्य इति।

अथ होवाचेन्द्रद्युम्नं भाल्लवेयम्। वैयाघ्रपद्यकं त्व मात्मानमुपास्स इति।

वायुमेव भगवो राजन्निति होवाचैष वै पृथ-

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

न्वलोत्मा वैश्वानरो यं त्व मात्मान मुपास्से तस्मा त्त्वां पृथग्बलय आययन्ति पृथक् पृथक् श्रेणयो ऽनुयन्त्यत्स्यन्नं पश्यसि प्रियं भवत्यस्य ब्रह्मवर्च्चसं कुले य एतमेवमात्मानं वैश्वानर मुपास्ते प्राणस्त्वेष आत्मन इति होवाच। प्राणस्ते उदक्रमिष्यद्‌यन्मां नागमिष्य इति।

अथ होवाच जनं शार्कराच्चं। शार्कराच्चकं त्व मात्मान मुपास्स इति। आकाशमेव भगवो राजन्निति होवाचैष वै बहुलमात्मा वैश्वानरो यं त्वमात्मानमुपास्से तस्मात्त्वं बहुलोऽसि प्रजया च धनेन चात्स्यन्नं पश्यसि प्रियं भवत्यस्य ब्रह्मवर्च्चसंकुले। य एतमेवमात्मानं वैश्वानर मुपास्ते सन्देह स्त्वेष आत्मन इति होवाच सन्देह स्ते व्यशीर्य्यद्यन्मां नागमिष्य इति।

अथ होवाच वुडिलमाश्वतराश्विम्। वैयाघ्र पद्यकं त्वमात्मान मुपास्स इति अपएव भगवो राजन्निति होवाचैष वै रयिरात्मा वैश्वानरो यं त्व मात्मान मुपास्से तस्मात्त्वं रयिमानत्स्यन्नं पश्यसि प्रियं भवत्यस्य ब्रह्मवर्च्चसं कुले। य एतमेवमात्मानं वैश्वानर मुपास्ते वस्तिस्त्वेष आत्मन इति होवाच वस्तिस्ते व्यपतिष्यत् यन्मां नागमिष्य इति।

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

अथ होवाचोद्दालकमारुणिम् । गौतमकंत्व मात्मान मुपास्स इति पृथिवीमेव भगवो राजन्निति होवाच । एष ते प्रतिष्ठात्मा वैश्वानरो यं त्व मात्मान मुपास्से तस्मात्त्वं प्रतिष्ठितोऽसि प्रजया च पशुभि श्चात्स्यन्नं पश्यसि प्रियं भवत्यस्य ब्रह्मवर्च्चसं कुले य एतमेव मात्मानं वैश्वानर मुपास्ते पादौ त्वेतावात्मन इति होवाच पादौ ते व्यम्लास्येतां यन्मां नागमिष्य इति ।

तान् होवाच । एते वै खलु यूयं पृथगिममात्मानं वैश्वानरं विद्वांसोऽन्नमत्थ । यस्त्वेतमेव प्रदेशमात्रमभिविमानमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते स सर्व्वेषु लोकेषु सर्व्वेषु भूतेषु सर्व्वेष्वात्मस्वन्नमत्ति । तस्य ह वा एतस्यात्मनो वैश्वानरस्य मूर्द्धैव सुतेजाश्चक्षुर्विश्वरूपः प्राणः पृथग्वर्त्मा सन्देहो बहुलो वस्तिरेव रयिः पृथिव्येव पादावुर एव वेदि र्लोमानि । वर्हिर्हृदयं गार्हपत्यो मनोऽन्वाहार्य्यपचन आस्य माहवनीय इति ।

पञ्चभूतानि षड़ङ्गानि चक्षुर्मूर्द्धभेदेन तेजसो द्विधात्वात् । शेषमेकोनविंशतिर्मुखान्येकमङ्गमिति-क्रमाङ्गः स्थूलदेहिनः सूक्ष्मदेहिनश्च । दशेन्द्रियं पञ्चप्राणमनोऽहङ्कार बुद्धिचित्तानि मुखानीति वैश्वा-

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

नरो नाम भूतात्मा प्रथमः पादोऽस्याश्रयः शुक्रादिगतपञ्चभूतविकारात्मकं शरीरमिति।

एवं तैजस आत्मा। सूक्ष्मशरीरारम्भक आदिसर्गे सूक्ष्मपञ्चभूतात्मकनिरुक्तसप्ताङ्गनिरुक्तैकोनविंशतिमुखोऽतिविशुद्धत्वात्तैजसरूपो दिव्यनयनदृश्यः स्वप्नस्थानः स्तैजसो नाम भूतात्मा द्वितीयः पादः सुप्ते खल्वस्मिन् वैश्वानर आत्मनि तदेकोनविंशतिमुखैः स्वप्ने कामान् कामयित्वा प्रविविक्ते विरले तथाविध सुखदुःखे उपभुङ्क्ते पश्यति तु चैतच्च स्तत्प्रविविक्तभोगमिति। दशेन्द्रियाणीमानि खलु स्वस्वकार्य्याणि कृत्वा क्लान्तानि भूत्वा यदा विषयेभ्यो निवर्त्तन्ते मनसि लीयन्ते तदाऽयं वैश्वानरः स्वपिति जाग्रति च मनोऽभ्यन्तरं प्राणाश्च पञ्चाग्निहोत्रविधाः।

अस्मिंश्च तैजसे सुप्ते खल्वयं वैश्वानरः सुप्त उच्यते वहिरिन्द्रियाणि मनसि लीयन्ते सात्त्विक राजस तामसञ्च मनः प्राणादयोऽपि सर्व्वे प्रज्ञान आत्मनि लीयन्ते प्रज्ञानं च महान्नाम त्रिधा तामस राजस सात्त्विकभेदात्। तत्र तामसो राजसे लीयते राजसः सात्त्विके सात्त्विकस्तु महानव्यक्ताख्यस्यात्मनो मनश्चित्तमुच्यते तत्प्रज्ञानविशिष्ट

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

आत्मा ऽव्यक्ताख्यः परे ऽक्षरे शिवे परमात्मनि रथे तुरीये पादे सम्प्रतितिष्ठते शुद्धसत्त्वात् क्रमवृत्तत्वेन चेतसानन्दं भुङ्क्ते तत् क्षेत्रज्ञः पश्यतीत्यानन्दमय-श्चेतोमुखः प्राज्ञ स्तृतीयः पादः सुषुप्तिस्थानो रसो वै स रसं ह्येवायं लब्ध्वानन्दी भवति। सत्त्वं हि सुखयोगकृत्। अस्मिंश्च सर्व्वेषां लीनत्वा-द्यन्म्रियते पुमां स्तज्जन्मान्तरकर्म्मयोगेन प्रबु-द्धस्य सर्व्वाणि तानि वाह्याभ्यन्तराणि पुनर्जागृ-यन्त इत्यतोऽनेनायं वैश्वानरतैजसौ भूतात्मानौ जीवत इति जीवात्मा महान् मनुनोक्तः। यः करोति तु कर्म्माणि स भूतात्मोच्यते बुधैः। योऽस्यात्मनः का-रयिता तं क्षेत्रज्ञं प्रचक्षते। जीवसंज्ञोऽन्तरा-त्मान्यः सहजः सर्व्वदेहिनाम्। येन वेदयते सर्व्वं सुखं दुःखं च जन्मसु। तावुभौ भूतसंपृक्तौ महान् क्षेत्रज्ञ एवच। उच्चावचेषु भूतेषु स्थितं तं व्याप्य तिष्ठतः। प्रशासितारं सर्व्वेषा मणीयांसमणो-रपि। रुक्माभं स्वप्नधीगम्यं विद्यात्तं पुरुषं परम्। अयमपि तृतीयपाद आत्मा भोक्तानन्दस्येति भोक्ता त्रिविध उच्यते यच्चेदं सुखं स्वस्थस्य शारीरधातु-साम्याज्जायते तत् सुखसंज्ञमारोग्यमनित्यं यच्च समाधिसुषुप्तयोर्जायते शुद्धसत्त्वयोगेन सर्वेषामेवैक

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

विध आनन्दहेतुपरमात्मप्राप्तिस्तन्नित्यं सुखमुच्यते।

अतएवोक्तं कठवल्ल्याम्। ऋतं पिवन्तौ सुकृतस्य लोके गुहां प्रविष्टौ परमे परार्द्धे। छायातपौ ब्रह्मविदो वदन्ति पञ्चाग्नयो येच त्रिणाचिकेता इति लोके गुहां त्रिगुणसाम्यलक्षणां प्रकृतिं प्रविष्टौ द्वौ क्षेत्रज्ञजीवात्मानौ क्षेत्रज्ञमहान्तौ सुकृतस्य स्वस्वकृतस्य कर्म्मणः परमेपरार्द्धकाले सर्वेषां प्राकृतप्रलयेऽस्मिन्नादित्ये नारायणे ब्रह्मणि लये नारायणस्याव्यक्ते लये सत्कर्म्मणः फलं सुखमातं ऋतं सत्यं पिवन्तौ नित्यानन्दं पिवन्तौ छायातपाविव ब्रह्मविदो वदन्तीत्यर्थ एतेनात्मनः प्रतिविम्बो जीव आत्मेति यदाह स्तम्भकृत्त्वातिरिक्तो न दृश्यते कश्चिद्भाव इति।

नन्वेवं भूतात्मन उपभोगं पश्यतीति द्रष्टा क्षेत्रज्ञः किमन्यास्व क्रिया या भूतात्मा करोति ता न पश्यति न पश्यति चेत् साक्षी न भवतीत्यतो द्रष्टृत्वं विहणोति। पश्यति हि क्रिया इति।

चेतनेन स्वेन चेतितस्तु भूतात्मा यां यां क्रियां करोति ताः सर्व्वाः क्रिया यस्मात् पश्यति तस्मादात्मा क्षेत्रज्ञो द्रष्टा। तिसृष्ववस्थासु हि जागर्त्ति

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

वायुः पित्तं कफश्चोक्तः शरीरो दोषसंग्रहः।
मानसः पुनरुद्दिष्टो रजस्तम एव च॥

तस्मात् सुषुप्तावपि यदानन्दमुपभुङ्क्ते महता चेतसाऽव्यक्तात्मा तदुपभोगक्रियामप्येष पश्यतीति सर्व्वदर्शी। इत्यश्चाव्यक्तस्य समतिगुणमहदहङ्काराश्रयो मनोऽत्र मनः शब्देन गृह्यते। सूक्ष्मस्थूलभूताख्य भूतात्माश्रयः सर्व्वएव संघातरूपो देहः शरीरशब्देनोच्यते। तत्र मनसि शरीरे चारोग्यानारोग्यं सुखदुःखमिति तत्त्वम्।

अथ रोगारोग्ययोः संग्रहेण हेतुनाश्रयमनाश्रयश्चोपदिश्य प्रकृतिभूतः शारीरो मानसश्च रोगो निर्दिश्यते। लक्षणतस्तूपदेक्ष्यते महाचतुष्पादेऽध्याये।

वायुरित्यादिः। वायुः शरीरारम्भकेषु पञ्चसु भूतेषु यद्द्वितीयं भूतं तत्परिणामविशेषः स एव पित्तं तृतीयं भूतं शरीरारम्भकतेजः प्रधानपञ्चभूतविकारात्मकं तेजःस्वरूपमग्निसंज्ञम्। कफ चतुर्थं भूतमापः शरीरारम्भकसोमप्रधानपञ्चभूतविकारविशेषः। व्याधिप्रकरणाद्विषमत्वेनैवात्रैषां ग्रहणम्। विकारो धातुवैषम्यमित्युक्तेः। तथाच। विषमोवायुः

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

पित्तञ्चविषमं विषमश्च कफ इति त्रिविधः शारीरो दोषसंग्रहः। शरीरदूषणशीलत्वाच्छारीरदोष एष संग्रहेण उद्दिष्टः। पञ्चात्मा हि वायुः पञ्चात्मकं पित्तं पञ्चात्मा कफ इति बहुत्वेऽपि वायुपित्तकफत्वसामान्यात् संग्रह इति। शरीरन्तु चेतनाधिष्ठानभूतं पञ्चमहाभूतविकारसमुदायात्मकम्। तच्च सेन्द्रियं निरिन्द्रियञ्च द्विविधमपि वेदाधिकरणत्वात् सेन्द्रियमत्र ग्राह्यम्। एतेन यतो विषमा वायुपित्तकफा वातपित्तकफत्वग्रसरक्तमांसमेदोऽस्थिमज्जशुक्रवसालसीकौजोरजःस्तन्यमूत्रपुरीषादयो यावन्तो धातवः सन्ति शरीरे तावद्धातुदूषका भवन्ति नतु समा स्तस्माच्छरीरदोषसंज्ञकाः।

मानसः पुनर्दोषसंग्रहो रजश्च तमश्चैव नतु सत्त्वं शरीरत्वग्रसादिवत्। मनोदूषणशीलत्वान्मानसदोषः। संग्रहेणोद्दिष्ट इत्यर्थः। मनस्त्वाहङ्कारिकविकृतसत्त्वगुणप्रधानं त्रिगुणविकारसमुदायात्मकं चेतनाधिष्ठानभूतमहदङ्काराश्रयः। एतेन सत्त्वरजस्तमांसीति त्रयो गुणाः समविषमरूपेण।व्यक्तमहदहङ्कारमनसां प्रकृतिभूतधातवो मनसि वर्त्तन्ते तेषां दूषकौ यतो रजस्तमोगुणौ विषमावेव भवतो नतु समौ तस्मान्मानसदोषसंज्ञकौ मनस आरम्भकौ त्वाहङ्का-

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

रिकौ रजस्तमोगुणौ मनसि वर्त्तेते यथा शरीरस्य भूतान्यारम्भकाणि शरीरे वर्त्तन्ते। समत्वे तु विधानधारणपोषणैः शरीरमनसोः क्रमाद्वातुर्वातादिस्य रजस्तमस्येति।

तत्र वा गतिगन्धनयोरिति धातोरुण्क्रद्योगे वायुः। तप सन्तापे इति कर्त्तरिक्तप्रत्ययः संज्ञायां वर्णागमविपर्य्ययाभ्यां पृषोदरादित्वात् पित्तमिति रूपसिद्धिः। कफ इति ऋफदानश्लाघहिंसासुतौदादिको हिंसार्थे संज्ञायामच् कस्मादेरिति कफः। एषां शारीरमानसानां पञ्चानां वातादीनां दोषत्वं दूषेः कर्त्तर्य्यच्प्रत्ययात् साचाद्दूषणं वृद्धिह्रासलक्षणं स्वभावसंसिद्धं रसादीनां सत्त्वादीनाञ्च तै दूष्यत्वं स्वभावसंसिद्धं नतु दूषकत्वम्। शारीरमानसपद्राभ्यां वाह्यहेत्वहिताहारदेशकालाभिचाराभिशापाभिघाताभिसङ्गादीनां साचाद्दूषकाणां व्यवच्छेदः। साचात्पदेनायोगादियुक्तप्रज्ञायाः शारीरत्वेऽपि मानसत्वेऽपि च साक्षाद्दूषणकर्त्तृत्वाभावान्नदोषत्वम्। अयोगादियुक्ता प्रज्ञा हि वाङ्मनःशरीराणामयोगादिषु कारणं तानि चायोगादियुक्तया प्रवर्त्तयन्त्यहिताहारविहारावसात्मेन्द्रियार्थसंयोगञ्च जनयति ते च वातादीन् सत्त्वं रजस्तमश्च दूषय-

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

न्तीति परम्परया दूषणकर्तृत्वादिति ततो वाह्यहे-
तवः प्रज्ञापराधाश्च दोषा अपि शारीरत्वमानसत्त्व
विरहान्नदोषसंज्ञयाभिधीयन्ते। एवं रसादिसत्त्वा-
दिधातूनां क्षयवृद्धिमतां वातादिसाक्षाद्दूषकत्वेऽपि
न दोषत्वं रसादिसत्त्वादिक्षयवृद्धिप्रतिनियतहेतुभिः
पूर्व्वं वातादीनां दूषणं क्रियते तैश्च दूषितवातादिभि-
स्तद्धेतुप्रतिनियतशक्त्या रसादयो वर्द्धन्ते वा क्षाय्यन्ते
ततः शारीराणामेकत्र वृत्त्या परस्परसम्बन्धात्तु य-
दपि दोषदूषकत्वं क्षीणवृद्धरसादीनां तन्न साक्षाद्-
दूषणकर्तृत्वम्। कर्त्ता हि स्वतन्त्रःस्वेतराप्रयुज्यत्वे सति
स्वेतरप्रयोजकत्वं स्वातन्त्र्यं तच्च वातादेर्वाह्यहेतु
तो वैषम्ये रसादिदूषणे स्वेतराप्रयुज्यत्वमस्त्येवेति
नाप्रसङ्गः। पित्तं पङ्गु कफःपङ्गुःपङ्गवो मलधातवः।
वायुना यत्र नीयन्ते तत्र गच्छन्ति मेघवदिति चेत्
तत्रायमभिसन्धिः कार्य्यः पित्तकफयो र्दूष्यदूषणे
वातस्य न प्रयोजकत्वं तयोरपि पाञ्चभौतिकत्वेन
सक्रियत्वात् परन्तु पङ्गुत्वं वातापेक्षया। वातस्य
वा विषमस्य समानां वा विषमाणां चालकत्वस्व-
भावात्। यथा झञ्झा वायुः पुरुषानपि चा-
लयति। एतेन स्वातन्त्र्येण दूषकत्वं दोषत्व
मित्यत्र स्वातन्त्र्यं दोषान्तरनिरपेक्षत्वं चेत्तदा

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

वातस्य दोषत्वं पित्तकफयोर्वातापेक्षयो न दोषत्वमिति यद्दूषणं हेत्वन्तरनिरपेक्षत्वञ्चेत्तदा वातस्यापि न दोषत्वं स्यात् बाह्यहेत्वपेक्षत्वादित्यपि यद्दूषणं तदपास्तं किन्तु बाह्यहेतूनां प्रज्ञापराधस्य च स्वातन्त्र्येण दूषकत्वाद्दोषत्वापत्त्या तद्दूषणं भवतीति बोध्यम्। एतद्दोषपरिहारायान्ये तु प्रकृत्यारम्भकत्वे सति दूषकत्वं दोषत्वं रसादिसत्त्वगुणादिधातुवारणाय तथा बाह्यहेत्वहिताहाराचारादीनां वारणाय च प्रकृत्यारम्भकेति पदं न हि वातादिप्रकृतिकपुरुषवद्रसरक्तादिप्रकृतिःपुरुषोऽस्तीति । दूषकत्वमिति पदन्तु पाञ्चभौतिकप्रकृतिवादिमते भूम्याकाशयोः स्वमते सत्त्वगुणस्य च वारणार्थं दूषकत्वाभावादेषाम् । येतु रक्तस्यापि वातपित्तकफानामिव स्थानाशयप्रकोपप्रसरस्थानसंश्रयप्रकोपणनिर्हरणप्रशमनसाधर्म्यात् दोषत्व मिच्छन्ति तदनेन निरस्तम् । यस्मादूक्तं विनादोषै नं कदाचित् प्रकुप्यति। तस्मात्तस्य यथादोषं कालं विद्यात् प्रकोपणे इति सुश्रुतवचनेन दोषातिरिक्तत्वदर्शनादिति दोषाः कदाचिदेकशो द्विशः समस्ता वा शोणितसहिता वा प्रसरन्तीति वचनाच्च । सुश्रुतेनाप्यस्य व्रणप्रश्नाध्याये वातपित्तश्लेष्माण एव देहसम्भवहेतव स्तैरेवाव्या-

For Private And Personal Use Only

पन्नैरधोमध्योर्द्धसन्निविष्टैः शरीरमिदं धार्य्यतेऽगारमिव स्थूणाभिस्त्रिभिरतश्च त्रिस्थूणमाहुरेके । तएव च व्यापन्नाः प्रलयहेतवस्तदेभिरेव शोणितचतुर्थैः सम्भवस्थितिप्रलयेष्वप्रविरहितं शरीरं भवति ।

भवतिचात्र । नर्त्ते देहः कफादस्ति न पित्तान्नच मारुतात् । शोणितादपि वा नित्यं देह एतैस्तु धार्य्यते इति तथा दोषधातुमलवृद्धिक्षयविज्ञानीयेऽपि । दोषधातुमलमूलं हि शरीरं तस्मादेतेषां लक्षणमुच्यमानमुपधारय । तत्र प्रस्पन्दनोद्वहनपूरणविवेकधारणलक्षणो वायुः पञ्चधा प्रविभक्तः शरीरं धारति । रागपक्त्योजस्तेजोमेधाकृत् पित्तं पञ्चधाप्रविभक्तमग्निकर्म्मणाऽनुग्रहं करोति । सन्धिसंश्लेषणस्नेहनरोपणबलस्थैर्य्यकृच्छ्लेष्मा पञ्चधाप्रविभक्त उदककर्म्मणाऽनुग्रहं करोति । रसः प्रीणयति रक्तपुष्टिञ्च करोति । रक्तं वर्णप्रसादं मांसपुष्टिं जीवयति च । मांसं शरीरपुष्टिं मेदसश्च । मेदः स्नेहस्वेदौ पुष्टत्वं पुष्टिमस्थ्नाञ्च । अस्थि देहधारणं मज्ज्ञः पुष्टिञ्च । मज्जा प्रीतिं स्नेहं बलं शुक्रपुष्टिं पूरणमस्थ्नाञ्च करोति । शुक्रं धैर्य्यं च्यवनं प्रीतिं देहबलं हर्षं जीवार्थञ्च । पुरीषमुपष्टम्भं वाय्वग्नि-

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

धारणञ्च। वस्तिपूरणविक्लेदकृन्मूत्रम्। स्वेदस्त्वक्सौकुमार्य्यकृत्। रक्तलक्षणमार्त्तवं गर्भकृच्च। गर्भो गर्भलक्षणम्। स्तन्यं स्तनयोरापीनत्वजननं जीवनञ्चेति तेषामविरतपरिरक्षणं कुरुते इति।

एषां वातादीनां रसादीनाञ्च क्षयवृद्धिभ्यां हृत्पीड़ादिहृदयोत्क्लेशादि यद्भवति तदपि वातादिदूषितरसादिभिः क्रियते नतु वातादिदूषणमन्तरेण। रसरक्तजत्वादिना व्यपदेशस्तु स्नेहदहनेन दग्धे स्नेहदग्धं इदित्यस्य च दर्शनाद्वा तेहि वातादीनां शरीरादिदूषणेन प्रशंसायां शरीरादिधारणादिना च प्रशंसायां दोषसंज्ञा नत्वप्रशंसायां दोषसंज्ञा प्रशंसायां धातुसंज्ञाचार्य्याणामभिप्रेतेति प्रभाषन्ते। अत्र वयं ब्रूमहे अत्र वचने वातादीनां प्रकरणात् वैषम्यलक्षणे दोषे लब्धे तत एव दोषसंज्ञाऽनुभवसिद्धा स्यात् प्रकृत्यारम्भकत्वे तु नानुभवसिद्धा भवति।

अथ प्रकरणमत्र रोगारोग्ययो स्तेन विषमवातादीनां रोगत्वात् समवातादीनामारोग्यत्वात् प्रकरणसिद्धैव प्रकृत्यारम्भकत्वदूषकत्वयो र्दोषसंज्ञेति चेन्न प्रशाम्यत्यौषधैः पूर्व्व इत्यादिवक्ष्यमाणवचनेन

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

रोगप्रशमनस्योक्त्या विषमवातादीनामेव दोषसं-ज्ञाख्यापनात्। तत्र हि पूर्व्वे इति शब्देनात्रोक्तरोगारोग्यपरशरीरदोषवातादि र्न सम्भाव्यते। यदि तत्र पूर्व्व इति शब्देन शरीरं सत्त्वसंज्ञञ्च व्याधीनामाश्रयो मत इत्यत्रोक्तशरीराश्रितो रोग उच्यते तदात्र शारीरमानसव्याधीना मेतदध्यायादिचतुरध्यायैः पृथक् पुनः प्रशमनहेतूपदेशस्येव पृथक् प्रकोपणहेतूपदेशस्यावश्यकर्त्तव्यत्वापत्तिःस्यात्। तस्मादत्र दोषशब्दः शरीरमनोऽन्यतरदूषके यौगिकवृत्त्या सङ्केतितः कृत इत्येवमनुभूयतेऽन्यत्राऽपि साम्यावस्थानां वातादीनां शरीरमनोऽन्यतरादूषकत्वदशायामपि वैषम्यावस्थानां शरीरमनोऽन्यतरदूषणशीलत्वेन दोषसंज्ञानपायानर्हत्वात् लाघवाच्च। प्रकृत्यारम्भकत्वनिवेशेन भवतां गौरवात्। अन्यथा प्रकृत्यारम्भकत्वेन समवातपित्तकफानामेव मिलितानां प्रत्येकशो व्यभिचारादिति। एष च दोषलक्षणाव्याप्युपदेशः सर्वेषां विशिष्टानां शारीराणां ज्वरादीनां वातादिवैषम्यनिमित्तत्वात् मानसानां कामक्रोधमदमानेर्ष्यादीनां रजस्तमोवैषम्यनिमित्तत्वात् वातादीनां रजस्तमसोश्च वैषम्यप्रशमेनैव प्रशमनख्यापनार्थः सूत्ररूप रेनागन्तुजव्या-

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

प्रशाम्यत्यौषधैः पूर्व्वो दैवयुक्तिव्यपाश्रयैः ।
मानसोज्ञानविज्ञान धैर्य्यस्मृतिसमाधिभिः॥

धीनामप्युत्तरकालं यथास्वदोषसम्बन्धात्तद्दोषजनकनिदानपरिवर्ज्जनपूर्व्वकृतद्दोषप्रशमनेनैव प्रशमनादिति ।

स्वरूपतो रोगद्वैधमुपदिश्य तयोः पृथक् प्रशमनहेतूनाह ।

प्रशाम्येत्यादि । अत्र प्रशमनं न नशोधयति यद्दोषान् समान्नोदीरयत्यपि । समीकरोति च क्रुद्धान् तत् संशमनमुच्यत इति लक्षणं संशमनं परन्तु संशोधनसंशमनादियावद्रूपेण साम्यावस्था स्यात्तत् साम्यावस्थाजनकं प्रशमनं । औषधैरिति यथोक्त गुणवद्भिर्भिषग्द्रव्योपस्थाटरोगिरूपैर्युक्तियुक्तैः । पूर्व्व इति शारीरमानसदोषत्वेनोक्तयोर्मध्ये यः पूर्व्वमुक्तः शारीरदोषो विषमवातपित्तकफरूपस्तन्निमित्तकज्वरादीनां तत्प्रशमनेनैव प्रशमनान्नतु शरीराश्रितः । दैवयुक्तिव्यपाश्रयैरिति दैवं भागधेयं तेन द्वारेण व्यपाश्रयाणि विशेषेण अप व्याधीनां वर्जममाश्रयन्ति यानि तै रौषधै र्वा मङ्गलदानस्वस्त्ययनादिरूपैरित्यर्थः ।

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

अस्य पूर्व्वाभिधानं दैवमेवाधर्म्माख्यमशुभकारणं धर्म्माख्यं तद्विपर्य्ययाच्छुभकारणमितिख्यापनार्थम्। तस्य च व्याधिप्रशमकत्वात्। युक्तिर्योजना दोषदूष्यमानदेशकालवयोऽग्निबलप्रकृत्याद्यनुरूपेण क्वथितादिकल्पनभक्षणमानादिभिः प्रयोग स्तेन द्वारेण विशेषेण अप व्याधीनां वर्जनमाश्रयन्ति यानि तै रौषधै संशोधनसंशमनदेशकालै रित्यर्थः। एतेन द्विविधमौषधं शारीररोगाणामुक्तं भवति दैवव्यपाश्रयं युक्तिव्यपाश्रयञ्च तत्राद्यं वलिमङ्गलदानस्वस्त्ययनदेवभूदेवगुरुसिद्धवृद्धाद्यर्च्चनादिरूपम्। यच्च कर्म्म दैवमुत्पादयद्दोषवैषम्यं नाशयद्दोषसाम्यं जनयति। अन्य' लङ्घनं कषायचूर्णगुड़िकादिकमद्रव्यद्रव्यभूतम्। यच्च शरीरे योगमुपपद्य दोषवैषम्यं नाशयद्दोषसाम्यं जनयति। यदि च तत्र वलिमङ्गलादीनि दैवजनकानि कर्माण्यङ्गवैगुण्याद्दैवं न जनयितुं शक्नुवन्ति न तदा व्याधिमपि शमयन्ति। एवं लङ्घनकषायादीनि यदि दोषाद्यनुरूपेण शरीरे युक्तानि न भवन्ति तदा व्याधिमपि न शमयन्ति इति बोध्यं' व्यपाश्रयपदेन कालबुद्धीन्द्रियार्थानामयोगादिकारणवर्ज्जनं ज्ञापितं न हि कारणसेवने

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

सति विशेषेण व्याधीनां वर्जनं भवति। मानस इति सत्त्वसंज्ञाश्रयो व्याधि मानसदोषलक्षणरजस्तमोगुण स्तन्नाशेन तज्जनितकामादीनामपि नाशात् ज्ञानविज्ञानधैर्य्यस्मृतिसमाधिभि रौषधैः प्रशाम्यति। ज्ञानं वुद्धिः सा च कर्त्तव्याकर्त्तव्यहिताहितेषु तत्त्वेन समदर्शिनी प्रवुध्यन्ते हि लोके लोकैरध्यात्मतत्त्व पुराणेतिहासादिशास्त्रवाक्यादिश्रवणपठनादिज्ञानैः कर्त्तव्याकर्त्तव्यहिताहितानि। विज्ञानं सदेवैकं ब्रह्मैव जगदिदमसत्यमिति तत्त्वाववोधो ननु मोक्षे धीर्ज्ञानं शिल्पशास्त्रयोर्ज्ञानं विज्ञानमिति।

धैर्य्यं धृतिर्मनसो विषयप्रवलस्य नियमनहेतु र्वुद्धिः स्मृतिस्तत्त्वेनानुभूतार्थस्मरणं अनुभूतविषयासम्प्रमोषः। समाधिर्योगश्चित्तवृत्तिनिरोध स्तदा द्रष्टुः स्वरूपेऽवस्थानं तत्र ध्यानधारणयोरेकीभावः समाधिः। ननु वातादिवैषम्यनाशेन कथं तज्जनितानां नाशः सम्भवति विषमवातादयो हि रोगाणां समवायिहेतवो भवन्ति नहि समवायिहेतुनाशेन कार्य्यनाशो यथा कपालमालानाशान्न घटनाशः स्यात्। यदि च निमित्तकारणानि भवन्ति तदा कथं वातादिजनितव्याधौ संशोधनेन दोषनिर्ह-

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

रणमुपदिश्यते न हि कुलालसूत्रदण्डचक्रादिनाशेन घटनाशः स्यादिति।

अत्रोच्यते केश्चित्। आधारभूतनिमित्तकारणनाशान्नियमतः कार्य्यनाशः सम्पद्यते यथा जलपङ्कनाशात् पद्मकुमुदादिनाशो यथा च वर्त्तितैलक्षयाद्दीपक्षय इति आधारभूतनिमित्तकारणमेव विषमदोषः स्वयं हि वक्ष्यते स्वधातुवैषम्यनिमित्तजा ये विकारसङ्घा बहवः शरीरे। न ते पृथक् पित्तकफानिलेभ्य आगन्तवस्ते तु ततो विशिष्टा इति।

तन्न सङ्गच्छते पित्तकफानिलेभ्यो न ते पृथगिति वचनेन विषमपित्ताद्यात्मकत्वं विशिष्टव्याधीनां ज्ञापितं तेन समवायिहेतुत्वमेव विषमदोषाणां लभ्यते नतु निमित्तकारणत्वं यथा न हि मृत्कणादिः स्वस्वमयविकारेषु घटादिषु निमित्तकारणं भवति भवति च गुणकर्म्माश्रयसमवायी हेतुरेव एवं तेषां नाशाच्च तत्तन्मयविकारघटादिनाशो यथा भवति तथा तद्विषसमवायिहेतुविषमवातादिनाशाच्च तत्तन्मयविकारज्वरादिकामादीनां नाशः सम्पद्यत एव न घटादौ कपालमालादिवदवयवलक्षणा विषमवातादयः किन्तु मृज्जलक्षणमृदादिवत् क्रियागुणाश्रयाः समवायिहेतव एव नतु कुलालादिपङ्का-

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

द्दितैलादिभ्योऽपृथग्घटादिपद्मादिदीपादय स्तस्मान्न निमित्तकारणं वातादयः । वैषम्यनिमित्तेतिनिमित्त पदं कारणपर्य्यायो नतु निमित्तकारणार्थं तेन वैषम्य समवायिजा विकारसङ्घा इत्यर्थः । समवायिहेतुनाशान्नियमेन कार्य्यनाशःस्यात् यथा कपालमालासंयोगस्य कार्य्याणां समवायिकारणेष्वासन्नजनकत्वं गस्या समवायिकारणस्य नाशाद्घटनाश इति यदुच्यते तत्प्रमादवचनं नह्यस्ति सामान्यविशेषरूपद्रव्यगुणकर्म्मणामसमवायित्वं समवायिकारणत्वेनाभिहितत्वात्।न हि क्वापि गुणकर्म्मणी असमवायिनी कार्य्येषूक्ते । द्रव्याणि हि सजातीयद्रव्यमारभमाणानि कार्य्ये समवयन्ति गुणाश्च सजातीय गुणमारभमाणाः कार्य्ये समवयन्ति कर्म्माणि च सजातीयविजातीयकर्म्मारभमाणानि कार्य्ये समवयन्तीति समवायिकारणानि सामान्यविशेषरूपस्यैव समवायस्य सर्व्ववस्तुमेलककारणत्वं स्वरूपेणोक्तं सच नासमवायी न समवायी स्वरूपेण कार्य्ये वृत्तित्वात् स्वरूपसमवायीत्येवमुपपद्यते इति महर्षिभिर्हि गुणानां निर्दिष्टसमवायिकारणत्वं नत्वसमवायिकारणत्वमिति समवायिनिमित्ताभ्यां नापरं कारणमस्तीति बोध्यम् । ननु ज्ञानविज्ञानादिभि र्मानसदोषोपशमस्येत्तदाऽ

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

रणमुपदिश्यते न हि कुलालसूत्रदण्डचक्रादिनाशेन घटनाशः स्यादिति ।

अत्रोच्यते केश्चित् । आधारभूतनिमित्तकारणनाशान्नियमतः कार्य्यनाशः सम्पद्यते यथा जलपङ्कनाशात् पद्मकुमुदादिनाशो यथा च वर्त्तितैलक्षयाद्दीपक्षय इति आधारभूतनिमित्तकारणमेव विषमदोषः स्वयं हि वक्ष्यते स्वधातुवैषम्यनिमित्तजा ये विकारसङ्घा बहवः शरीरे। न ते पृथक् पित्तकफानिलेभ्य आगन्तवस्ते तु ततो विशिष्टा इति ।

तन्न सङ्गच्छते पित्तकफानिलेभ्यो न ते पृथगिति वचनेन विषमपित्ताद्यात्मकत्वं विशिष्टव्याधीनां ज्ञापितं तेन समवायिहेतुत्वमेव विषमदोषाणां लभ्यते नतु निमित्तकारणत्वं यथा न हि मृत्कणकादिः स्वस्वमयविकारेषु घटादिषु निमित्तकारणं भवति भवति च गुणकर्म्माश्रयसमवायी हेतुरेव एवं तेषां नाशात्तत्तन्मयविकारघटादिनाशो यथा भवति तथा तद्विधसमवायिहेतुविषमवातादिनाशात्तत्तन्मयविकारज्वरादिकामादीनां नाशः सम्पद्यत एव न घटादौ कपालमालादिवदवयवलक्षणा विषमातावदयः किन्तु प्रकृतिलक्षणमृदादिवत् क्रियागुणाश्रयाः समवायिहेतव एव नतु कुलालादिवङ्गा-

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

रूक्षः शीतो लघुः सूक्ष्मश्चलोऽथविशदः खरः ।
विपरीतगुणैर्द्रव्यैर्मारुतः सम्प्रशाम्यति ॥

अपस्मारादिषु कथं दैवयुक्तिव्यापाश्रयभेषजमुपदिश्यते इति चेन्नापस्मारादेर्मानसव्याधित्वाभावात् परन्तु शारीरदोषदूषितमनःसंश्रत्वेन मनःशरीरदोषयोर्मध्ये शारीरदोषजन्यत्वेन शारीरव्याधित्वात् मनोऽपि हि शरीरान्तर्गतं श्रोत्रादीन्द्रियवत्। यद्वा कालाद्यतियोगादिभिरिव वातादिभि र्मनोदोषरजस्तमसोर्दूषणात् तद्धेतुवातादिप्रशमनार्थं दैवयुक्तिव्यपाश्रयभेषजमुपदिश्यते यथा कामादिजज्वरादिव्याधिप्रशमार्थं कामादिहरणं क्रोधादिभेषजमुपदिश्यते इति हेतुप्रत्यनीकत्वं भेषजानामिति ।

अथ दैवयुक्तिव्यपाश्रयभेषजानां मध्ये दैवव्यपाश्रयभेषजनामचिन्त्यत्वेन तदुपदेशं न कृत्वा युक्तिव्यपाश्रयभेषजानां युक्त्यर्थं कल्पनोपायान् प्रकृतिभूतकारणरूपरोगाणां वातादीनां धर्म्मविज्ञानान्युपदिशति ।

रूक्ष इत्यादि । भूरिदारुणविकारकरणाद्वातादीनां पूर्व्वपूर्व्वाभिधानं रूक्षादीनाञ्च प्रशस्ततमत्वेन प्रागभिधानं तेन दारुणत्वादयोऽपि

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

गुणा बोध्या रूक्षत्वं शीतत्वं लघुत्वं सूक्ष्मत्वं वैशद्यं खरत्वञ्चोपदिष्टं गुणव्याख्यानेन । चलत्वन्त्वस्थिरत्वं ततो दारुणत्ववेगयोर्नाभिधानमत्र वायोः शीतत्वं पूर्व्वभूतानुप्रवेशेन न महतो वायोरभिप्रायेणोक्तं महतो वायोरनुष्णाशीतस्पर्शः । तत्केवलस्पर्शतन्मात्रवाय्वभिप्रायेण बोध्यमिति शीतेन वायोर्वृद्धिरुष्णेन शीतशान्तिर्हि दृश्यते च केवलवातारब्धव्याधौ शीतमिति रूक्षादिसप्तगुणो मारुतो विपरीतगुणैर्द्रव्यैरिति गुणशब्दोऽत्राप्रधानवाची तेन सहजगुणतो वा रसतो वा वीर्य्यतो वा विपाकतो वा प्रभावतो वा रूक्षादिसप्तगुणविपर्य्ययैः स्निग्धोष्णगुरुप्रस्थूलमृदुपिच्छिलश्लक्ष्णैः सप्तगुणा एव नत्वन्ये च एतेच येषां तैर्द्रव्यैः संप्रशाम्यति । सम्यक् शीघ्रं प्रशाम्यति यावद्गुणैः क्षीणस्तावद्गुणैः स्तावद्गुणविपर्य्ययद्रव्यैर्हीनोऽतिक्षीणो भवति समस्तु क्षीणो भवति वृद्धश्च समो भवतीति ।

सुश्रुतेनाप्युक्तम् । अव्यक्तो व्यक्तकर्म्मा च रूक्षः शीतो लघुः खरः । तिर्य्यग्गो द्विगुणश्चैव रजोबहुल एव चेति । अत्राव्यक्तः सूक्ष्मः तिर्य्यग्ग इति तिर्य्यक्चलः द्विगुण इति शब्दस्पर्शगुणो वायुरि-

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

त्यर्थ। रजोबहुलः सत्त्वतमोन्यून इति विशदत्वं ख्यापितम्।

एवं गुणस्य वातस्य प्रकोपणान्युक्तानि तेनैव। तद्यथा बलवद्विग्रहातिव्यायामव्यवायाध्ययनप्रपतन प्रधावन प्रपीड़नाभिघात लङ्घन प्लवन तरण रात्रिजागरण भारहरण गजतुरङ्गरथपदातिचर्य्या कटुकषायतिक्त रूक्षलघुशीतवीर्य्यशुष्कशाकवल्लूरवरकोद्दालककोरदूषश्यामकनीवारमुद्गमसूराढकीहरेणुकलायनिष्पावानशन विषमाशनाध्यशन वातमूत्रपुरीषशुक्रच्छर्द्दिक्षवथूद्गारवास्पवेगविघातादिभिर्विशेषैर्वायुः प्रकोपमापद्यते। स शीताभ्रप्रवातेषु घर्म्मान्ते च विशेषतः। प्रत्यूषस्यपराह्णे तु जीर्णेऽन्ने च प्रकुप्यतीति।अत्र प्रकुप्यतीति वर्द्धते नतु चयति वर्द्धते च। स्वयोनित्वाद्बलवद्विग्रहादीनाम्। एभिर्वृद्धस्य वातस्य स्निग्धादिगुणैर्द्रव्यैः शमो ह्रासो भवति समस्य तु चयो भवति क्षीणस्य चातिचयो भवतीत्यर्थः। रूक्षत्वादिगुणविपरीताविपरीतसम्मिश्रगुणैस्तु द्रव्यैर्न संप्रशाम्यति किन्तु विपरीतगुणबहुलाविपरीताल्पगुणैर्द्रव्यैः कालविलम्बेनासम्यक् प्रशाम्यत्येव नतु नप्रशाम्यतीति बोध्यम्। उक्तं हि विरुद्धगुणसन्निपाते भूयसाऽल्पमवजीयते इति।

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

सस्नेहमुष्णं तीक्ष्णञ्च द्रवमम्लं सरं कटु ।
विपरीतगुणैः पित्तं द्रव्यैराशुप्रशाम्यति ॥

अत्रापीदमवधातव्यं यद्द्रव्यं रौक्ष्यादिगुणविपरीतक्रियद्गुणं रौक्ष्यादिगुणतुल्यगुणञ्च भवति तत्र विरुद्धधर्म्माणां मध्ये भूयसा गुणसमूहबहलाल्पगुणसमूहोऽवजीयते तैरल्पगुणैर्भूयिष्ठगुणविपरीतगुणस्य भूयिष्ठगुणैर्जयो न बाध्यते तुल्यगुणस्य वृद्धिरपि क्रियते इत्येवं व्याख्यानं पित्तकफयोरपि बोध्यम् ।

पित्तस्वरूपगुणमाह । सस्नेहमित्यादि । सस्नेहमुष्णमिति वचनेन स्नेहस्याल्पत्वमुष्णत्वस्य चातिशयत्वं तद्योगादिति सूचितं तेन पैत्तिके व्याधौ घृत दुग्धादिकस्नेहशीतभेषजविधि र्न विरुध्यते । अतिस्निग्धत्वाल्पोष्णत्वयोश्च पित्तस्याल्पस्नेहात्यन्तोष्णत्व विपर्य्ययात् प्रशान्तिः स्यात् । उष्णतीक्ष्णद्रवसरतिक्तत्वविपरीतैः शैत्यमान्द्यसान्द्रस्थिरकषायमाधुर्य्यगुणैः पक्वस्य पित्तस्य प्रशमनम् । आमस्याम्लस्य विपरीतेन तिक्तेन प्रशमः वह्निरिति तिक्तं तेन तिक्तरसस्य पित्तस्य विदग्धावस्थायामम्लरसत्वे तद्विपरीत त्वेन तिक्तरसः पित्तप्रकोपनाशकत्वेनोपपद्यते । उक्तं हि सुश्रुते । पित्तं तीक्ष्णं द्रवं पूति नीलं पीतं तथै-

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

वच । उष्णं कटुरसश्चैव विदग्धश्चाम्लमेव चेति । अत्र पूतित्वेन स्निग्धत्वं सूचितं नीलं पीतमिति यदुक्तं तदत्र प्रशमनाभावेन नोक्तं कटुरसमिति तिक्तं विदग्धञ्चाम्लमिति तत्स्वभावात् । एतेन तन्निरस्तं यदिह तन्त्रे ऽम्लत्वमुक्तं तदपि तेजःप्रधान्यात् पित्तस्य स्वरूपस्य । सुश्रुतेनापि विदग्धस्याम्लत्वमुक्तं तद्द्रवरूपपित्ताभिप्रायेणेति । यद्व्याख्यातं द्रवमिति मुक्ताकण्ठेन सुश्रुतेनोक्तत्वाच्च ।

प्रकोपणञ्चास्योक्तं तत्रैव । क्रोधशोकभयायासोपवासविदग्धमैथुनोपगमनकट्वम्ललवणतीक्ष्णोष्ण लघुविदाहितिलतैलपिण्याककुलत्थसर्षपातसीहरितकशाकगोधामत्स्याजाविकमांसदधितक्रकूर्च्चिकामस्तुसौवीरकसुराविकाराम्लफलकट्वराक्तंप्रभृतिभिः पित्तं प्रकोपमापद्यते । तदुष्णैरुष्णकाले च मेघान्ते च विशेषतः । मध्याह्ने चार्द्धरात्रे च जीर्य्यत्यन्ने च कुप्यति इति एभिः प्रकोपणैः प्रज्ञापराधाद्यन्तर्भूतैः । सस्नेहादिगुणं पित्तं दुष्टं सस्नेहादिगुणविपरीतगुणैः स्निग्धशीतमृदुसान्द्रकषायतिक्तस्थिरादिगुणैर्द्रव्यैः प्रशाम्यति समं भवति समन्तु क्षीणं भवति क्षीणमतिक्षीणं भवतीत्यर्थः ।

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

गुरुशीतमृदुस्निग्ध मधुरस्थिरपिच्छिलाः ।
श्लेष्मणः प्रशमं यान्ति विपरीतगुणैर्गुणाः ॥

श्लेष्मस्वरूपगुणमाह गुर्व्वित्यादि । एते गुर्व्वादयः श्लेष्मणः स्वाभाविका गुणा वृद्धास्तु विपरीतगुणैर्लघूष्णतीक्ष्णरूक्षकट्वादिरसविशदादिभिर्द्रव्याश्रितैरेव प्रशमं समं यान्ति साम्ये तु क्षयं यान्ति क्षये चातिक्षयमिति । गुणानां विपरीतगुणैः प्रशमवचनेन गुणिनोऽपि प्रशमः ख्यापितः मिलितयथास्वगुणसमुदायो हि द्रव्यमुच्यते नातिरिक्तमिति । सुश्रुतेऽप्युक्तं श्लेष्मा श्वेतो गुरुः स्निग्धः पिच्छिलः शीत एवच । मधुरस्त्वविदग्धः स्याद्विदग्धो लवणः स्मृत इति यत्तेन न विरुद्धं कफस्याविदग्धत्वे तथैव स्वभावात् लवणत्वकर्तृत्वेन लवणरसाश्रयत्वेनानुक्तेऽपि न वा न्यूनत्वमाचार्य्यस्य तेन वृद्धावस्थायां वैदग्ध्ये चाग्नेयेऽपि लवणरसो नोपशेते लवणविपरीतगुणैर्वृद्धत्वे पुनरुपशेते । एवं पित्तस्याम्लतायामपि व्याख्येयं वस्तुतस्तु द्रव्यमेकरसं नास्तीति तेन बोध्यमिदं श्लेष्मणो यन्माधुर्य्यमुक्तं तन्मधुरप्रधानलवणत्वं तेन साम्यावस्थायां मधुरलवणयोः कफवर्द्धकत्वमिति तथा पित्तस्याम्लाणुतिक्तत्वं बोध्यं तेन साम्यावस्थायां

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

तिक्तोरसः स्वसमानाधिकरणशैत्यलाघवाभ्यां वीर्य्यरूपाभ्यामपास्तत्वान्न पित्तं वर्द्धयति अपितु नाशयति तत्प्रतिनियतशैत्यवीर्य्यम्। अम्लस्तु स्वरूपत उष्णवीर्य्यं तस्य वर्द्धयतीति बोध्यम्। श्लेष्मवृद्धिहेतुरुक्तः सुश्रुतेन दिवास्वप्नाव्यायामालस्यमधुराम्ललवणशीतस्निग्धगुरुपिच्छिलाभिष्यन्दिहायनकयवक नैषधेत्कटमाषमहामाषगोधूमतिलपिष्टविकृतिदधिदुग्धकृशरापायसेक्षुविकारापूपौदकमांसवसाबिसमृणालकशेरुकशृङ्गाटकमधुरवल्लीफलसमशनाध्यशनप्रभृतिभिः श्लेष्मा प्रकोपमापद्यते। स शीतैः शीतकाले च वसन्ते च विशेषतः। पूर्व्वाह्णे च प्रदोषे च भुक्तमात्रे प्रकुप्यति इति। प्रकुप्यतीति वर्द्धते एभिः प्रज्ञापराधाद्यन्तर्भूतै र्वृद्धस्य श्लेष्मणो गुर्व्वादिगुणस्य विपरीतगुणद्रव्यै र्वृद्धा गुर्व्वादयो गुणाः शाम्यन्ति समा भवन्ति समास्तु ह्रसन्ति ह्रस्वास्त्वतिह्रसन्तीति बोध्यम्।

तथैवञ्चेत्तदा प्रतिज्ञाहानिदोषः स्यात्। रौक्ष्यादिगुणैर्वृद्धो हि वातः स्निग्धादिगुणद्रव्यैस्तद्विपरीतै रल्पमात्रै रतिमात्रै र्वा विपरीतगुणे देशे काले च साध्येषु व्याधिषु प्रयुज्यमानैरकाले पुनः सम्यङ्मात्रैश्च तथा काले सम्यङ्मात्रैश्च तुल्यगुण-

For Private And Personal Use Only

विपरीतगुणैर्देशमात्राकालोपपादितैः ।
भेषजैर्विनिवर्त्तन्ते विकाराः साध्यसम्मताः ॥
साधनं नत्वसाध्यानां व्याधीनामुपदिश्यते ।
भूयश्चातो यथाद्रव्यं गुणकर्म प्रवक्ष्यते ॥

दोषे तथाचासाध्येषु व्याधिषु प्रयुज्यमाने द्रव्ये नं प्रशाम्यति । एवं पित्तं कफश्चेत्याशंसायामव्यभिचारेण प्रतिज्ञातुमाह ।

विपरीतगुणैरित्यादि । रूक्षः शीत इत्यादिभि र्यथास्वोक्तवातपित्तकफगुणानां विपरीतगुणै र्भेषजै र्देशमात्राकालोपपादितै स्तेषामेव विपरीताविपरीतगुणदेशानुरूपमात्रया भेषजानां मृदुमध्यतीक्ष्णत्व स्ववीर्य्यानुरूपेणातुरबलशरीराहारसात्म्यसत्त्वप्रकृतिदोषव्याधिबलानुरूपेण चानपायिपरिमाणेन यद्भेषजस्योपयोगे उपदेष्टव्यो यो यः कालस्तदुपपादितै स्तथाविधे देशे तथाच मात्रया तस्मिन्नेव च काले वैद्यैः प्रयुक्तैः साध्यसम्मताः साध्यत्वेनोपदिष्टा विकारा विनिवर्त्तन्ते नत्वसाध्यत्वेनोपदिष्टरोगा इत्यर्थः एतेनाज्ञानेन साध्यत्वबुद्ध्या प्रतिपादितभेषजैरसाध्यव्याधिप्रशमाभावेन न क्षतिः । तत्र हेतुमाह । साधनं नत्वसाध्यानां व्याधीनामुपदिश्यते इति ।

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

कश्चित्तु सम्मत इत्यनेन याप्यानामपि ग्रहणमाह तन्नभद्रं याप्यानां यापनस्य विनिवृत्तित्वाभावात्। साधनं नत्वसाध्यानामिति वचनविरोधाच्च। असाध्यत्वं हि द्विविधं याप्यत्वप्रत्याख्येयत्वभेदादिति। नन्वसाध्यानामपि दृश्यते भेषजमुपदिष्टं हि भगवतागस्त्येन कालाकालमृत्युजयभेषजं। रसायन तपोजप्ययोगसिद्धैर्महात्मभिः। कालमृत्युरपि प्राज्ञैर्जीयतेऽनलसैर्नरैरिति। तथा सुश्रुतेनापि। ध्रुवन्त्वरिष्टे मरणं ब्राह्मणैस्तत्किलालसैः। रसायनतपोजप्यतत्परैर्वा निवार्य्यते इति तथान्यत्राऽपि जातारिष्टोऽपि जीवतीति। तस्मादत्र साधनमिति रसायनवर्ज्जं भेषजं भिषगादिपादचतुष्टयान्यतमं वा तेनासाध्यव्याध्युपशमकत्वेन रसायनस्योक्तिर्न विरुध्यते। अत्राहुरन्ये नियतमनियतञ्चेति द्विधारिष्टं तत्र नियतमरिष्टमसाध्यमनियतन्तु रसायनादिभिः साध्यते इति नियतारिष्टाभिप्रायेणोक्तम्। नत्वरिष्टस्य जातस्य नाशोऽस्ति मरणादृते इति तथा अरिष्टञ्चापि तन्नास्ति यद्विना मरणं भवेत्। मरणञ्चापि तन्नास्ति यन्नारिष्टपुरःसरमिति। सुश्रुतागस्त्यवचनन्त्वनियतारिष्टविषयमिति। अन्ये तु सर्व्वमेवारिष्टं मारयत्यसति रसानादौ रसायनादेः प्रभावेणारिष्टनाशक-

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

त्वात्। सर्व्वपुरुषाणामशक्यत्वेन रसायनादेर्जाता-रिष्टमसाध्यमेवेत्याहुः।

नन्वेतावतैव वातादीनां स्वस्वगुणविपरीतगुण-द्रव्यैः प्रशमोपदेशेन त्रिविधशिष्याणां न व्यवसायो भवति अतिसूक्ष्मतमत्वाद्द्रव्यगुणानामित्याशङ्क्याह।

भूयश्चेत्यादि। अतो वातादीनां स्वस्वगुणविपरीतगुणद्रव्यैः प्रशमोपदेशादनन्तरमन्नपानादिके यथाद्रव्यं द्रव्यमनतिक्रम्य गुणकर्म्म गुणाश्च कर्म्माणि च तत् भूयो बहुतमं च प्रवक्ष्यते प्रतिद्रव्यं विस्तरेण गुणकर्म्म प्रवक्तव्यमित्यर्थः।

नन्वेतावतैव वातादीनां स्वस्वगुणविपरीतगुण-द्रव्यैः प्रशमोपदेशेन युक्तिव्यपाश्रयभेषजं किं समाप्यते इति शङ्कायां यथाद्रव्यं गुणकर्मोपदेष्टव्यत्वे व्यवस्थिते द्रव्याणां गुणकर्म्माश्रयत्वेन कर्त्तृत्वेनच सत्यपि प्राधान्ये गुणकर्म्मापेक्षया गुणकर्म्मभ्यामेव शक्तिरूपाभ्यां फलसाधनयोग्यत्वादादौ गुणकर्म्मणो र्गुणानां प्राधान्यादुपदेशे कर्त्तव्ये गुर्व्वादिगुणापेक्षया शीतादिगुणस्य वीर्य्यसंज्ञया प्राधान्येऽपि शीतादिवीर्य्यसंज्ञकस्य गुणस्य प्रायेण प्रतिनियतरसत्वाद्रसोपदेशो व्यवस्थीयते।

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

अत्र केचिदाचार्य्या ब्रुवते । द्रव्यं प्रधानम् । कस्मात् व्यवस्थितत्वात् । विशेषेणावस्था। इह खलु द्रव्यं व्यवस्थितं न रसादयो यथामे फले ये रसादयस्ते पक्के तु न सन्ति। ननु चेत् व्यवस्थितत्वं स्वरूपेणावस्थानं तच्च कषायादिकल्पितत्वदशायां नास्तीति व्यभिचार इति चेत्तदा द्रव्यं प्रधानं नित्यत्वात्। नित्यं हि द्रव्यमनित्या गुणाः यथा कल्कादि प्रविभागः स एव सम्पन्नरसगन्धो व्यापन्नरसगन्धो वा भवति । ननु नित्यत्वमविनाशित्वं स्वरूपानुच्छेदो वा तथात्वन्तु न कल्कादित्वदशायामिति व्यभिचर्य्यते हेतुरिति चेन्न द्रव्यं प्रधानं स्वाजात्यावस्थानात् । यथाहि पार्थिवं द्रव्यमन्यभावं न गच्छत्येवं शेषाणीति अतः स्वारम्भकद्रव्यजातीयत्वेनानुवृत्तत्वं स्वारम्भकद्रव्यजातीयत्वानपायत्वं वा स्वभावसंसिद्धलक्षणं वा स्वाजात्यावस्थानमिति। ननु मधुराम्ललवणादीनामपि रसानां पाञ्चभौतिकत्वेन मधुरत्वादिमाग्रहात् पृथिव्यम्ब्वादिगुणवाञ्छल्यग्रहेण पञ्चेन्द्रियग्रहणमुपचर्य्यते इति चेन्न द्रव्यं हि प्रधानमाश्रयत्वात्। द्रव्यमाश्रिताहि रसादय इति।

ननु रसादीना माश्रयत्वेऽपि द्रव्यस्य रसादि-

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

द्वारेणैव फलसाधकत्वान्न रसादिभ्यो द्रव्यस्य प्राधान्य मिति चेन्न यतो द्रव्यं प्रधानमारम्भसामर्थ्यात् । द्रव्याश्रितोह्यारम्भो यथा विदारिगन्धादिमाहृत्य संक्षुद्य विपचेदित्येवमादिषु नतु रसादिष्वारम्भः ।

नन्वारम्भो मध्वरिष्टादौ कालपरिणामेनाम्लादिरसस्यास्ति नह्यारम्भ आहरणचोदनादिव्यापारमात्रं किन्तु प्रयोजननिष्पत्तिहेतुसाधनमेव तच्च रसादिष्वस्ति इति चेन्न द्रव्यं हि प्रधानं शास्त्रप्रामाण्यात् । शास्त्रे हि द्रव्यं प्रधानमुपदेशे हि योगानां यथा मातुलुङ्गाग्निमन्थौ चेति न रसादय उपदिश्यन्ते इति ।

ननु रसादिद्वारेणैव द्रव्याणां कार्य्यविशेषमुपलभ्य योगानामुपदेशे द्रव्याण्युपदिशन्ति भिषज इति रसा एव प्रधानमिति चेन्न द्रव्यं प्रधानं रसादीनां क्रमापेक्षितत्वात् । रसादयो हि द्रव्यक्रममपेक्षन्ते यथा तरुणे तरुणाः सम्पूर्णे सम्पूर्णा इति ।

नन्वेवं द्रव्यमपि क्रममपेक्षते ऽवस्थानां यथा तारुण्ये तरुणं परिणामे सम्पूर्णमिति चेन्न द्रव्यं प्रधानमेकदेशसाध्यत्वात् । द्रव्याणामेकदेशेनापि चूर्णादयः साध्यन्ते यथा महावृक्षक्षीरेणेति । न रसानामिति ।

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

अत कार्य्यसाधकैकदेशत्वादित्यर्थ स्तेन साध्येन न वैयधिकरण्यम् । एवं क्रमापेक्षितत्वादित्यत्रापि स्वक्रमापेक्षितरसादित्वादिति व्याख्येयम् । तस्माद्-द्रव्यं प्रधानं द्रव्यलक्षणन्तु क्रियागुणवत् समवायि कारणमिति ।

तन्नेत्याहुरन्ये । रसास्तु प्रधानम्। कस्मादागमात् । आगमो हि शास्त्रमुच्यते।शास्त्रे हि रसा अधिकृता यथा रसायत्तआहार इति तस्मिंश्च प्राणा इति । ननु भूतायत्ता रसा रसायत्तश्चाहार स्तस्मिंस्तत्प्राणाः सन्ति सन्तु सच द्रव्याधीन एवेति कथं रसस्य प्राधान्यमिति चेन्न रसाः प्रधानमुपदेशात् । उपदिश्यन्ते हि रसाः । यथा मधुराम्ललवणा वातं शमयन्ति इति ।

ननु यथा रसानां वाताद्युपशमकत्वेनोपदेशो ऽस्ति तथा द्रव्याणामपि यथा आमलक्यादिरित्येष गणः सर्व्वज्वरापहः । चक्षुष्यो दीपनो हृद्यः कफारोचकनाशन इत्यादि इति चेन्न रसाः प्रधानमनुमानात् । रसेन ह्यनुमीयते द्रव्यं यथा मधुरमिति । ननु रसेनानुमीयते द्रव्यं द्रव्येणापि रसनायोगेन रसमनुभवतीति द्रव्यमेव प्रधानं नतु रसा इति चेन्न रसाः प्रधानमृषिवचनात्।ऋषिवचनं हि वेदो यथा

For Private And Personal Use Only

किञ्चिदिज्यार्थं मधुरमाहरेदिति। तस्माद्रसाः प्रधानम्। रसेषु पुनर्गुणसंज्ञा गुरुत्वादयः समानाधिकरणत्वेन व्यवस्थिताः। रसगुणानुपदेक्ष्यामः।

तन्नेत्याहुरन्ये। वीर्य्यं प्रधानम्। कस्मात्। तद्वशेनौषधकर्म्मनिष्पत्तेः। इहौषधकर्म्माण्यूर्द्ध्वाधोभागोभयभागशोधनं संग्राहकाग्निदीपन प्रपीड़न लेखन वृंहण रसायन वाजीकरण श्वयथुकरण विलयन दहन दारण मादन प्राणघ्न विषप्रशमनानि वीर्य्यप्राधान्याद्भवन्ति। तच्च वीर्य्यं द्विविधमुष्णं शीतञ्चाग्नीषोमीयत्वाज्जगतः। केचिदष्टविधमाहुरुष्णं शीतं स्निग्धं रूक्षं विशदं पिच्छिलं मृदु तीक्ष्णञ्चेत्येतानि वीर्य्याणि स्वबलगुणोत्कर्षाद्रसमभिभूयात्मकर्म्म कुर्व्वन्ति यथा तावन्महत् पञ्चमूलं कषायं तिक्तानुरसं वातं शमयेदुष्णवीर्य्यत्वात्। तथा कुलत्थः कषायः कटुकः पलाण्डुः स्नेहभावाच्च। मधुरश्चेक्षुरसो वातं वर्द्धयेत् शीतवीर्य्यत्वात् कटुका पिप्पली पित्तं शमयति मृदुशीतवीर्य्यत्वादम्लमामलकं लवणं सैन्धवञ्च। तिक्ता काकमाची पित्तं वर्द्धयेदुष्णवीर्य्यत्वान्मधुरा मत्स्याश्च। कटुकं मूलकं श्लेष्माणं वर्द्धयति स्निग्धवीर्य्यत्वात्। अम्लं कपित्थं श्लेष्माणं

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

शमयति रूक्षवीर्य्यत्वात् मधुरं क्षौद्रञ्चेति तदेतन्निदर्शनमात्रमुक्तम्।

भवन्तिचात्र। ये रसा वातशमना भवन्ति यदि तेषु वै। रौक्ष्यलाघवशैत्यादि न ते हन्युः समीरणम्। ये रसाः पित्तशमना भवन्ति यदि तेषु वै। तैक्ष्ण्यौष्ण्यलघुताश्चैव न ते तत्कर्म्मकारिणः॥ ये रसाः श्लेष्मशमना भवन्ति यदि तेषु वै। स्नेहगौरव शैत्यानि बलाश्वं वर्द्धयन्ति ते इति।

तस्माद्वीर्य्यं प्रधानमिति। तन्नेत्याहुरन्ये। विपाकः प्रधानमिति कस्मात् सम्यङ्मिथ्याविपाकत्वात्। इह हि सर्व्वाणि द्रव्याण्यभ्यवहृतानि सम्यङ्मिथ्याविपक्वानि गुणं दोषं वा जनयन्ति।

भवन्तिचात्र। पृथक्त्वदर्शिनामेष वादिनां वादसंग्रहः। चतुर्णामपि सामर्थ्यमिच्छन्त्यत्र विपश्चितः। तद्द्रव्यमात्मना किञ्चित् किञ्चिद्वीर्य्येण सेवितम्। किञ्चिद्रसविपाकाभ्यां दोषं हन्ति करोति वा। पाको नास्ति विना वीर्य्यात् वीर्य्यं नास्ति विनारसात्। रसो नास्ति विनाद्रव्याद्द्रव्यं श्रेष्ठमतः स्मृतम्। जन्म तु द्रव्यरसयो रन्योऽन्यापेक्षकं स्मृतम्। अन्योन्याऽपेक्षकं जन्म यथा स्याद्देहदेहिनोः। वीर्य्यसंज्ञा गुणा येऽष्टौ तेऽपि द्रव्याश्रयाः

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

रसनार्थो रसस्तस्य द्रव्यमापः क्षितिस्तथा।
निर्वृत्तौ च विशेषे च प्रत्ययाः खादयस्त्रयः॥

स्मृताः। रसेषु न वसन्त्येते निर्गुणास्तु गुणाः स्मृताः। द्रव्ये द्रव्याणि यस्माद्धि विपच्यन्ते न षड्रसाः। श्रेष्ठं द्रव्यमतो ज्ञेयं शेषा भावा स्तदाश्रयाः। अमीमांस्यान्यचिन्त्यानि प्रसिद्धानि स्वभावतः। आगमेनोपयोज्यानि भेषजानि विचक्षणैः। प्रत्यक्षलक्षणफलाः प्रसिद्धाश्च स्वभावतः। नौषधीर्हेतुभिर्विद्वान् परीक्षेत कथञ्चन। सहस्रेणापि हेतूनां नाम्बष्ठादि विरेचयेत्। तस्मात्तिष्ठेत्तु मतिमानागमे नतु हेतुषु इति सुश्रुतेनोक्तम्।

तेन द्रव्यप्रधान्येऽपि द्रव्यगुणकर्म्मणामतिवाङ्ल्यात् संक्षेपेणोपदेशार्थं गुरुशीतादिगुणानां मधुरादिसामानाधिकरण्यात् प्रथमं रसोपदेशे व्यवस्थिते रसस्वरूपमुपदिशति।

रसनार्थो रस इति। अर्थसंज्ञास्तु वक्ष्यन्ते अर्थाः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धा मनसस्तु चिन्त्यमर्थ इति रसनस्य योऽर्थः स रसः अयो हि समानयोनिकं वस्तु तत्र यद्यद्योनिकं तत्तस्य तद्योनिकं वस्तु। तथाहि। रसनमाप्यमिन्द्रियं रसोऽप्याप्यइति रसनार्थो रस इति

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

ज्ञापयितुमाह तस्य द्रव्यमाप इति द्रव्यं गुणकर्म्मा-श्रयसमवायिकारणं प्रकृतिभूतकारणमित्यर्थः । ननु द्रव्यमिति किं रसस्याश्रयरूपं कारणं किं ग्रहणेकारणमित्यत आह निर्वृत्तौ चेति । निर्वृत्तिरुत्पत्तिः। रसस्योत्पत्तौ द्रव्यं गुणकर्म्माश्रयसमवायि कारणमापः यस्मिन् द्रव्ये जायमाने रसस्याभिव्यज्यते तस्य जायमानद्रव्यस्य क्रियागुणवत्समवायिकारणमापः । आपएवहि रसतन्मात्रात्मिका स्तत्र यद्रसमात्रं तदेवेह किं रसमात्रपदेनाभिहितं न हि तद्रसमात्रं रसनेन्द्रियस्य ग्राह्योऽर्थोऽतीन्द्रियत्वात् । तज्ज्ञापनार्थमाह । क्षितिरिति ।

पूर्व्वपूर्व्वभूतानुप्रवेशेनैव जायमाने स्थूलजले चतुरात्मके ऽव्यक्तरसरूपेणाभिव्यज्यते तासां चतुरात्मिकानामनुप्रवेशेन क्षिति स्तथैव रसाश्रयद्रव्यं पञ्चात्मिका ननु गन्धतन्मात्रा क्षितिरिति ख्यापितम् ।

कार्य्ये हि समवायिकारणे द्रव्ये द्रव्याणि गुणाश्च गुणैरारभ्यन्ते इत्याहेयः । भद्रकाप्यस्तु रसतन्मात्रं जलं सूक्ष्मं निरवयवं तदेव तेजोऽनुप्रवेशेन यज्जलं जातं तत्र यो ऽव्यक्तरसो निष्पाद्यते स रसतन्मात्ररूपजलादनन्यः इत्याह पाञ्चभौतिकद्रव्यगत-

For Private And Personal Use Only

रसस्य स्थूलजलं द्रव्यमिति बोध्यम् । सुश्रुतेऽप्युक्त रसविशेषविज्ञानीयेऽध्याये ।

आकाशपवनदहनतोयभूमिषु यथा सङ्ख्यमेकोत्तरपरिवृद्धाः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धास्तस्मादाप्यो रस इति सर्व्वभूतचिन्ताशारीरेऽप्युक्तमाकाशादीनां कर्म्मगुणास्तत्राप्यस्तु रसो रसनेन्द्रियं सर्व्वद्रवसमूहो गुरुता शैत्यं स्नेहो रेतश्चेति । स्वयमप्येवं वक्ष्यति । इत्यस्य तन्मात्ररसो रसत्वं रसाभावश्च न रसनार्थस्तेषां रसनरूपमानयोनिकत्वाभावादत्र मधुराद्यन्यतमस्य कट्वाद्यन्यतमैः सह भेदेऽपि इति पृथक्त्वाख्योऽभावत्वेन षड्दशायां रसनार्थत्वमस्ति रसत्वमप्यस्ति इत्यतो रसाभावे रसेतरत्वविशेषणं यत्तूच्यते परेण यथाश्रुतलक्षणस्यास्य रसत्वे रसाभावे चातिप्रसङ्गादतीन्द्रियरसे चाप्रसङ्गाद्रसनेन्द्रियग्राह्यवृत्तिगुणत्वावान्तरजातिमत्त्वं रसत्वमिति लक्षणं बोध्यमिति। अत्र रसनेति पदं रूपादीनां ग्राहकचक्षुरादीनां व्यवच्छेदार्थम् । वातादिदूषितरसनस्यारुचिवशाद्रसस्य रसनाग्राह्यत्वेन तत्राव्याप्तिवारणाय इन्द्रियेति पदम्। रसनेन्द्रियवृत्तिरूपादिवारणाय ग्राह्येति पदम्।रसनेन्द्रियग्राह्यजाते रसत्वादसम्भवात्तद्वारणाय वृत्तीतिपदम् । रसनेन्द्रियग्राह्यरसवृत्ति-

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

गुणत्वजातिमत्त्वाद्रूपादीनां रसत्ववारणाय गुणत्वावान्तरेति। मधुरादिषु प्रतिरसं तथातीन्द्रियरसे चाव्याप्तिवारणाय जातिमत्त्वमिति। प्रत्येकरसस्य जातिमत्त्वेऽपि मधुरत्ववत्तया ग्रहदशायां जातिमत्त्वाग्रहे ऽप्रसङ्गसम्भावात्। जातिमत्त्वन्तु वृत्तिनियामकसम्बन्धेनैव बोध्यम्। तेन ज्ञेयत्वादिना सम्बन्धेन नातिप्रसङ्ग इति बोध्यम्।

नेदं साधुव्याख्यानम्। तन्मात्ररसोऽतीन्द्रियः साधारणभूत एवाव्यक्तो गुणत्वावान्तरसामान्यभूतजातिमत्त्वाभावादनेन लक्षणेनालक्षितः। एकत्वात्तस्य गुणत्वावान्तरसामान्याभावात्। न हि मधुरादिगतसामान्यमस्यास्ति मधुरादयो हि रसप्रभेदा रसत्वसामान्यवन्त एष तु न रसप्रभेदः साधारणत्वात्। तस्माद्रसनेन्द्रियग्राह्यो यो मधुरादिरस स्तत्वृत्तिगुणत्वावान्तरसामान्यभूतजातिर्न तन्मात्ररसे तस्मात्तन्मात्ररसो नैतल्लक्षणलक्षित इति अतीन्द्रियरसे ऽप्रसङ्गसद्भाव एव नतु निवारितःस्यात्। अस्माकं मते नेदं तन्मात्ररसलक्षणमिति तुल्यत्वादिष्टं क्षितिस्थेत्युक्त्या तस्य व्यावृत्तत्वख्यापनादस्य रसनार्थो रस इति लक्षणस्यालक्ष्य स्तन्मात्ररस इति ज्ञापितम्। तस्माद्रसनार्थो रस इत्यस्य लक्षणस्य। रसनेन्द्रिय-

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

शाद्यष्टत्तिगुणत्वावान्तरजातिमत्त्वं रसत्वमिति व्याख्यानमसाधु। आकाशानुप्रवेशे वायुर्द्विगुण स्तस्य तेजस्यनुप्रवेशे तेजस्त्रिगुणं तस्य रसतन्मात्रास्वप्स्वनुप्रवेशे चतुरात्मिका आप स्तज्जलानुप्रवेशेन श्रूयते रसवती चितिरित्यत स्तन्मात्ररसव्याप्तिज्ञापनार्थमाह।

चिति स्तथेति अत्रेदं हृदयं कतिधापुरुषीये महाभूतानि खं वायु रग्निरापः चिति स्तथा। शब्दः स्पर्शश्च रूपञ्च रसोगन्धश्च तद्गुणाः। तेषामेकगुणः पूर्व्वो गुणवृद्धिः परेपरे। पूर्व्वः पूर्व्वगुणश्चैव क्रमशो गुणिषु स्मृत इति। जलानुप्रविष्टायां चितावपि रसोपलम्भात् चितिश्च सहरसेन भौतिकद्रव्योत्पत्तौ गुणकर्म्माश्रयसमवायिकारणमिति रसस्य निर्वृत्तौ च द्रव्यमिति।

अतएव सुश्रुतेनोक्तं तस्मादाप्यो रस इति न तु पार्थिवोऽपि रस इति स्वयञ्च शाणार्थौ रस इति न कृतम्। नन्वेवञ्चेत् कथं मधुरादिप्रविभागः स्यादित्यत आह विशेषे चेत्यादि।

विशेषे रसस्य प्रभेदं प्रति च खादय स्त्रय आकाशवाय्वग्नयस्त्रयः प्रत्यया हेतवः। निर्देशादेव त्रय इति प्राप्तौ पुनस्त्रय इत्यनेन व्यस्ताः समस्ताश्च

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

हेतव इति दर्शितम्। तेन भूम्यम्बुगुणवाहुल्या-न्मधुर इत्यादि वक्ष्यते।

एतेनैतदुक्तं भवति नाप्सु न च क्षितौ मधुरादिरसविशेषो वर्त्तते किन्तु रसनार्थो यः कश्चिद्व्यक्तो भावो रसनेन प्रत्यक्षमुपलभ्यते पाञ्चभौतिकेषु द्रव्येषु। स खलु तेषु पञ्चभिर्भूतैर्जन्यमानेषु द्रव्येष्वद्भ्यःक्षितेश्चैवाभिव्यज्यमानः खादिभूतत्रयजलक्षितिसंयोगान्मधुरादिविशेषेणाभिव्यज्यते। इति खादयस्त्रयो विशेषे प्रत्यया हेतवो न तु प्रकृतिभूतकारणानि।

ननु जलक्षित्योरिव किं पाञ्चभौतिके पूर्व्वमव्यक्तो ऽथ व्यक्तो वा रसोऽभिनिर्वर्त्तते ततो विशेष इत्याशङ्कायां चकारद्वयं युगपद्रसस्य जलक्षितिभ्यां निर्वृत्तिः खादिभिर्योगे च मधुरादिविशेष इत्यर्थः।

उक्तं च सुश्रुतेन रसविशेषविज्ञानीये। आकाशपवनदहनतोयभूमिषु यथासङ्ख्यमेकोत्तरपरिवृद्धाः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धा स्तस्मादाप्यो रसः परस्परसंसर्गात् परस्परानुग्रहाच्च परस्परानुप्रवेशाच्च सर्व्वेषु सर्व्वेषां सान्निध्य मस्ति। उत्कर्षापकर्षात्तु ग्रहणम्। स खल्वाप्यो रसः शेषभूतसंसर्गाद्विदग्धः

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

स्वादुरम्लोऽथलवणः कटुकस्तिक्त एवच ।
कषायश्चेतिषट्कोऽयं रसानां संग्रहःस्मृतः॥

षोढ़ाभिव्यज्यते । तद्यथा मधुरो ऽम्लोलवणः कटुस्तिक्तः कषाय इति ।

ननु विशेषे च प्रत्ययाः स्वादयस्त्रय इति चोक्तं तेच विशेषाः के इत्यत आह ।

स्वादुरम्लोऽथेत्यादि । स्वादुरिति मधुर इत्यर्थः । स्वाद्वादीनामुत्तरोत्तरापकर्षात् पूर्व्वपूर्व्वमभिधानं षट्को ऽयमिति षड़ेव न तु सप्तकादिरित्यर्थः पुनः सङ्ख्यावचनात् स्वाद्वादिविशेषस्तु खादियङ्गतसंयोगादेव भवति तदुक्तं सुश्रुतेनापि भूम्यम्बुगुणबाहुल्यान्मधुरः तोयाग्निगुणबाहुल्यादम्लः । भूम्यग्निगुणबाहुल्याल्लवणः वाय्वग्निगुणबाहुल्यात् कटुकः । वाय्वाकाशगुणबाहुल्यात्तिक्तकः । पृथिव्यनिलगुणबाहुल्यात् कषाय इति ।

स्वयमपि वच्यत्यात्रेयभद्रकापणीये । सौम्याः खल्वापो ऽन्तरीचप्रभवाः प्रकृतिशीता लघ्व्यश्चाव्यक्तरसाश्चान्तरीच्च दृश्यमाना भ्रष्टाश्च पञ्चभूतविकारगुणसमन्विता जङ्गमस्थावराणां भूतानां मूर्त्तीरभिप्रीणयन्तिः । तासु मूर्त्तिषु षड्भि र्मूर्च्छन्ति रसा

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

स्वाद्वम्ललवणावायुं कषायस्वादुतिक्तकाः।
जयन्तिपित्तं श्लेष्माणं कषायकटुतिक्तकाः ॥

तेषां षसां रसानां सोमगुणातिरेकान्मधुरो रसः। भूम्यग्निभूयिष्ठत्वादम्लः। तोयाग्निभूयिष्ठत्वाल्लवणः। वाय्वग्निभूयिष्ठत्वात् कटुकः। वाय्वाकाशातिरिक्तत्वात्तिक्तकः। पवनपृथिव्यतिरेकात् कषाय एवमेषां षसां रसानां षट्त्वमुपपन्नं न्यूनातिरेकविशेषाद्भूतानामित्यादिना रसाना मूर्द्धादिभाजित्वं प्रत्येकेन स्वरूपत्वं गुणकर्म्मादिकञ्च विशेषेण वक्ष्यति कर्म्माण्याह ।

स्वाद्वम्लेत्यादि।स्वाद्वम्ललवणा वायुं जयन्ति वृद्धं समं कुर्व्वन्ति समं ह्रासयन्ति क्षीणमतिह्रासयन्ति नीरसत्वेऽपि वायोः स्वाद्वादिरससहचरितैः स्निग्धगुरुत्वादिभिः मधुरः स्निग्धोष्णादिभि रम्लः स्निग्धोष्णगुरुत्वादिभिर्लवण इत्येते वातविजेतृत्वेन व्यपदिश्यन्ते कषाय स्वादुतिक्तकाः पित्तं जयन्ति शैत्यगौरवाभ्यां स्निग्धशीतगुरुत्वः शैत्यरौक्ष्याभ्यां तिक्तात्तिक्तस्यापि पित्तस्य जयो वीर्य्यादिदग्धत्वे श्यामत्वे च। श्लेष्माणं कषायकटुतिक्तका जयन्तिः रौक्ष्येण लघुणा रूक्षत्वे रूक्षलघुत्वाभ्यामिति क्रमेणोन्नेयम्। एषां

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

ातादिप्रशमकत्ववचनेन कट्वादीनामेभ्यो भिन्नानां
ातादिकोपनत्वमुन्नेयम् वा तदप्युक्तं तन्त्रान्तरे मा-
रुतं घ्नन्ति त्रयस्तिक्तादयः कफम्।कषायतिक्तमधुराः
पित्तमन्ये तु कुर्वते इति अन्ये च पठन्ति। कट्वम्ल
लवणाः पित्तं कोपयन्ति समीरणम्। कषायकटुतिक्ताश्च
स्वाद्वम्ललवणाः कफमिति ।

अत्र कट्वम्ललवणाः पित्तं कोपयन्ति रूक्षोष्ण
लघुत्वैः कटुको रसः पित्तं वृद्धं करोति उष्णतीक्ष्ण-
कटुत्वैः क्षीणं समं वा वृद्धं वा। अम्लोरसो
लघूष्णत्वाभ्यां पित्तं सममुष्णतीक्ष्णत्वादिभि र्वृद्धं
करोति क्षीणं समं वा वृद्धं वा। लवणो रसः
उष्णत्वेन पित्तं समं वर्द्धयति उष्णत्वतीक्ष्णत्वाभ्यां
क्षीणं समं वा वृद्धं वा करोति। स्वाद्वम्ललवणाः
कफं कोपयन्ति मधुरो रसः स्निग्धशीतगुरुत्वैः कफं
समं वृद्धं करोति। अम्लोरसः स्निग्धत्वेन लव-
णो रसः स्निग्धत्वगुरुताभ्यां क्षीणन्तु समं वृद्धं
वा। कटुतिक्तकषायाश्च कोपयन्ति समीरणमिति
कटुकोरसः समीरणं लघूष्णरूक्षत्वै स्तिक्तकोरसः
ीतरूक्षलघुत्वैः कषायोरसः शीतरूक्षत्वाभ्यां समं
ीरणं वृद्धं करोति क्षीणं समं वा वृद्धं वा इति
केचिदत्र वातपित्तकफानां क्रमेण निर्णयव्युत्क्रम

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

दोषपरिहारार्थञ्च। कषायकटुतिक्ताश्च कोपयन्ति समीरणम्। कट्वम्ललवणाः पित्तं स्वाद्वम्ललवणाः कफमिति पठन्ति। तदेतत्पाठोऽत्र न सङ्गच्छते वातादीनां प्रशमनप्रकरणात् प्रकोपणोपदेशस्याप्येतेन सिद्धेः। विषमवातादिजयोपदेशेन मधुरादिरससहचरितगुणवीर्य्यसंज्ञानां गुरुलाघवशीतोष्णादीनां वातादिजयित्वमुक्त माचार्य्येण आत्रेयभद्रकाप्यीये हि वक्ष्यति मधुरादिरसद्वारेणैव द्रव्याणां गुणवीर्य्यविपाकान्।

तद्यथा। तेषां षण्णां रसानामेकैकस्य यथा द्रव्यं गुणकर्म्माण्यनुव्याख्यास्याम स्तत्र मधुरो रसः शरीरसात्म्यादित्यादि निरुक्ता मधुरादिरसगुणान्। ततः परं शीतं वीर्य्येण यद्द्रव्यं मधुरं रसपाकयोः। तयोरम्लं यदुष्णं तद्यच्चोष्णं कटुकं तयोः। तेषां रसोपदेशेन निर्द्देश्यो गुणसंग्रहः। वीर्य्यतोविपरीतानां पाकतश्चोपदेक्ष्यते इत्यादि। तथा कटुतिक्तकषायाणां विपाकः प्रायशः कटुः। अम्लोऽम्लं पच्यते स्वादुर्मधुरं लवणस्तथेत्यादि।

अथ रसद्वारेण द्रव्याणां गुणवीर्य्यविपाकसंग्रहणे धातुवैषम्यप्रशमनत्व मुक्तापि प्रभावजकर्म्मणोऽसंग्रहात् रसानां द्रव्याश्रितत्वाच्च शमनदूषणादिकर्म्माणापि सर्व्वप्रसंग्रहणाय द्रव्यभेदमुपदिशति।

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

किञ्चिद्दोषप्रशमनं किञ्चिद्धातुप्रदूषणम् ।
स्वस्थवृत्तौ मतं किञ्चित् त्रिविधं द्रव्यमुच्यते॥

किञ्चिद्दोषेत्यादि । द्रव्यमुच्यते इति द्रव्यशब्दस्य त्रिभिः किञ्चित्पदै रन्वयः । किञ्चिदिति द्रव्यस्य द्रव्यत्वावच्छिन्ने वृत्तिमतो विशेषणं द्रव्यत्वव्याप्यधर्म्मवद्वाचकं पुनः पठित्वेन भेदमन्योन्यं गमयति तेन यद्द्रव्यं द्रव्यत्वव्याप्यधर्म्मवद् दोषप्रशमनं तद्भिन्नं द्रव्यत्वाव्याप्यान्यधर्म्मवद्द्रव्यं स्वस्थवृत्तिविहितद्रव्यत्वव्याप्यधर्म्मवद्भिन्नं च यत्तद्द्रव्यं धातुप्रदूषणमिति त्रिःपठित किञ्चित्पदेन परस्परं भेदो गम्यते नैकपठितेन परन्त्वभेद एव लभ्यते किञ्चित् द्रव्यं दोषप्रशमनं धातुदूषणं स्वस्थहितमित्यवगमात् । नचेष्टापत्तिरस्तु यद्धि द्रव्यं यस्मिन् देशे वयसि काले च प्रकृतिदोषबलस्वबलदेहबलाद्यनुरूपमात्रयोपयुक्तं यद्धातुदुष्टिप्रशमकं भवति । तदेव द्रव्यं तथाप्रयुक्तं न तद्धातुदूषकं भवति न वा स्वस्थवृत्तिहितं भवति एवं यद्द्रव्यं यद्धातुप्रदूषणं तद्द्रव्यं न तद्धातुप्रशमकं न वा स्वस्थहितम् । यच्च द्रव्यं स्वस्थहितं तथाप्रयुक्तं तन्न धातुदोषप्रशमनं न वा धातुदूषकमिति ।

२९

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

नन्वस्ति स्वस्थवृत्तिसम्मतरक्तशाल्यादीनां दोषप्रशमनत्वं ज्वरादौ प्रयुक्तत्वेन वक्ष्यमाणत्वात्। कफदोषप्रशमनानामपि कटुकरसादीनां वातप्रदूषणत्वमिति यच्च धातुप्रदूषणं तत् कफप्रशमनमिति किञ्च येन द्रव्येण यो धातुः साम्यावस्थो ह्रसति तेन द्रव्येणैव वृद्ध्यवस्थः स धातुः समो भवति समो येन वृद्ध्यते क्षीण स्तेन समःस्यादिति कथं तथा व्यवस्थी - यते इति चेन्न दोषप्रशमनानि हि द्रव्याणि विगुण प्रकृत्यादिप्रतिबन्धकाभावे दोषं प्रशमयन्त्येव प्रतिबन्धकसत्त्वे तु कुर्व्वन्ति नह्येतावता तेषां दोषप्रशमनत्वस्वभावो व्याहन्यते यथा सति हि प्रतिबन्धके मणिमन्त्रे वह्नि र्न दहति तावता तु वह्नेन दाहकत्वस्वभावो व्याहन्यते। एवं धातुप्रदूषकस्यापि यदा निमित्तान्तरयोगात् धातुप्रशमकत्वं स्यात्तदा धातुप्रदूषणत्वाभावेऽपि निमित्तान्तरयोगं विना धातुप्रदूषकत्वस्वभावो न व्याहन्यते।

यथाग्निसम्बन्धेन जलस्योष्णत्वेन शीतस्वभावो न व्याहन्यते कैवल्ये। प्राधान्येन व्यपदेशो युक्तः। यच्च धातुप्रदूषकं क्षीणं वर्द्धयित्वा समकरं भवद्वातु दोषप्रशमनं भवति तत्तु साम्यावस्थाकारकत्वेन न दोषावह एवेति दोषप्रशमकत्वेन न व्यपदिश्यते

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

इत्याह कश्चित् । अन्येत्वाहु र्यत्तु वातकरं कफकरं पित्तकरं मरिचादि तद्दोषप्रशमनं धातुप्रदूषणञ्चेत्युभयं न ह्येतावता द्रव्यस्य त्रैविध्यहानि र्यथा पञ्चगुल्मा इत्यादौ संसर्गजगुल्मत्रयसम्भावेऽपि न पञ्चविधत्वव्याघात इति किंवा यस्योभयकरत्वं तद्रसवीर्य्यादिद्वारेणैव नतु प्रभावकृतमिति द्रव्यप्रभावाधिकारे तन्नोदाहार्य्यं न हीदृशंकिञ्चिद्द्रव्य मस्ति यत्प्रभावेणैकं दूषयत्येकं शमयतीति स्वयमेवैतेनोपदिष्टमिति

वस्तुतस्तु स्वस्थवृत्तिमतमिति स्वस्मिन् शारीरमानसधातुसाम्ये स्थितस्य तत्त्वेन वृत्ति र्वर्त्तनं तत्र मतं हितसेवनेनाहितवर्जनेन जीवनरक्षणमिति यद्द्रव्यं तन्न धातुदुष्टिप्रशमनं नवा धातुप्रदूषणं किन्तु धातुदूषकत्वाभावेन धातुदुष्ट्यां ज्वरादौ हितमेव प्रयुज्यते न तु प्रशमकत्वेन हिततया प्रयुज्यते न वा भाविदोषप्रशमत्वेन दोषप्रशमनमिति ।

इति यत्तु द्रव्यं धातुप्रदूषकं यस्य धातो र्यां हानिरूपां वा वृद्धिलक्षणां वा दुष्टिं जनयति यथैवोपयुक्तं तथैवोपयुक्तं तस्य धातो स्तां दुष्टिं तद्द्रव्यं न जनयत्येवेति वातकरं भवतु कफकरं वा पित्तहरं वृद्धिकरं वा हानिकरं भवतु किन्तेनेति । यच्चापि

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

द्रव्यं दोषप्रशमनं यस्य धातोर्यां दुष्टिं हानिं वा वृद्धिं वा यथैवोपयुक्तं प्रशमयति तथैवोपयुक्तं तस्य धातोस्तां दुष्टिं तद्द्रव्यं न जनयत्येवेति वातकरं भवतु कफकरं पित्तहरं वृद्धिकरं वा हानिकरं भवतु किन्तेनेति। गुणतो रसतो वीर्य्यतो विपाकतः प्रभावतश्च धातुप्रदूषणं दोषप्रशमनं स्वस्थवृत्तौ मतमिति भेदेन त्रिविधमेव न तु संशोधनादिभेदेन चयप्रकोपकादिभेदेन वाजीकरणरसायनादिभेदेन चापरिसंख्येयं धातूनां शारीराणां वातादीनां रसादीनां वसादीनां मलमूत्रादीनाञ्च सञ्चितानां वाह्यानामाभ्यन्तराणां वा दोषस्य वृद्धात्मकस्य संशोधनेन निर्हरणात् हान्यात्मकस्य वर्द्धनात् मानसाञ्च रजस्तमोऽहङ्कारादीनां वैषम्यलक्षणस्य दोषस्य संशोधनादिना शमनं हि प्रशमनमिति सुतरां प्रशब्दोपदानं संगच्छते।

एवं धातुप्रदूषणं हि चयप्रकोपप्रसरस्थानसंश्रयै धातूनामव्यापन्नानां वातादीनां रसादीनां मनःश्रोत्रादीनां शारीराणां रजस्तमःसत्त्वबुद्ध्यहङ्काराणां मानसानाञ्च युगपत् साम्यनाशं सञ्चयवृद्धिस्थानापकर्षणलक्षणवैषम्यलक्षणां च दुष्टिं जनयतीति।

तथा स्वस्थवृत्तौ मतमपि तद्वत् स्वास्थ्यं रक्षति स्थि-

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

रञ्च स्वास्थ्यमतिमैथुनादिभिर्व्याघाताद्रक्षति जीवि-
तादिकञ्च न ह्रासयति इति ।

दोषप्रशमनं दोषप्रदूषणमिति न कारणे वा-
तपित्तकफानां शारीरदोषसंज्ञया रजस्तमसोश्च मा-
नसदोषसंज्ञया दोषशब्देन लाभःस्यान्नत्वन्येषाम् ।
किञ्चिद्धातुप्रदूषणमिति च न कारणे रसादीनां धातु-
संज्ञया लाभः स्यान्नत्वन्येषामिति तन्निरासार्थं दो-
षशब्दधातुशब्दोपादानेन भावसाधनदोषशब्देन दू-
षकस्य कर्तृसाधनधातुशब्देन धारकस्य व्यावृत्त्याः
परिग्रहात् रसादीनामपि दूषणं वातादीनामपि
प्रदूषणं वक्ष्यमाणं संगच्छते इति कश्चित् दोषत्वं वै-
षम्यवत्त्वं धातुत्वं प्रकृतिमत्त्वम् । दोषप्रशमनं
विषमाणां साम्यकरणं धातुप्रदूषणं समानां वै-
षम्यकरणमित्यर्थः योगपारिभाषिकी संज्ञा हि
योगवृत्त्या प्रतिबाध्यते तया तल्लाभात् । यद्यपि
द्रव्यमिति खादिनवकं पाञ्चभौतिकञ्च लभ्यते तथा-
पि हि क्रियाविशेषेण विभज्य स्वरूपेण विभजति ।

तत्पुनरित्यादि । तन्मूर्त्तिमत्पाञ्चभौतिकं द्रव्यं
भेदान्तरेणापि त्रिविधमस्मिं तन्त्रे प्रयोक्तुमर्हत्वेन
बोध्यं तेन वाय्वादीनाममूर्त्तिद्रव्यत्वेनानुपदेशेऽपि
न न्यूनत्वम् । तत्तु त्रिविधं विभजते जाङ्गमेत्यादि

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

तत्पुनस्त्रिविधं ज्ञेयं जाङ्गमौद्भिदपार्थिवम्।
मधूनि गोरसाः पित्तं वसामज्जासृगामिषम्॥
विण्मूत्रचर्म्मरेतोऽस्थि स्नायुशृङ्गनखाः खुराः।
जङ्गमेभ्यः प्रयुज्यन्ते केशा लोमानि रोचनाः॥

जङ्गमानामिदमिति जाङ्गमं औद्भिदं उद्भिद्य पृथिवीं प्राणी जायत इत्युद्भित्। तस्यावयवरूपमिदं औद्भिदं द्रव्यमित्यन्वयः। पृथिव्याश्च प्राणिप्राणिरूपाया विकाररूपं पार्थिवं पृथिवीप्रधानमस्य विकारस्य तद्वा पार्थिवमिति तत्र जङ्गम स्वतुर्योनि जंरायुजाण्डजस्वेदजोद्भिजभेदात्। तद्भेदमत्राप्रयोजनान्नोपदिश्य तद्द्रव्यभेदेषु प्रयोक्तुमर्हाणि यानि यान्यस्मिं स्तन्त्रे तान्याह।

मधूनीत्यादिरोचना इत्यन्तसार्द्धश्लोकेन। मध्वादीन्यूनविंशतिर्द्रव्याणि जङ्गमेभ्यः प्रयुज्यन्ते। प्राधान्येन प्रायश्च उपयोगित्वादेतानि निर्द्दिष्टानि तेनान्यान्यपि वस्त्राण्डादीनि ग्राह्याणीति बोध्यम्। आमिषं मांसं रोचनाः काले परिणामेन विशिष्टरूपं पित्तादि इति जाङ्गमं यद्यपि जाङ्गमानन्तरमौद्भिदमुद्दिष्टमिति जाङ्गमविवरणानन्तरमौद्भिदविवरणमेव युज्यते तथाप्यस्मिं स्तन्त्रे पार्थिवापेक्षया औ-

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

सुवर्णं समलाः पञ्च लोहाः ससिकताः सुधा।
मनःशिलालेमणयो लवणं गैरिकाञ्जने ॥
भौममौषधमुद्दिष्टमौद्भिदन्तु चतुर्विधम् ।
वनस्पति स्तथावीरुद्वानस्पत्य स्तथौषधि ॥:

द्भिदानां वक्रप्रपञ्चत्वेन प्रयोगात् स्वल्पप्रयोगाच्च पार्थिवाणां जाङ्गमानन्तरं वक्तुमारम्भः ।

सुवर्णमित्यादि भौममौषधमुद्दिष्टमित्यन्तेन सपादेनैकश्लोकेन । त्रिंशतिर्भौममौषधमुद्दिष्टम् । सुवर्णं स्वर्णं पञ्चलोहाश्चेति षट् समला स्तेषां मलरूपाणि षट् शिलाजतूनि चत्वारि सौवर्णराजतताम्रायसानि शिराटिका लोहमलं मण्डूरश्चेति । पञ्च० लौहा रजतताम्रत्रपुशीशकाललोहाः ससिकताः सिकता शर्करा खर्परादिभिः सहिताः सुधा दारुमूष गोदन्तादयः पार्थिवविषरूपाः । मनःशिला स्वनामख्यातः आलं हरितालं सपत्रं निष्पत्रञ्चेति द्विविधं मणय चन्द्रकान्तादिमणिमुक्ताप्रवालमुक्तास्फोटहीरकवैक्रादयः । लवणं सैन्धवादिकं गैरिकं स्वर्णगैरिकखटिकादिका गिरिमृत्तिका । अञ्जनं सौवीराञ्जनरसाञ्जन कासीसादिकम् । औद्भिदमौषधमाह ।

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

औद्भिदन्वित्यादिपादत्रयेन । वनस्पतिरिति वनानां पतिरिति समासेन पुष्पं विना फलवति उद्भिद्वाच्ये सकारागमाद्रूपसिद्धिः। पृषोदरादित्वात्। वीरुदिति विशेषेण लताप्रताने विस्तृतीभूय वा रुणद्धि देशमिति वीरुद्। वानस्पत्य इति पुष्पफलाभ्यां प्रधानं वनस्पति वृक्षो वानस्पत्यः। ओषधिरिति उषदाहे ओषणे भूताग्निना आफलपाकादाधीयते इति ओषधिः फलपाकान्ता। यद्यपि औषधशब्देन जाङ्गमादित्रिविधमेव द्रव्यमुच्यते तथापि तदेकदेशेनोद्भिदेकदेशफलपाकान्तोद्भिदपुच्यते यथा तृणशब्दस्तृणजातौ तृणविशेषे च वर्त्तते। सुश्रुतेनाप्युक्तं प्राणिनां पुनर्मूलमाहारो बलवर्णौजसाञ्च। स तु षट्सु रसेष्वायत्तो रसाः पुनर्द्रव्याश्रयाः। द्रव्याणि पुनरोषधयस्ता द्विविधा स्थावरा जङ्गमाश्च तासां स्थावराश्चतुर्विधा वनस्पतयो वृक्षा वीरुध ओषधय इति। तेष्वपुष्पाः फलवन्तो वनस्पतयः। पुष्पफलवन्तो वृक्षाः। प्रतानवत्यस्तम्बिन्यश्च वीरुधः। फलपाकनिष्ठा ओषधय इति। जङ्गमाश्चापि चतुर्विधा जरायुजाण्डजस्वेदजोद्भिजाः। तत्र पशुमनुष्यव्यालादयो जरायुजाः। खगसर्प सरीसृपप्रभृतयो ऽण्डजाः। क्रिमिकीट-

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

फलैर्वनस्पतिः पुष्पै र्वानस्पत्यः फलैरपि ।
ओषध्यः फलपाकान्ताः प्रतानैर्वीरुधः स्मृताः॥

पिपीलिकाप्रभृतयः स्वेदजाः। इन्द्रगोपमण्डूक-प्रभृतय उद्भिज्जा इति। अत्रापि प्राणिनामाहारद्रव्यतया ओषधयोद्विविधा इत्युक्तं न पुनः सर्व्वथा द्विविधा ओषधय इति यतस्तत्रैव सुश्रुतेनोक्तं पार्थिवाः सुवर्णं रजतमणिमुक्तामनःशिलामृत्कपालादय इति कालकृतास्तु प्रवातनिवातातपच्छायाज्योत्स्नातमःशीतोष्णवर्षाहोरात्रपक्षमासर्त्वयनसम्वत्सरविशेषाः। तत्र स्वभावत एव दोषाणां सञ्चयप्रकोपप्रशमहेतवः प्रयोजनवन्तश्चेति। प्रवातादय ओषधयो याः सुश्रुतेनोक्ता स्ता अस्मिन्नध्याये चरकेण नोक्ता अपाञ्चभौतिकत्वेनामूर्त्तत्वेन च भिषग्भिः प्रयोक्तुमयोग्यत्वात्। इत्यतो नाचार्य्यस्य न्यूनता बोध्या।

अथ वनस्पत्यादिचतुष्कं लक्षयति। फलै रित्यादि। पुष्पं विना फलै र्विशिष्ट उद्भित् वनस्पतिर्वटोडुम्बराश्वत्थादिः। हारीतेनाप्युक्तम्। तेषामपुष्पाः फलिनो वनस्पतय इति स्मृत इति पुष्पैः फलैरपि वानस्पत्यः पुष्पानन्तरफलत्वात्। यस्तु दृश्यते पुष्पवान् फलहीनः स च दोषकृत एव वस्तुत

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

मूलत्वक्सारनिर्य्यासनाड़स्वरसपल्लवाः।
क्षाराःक्षीरं फलं पुष्पं भस्मतैलानि कण्टकाः
पत्राणि शुङ्गाः कन्दाश्चप्ररोहश्चौभिदोगणः।
मूलिन्यःषोड़शैकोनाफलिन्योविंशतिःस्मृताः

स्तज्जातिः फलवानेव भवति। फलपाकादन्तो नाशो यासां ता ओषध्यः सत्यपि पुष्पफलवत्त्वे फलपाकान्तत्वविशेषधर्म्मादोषधित्वमिति बोध्यम्। एवं सत्यपि पुष्पफलत्वे प्रतानै र्लतास्तम्बगुल्मादिभि र्विशिष्टा वीरुधः स्मृता इति।

उद्भिदां सभेदलक्षणमुक्त्वा तेभ्यो यद्यद्द्रव्याधिषु प्रयोक्तव्यं तदुपदेष्टुमाह।

मूलत्वगित्यादिना गण इत्यन्तेन सार्द्धश्लोकेनेति अष्टादशद्रव्याणि मूलत्वगादीनि औद्भिदोगण उद्भिद्भ्यः प्रयोक्तव्यो द्रव्यसमूह इति।

सुश्रुतेनाप्युक्तं तत्र स्थावरेभ्य स्त्वक्पत्रपुष्पफलमूलकन्दनिर्यासस्वरसादयः प्रयोजनवन्तो जङ्गमेभ्यश्चर्म्मनखरोमरुधिरादय इति।

मूलं शिफादि। त्वक् वल्कलं सारं काष्ठान्तर्भूतं परिणतं निर्यासः स्वतो विनिर्गतवेष्टकं लाक्षासर्जरसमोचरसादि। नाड़ं नाडीवल्लता

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

महास्नेहाश्च चत्वारः पञ्चैव लवणानि च।
अष्टौमूत्राणि संख्यातान्यष्टावेव पयांसि च॥
शोधनार्थाश्च षड्वृक्षाः पुनर्वसुनिदर्शिताः।
य एतान् वेत्तिसंयोक्तुं विकारेषु स वेदवित्॥

स्वरसः स्वोरसः। पल्लवाः किशलयाः। क्षारो भस्मप्रस्रुतोदकतः क्षारद्रव्यम्। क्षीरं क्षीरवन्निर्यासः फलं पुष्पं स्पष्टं भस्म दाहकृतभसितम्। तैलानि वीजप्रभवाः स्नेहाः कण्टका इति स्पष्टं पत्राणि पर्णानि किशलयभिन्नानि। शुङ्गा अग्रभागाः कन्दाः फलहीनानामोषधीनां मूलरूपाः। प्ररोहा अवरोहा इति।

अथैषां सप्रभेदानां जाङ्गमभौमौद्भिदानां द्रव्याणामनन्तत्वेन तेषां मध्ये संशोधनत्वेन प्राधान्यात् भगवत् पुनर्व्वसुनिदर्शितानि द्रव्याण्युपदेष्टुमाह।

मूलिन्य इत्यादिना निदर्शिता इत्यन्तेन श्लोकद्वयम्। मूलिन्यः षोड़शोद्भिदः मूलं प्रधानं प्रयोक्तव्यतया विद्यते यासां ता मूलिन्यः षोड़श एतेनासां मूलं प्रयोज्यमिति ज्ञापितम्। एवमेकोनविंशतिः फलिन्य उद्भिदः ख्याताः आसामपि फलप्रधानत्वात् फलं प्रयोज्यं ज्ञापितम्। महा स्नेहाश्च चत्वार इति

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

हस्तिदन्ती हैमवती श्यामा त्रिवृदधोगुडा।
सप्तला श्वेतनामा च प्रत्यक्श्रेणीगवाक्ष्यपि॥

षड्नां मांसदुग्धादीनां स्नेहानां मध्ये ऽत्युत्कर्ष स्नेहगुणत्वान्महत्वं बोध्यम्। एवं लवणादीनामपि प्राधान्यं बोध्यम्। एते च जङ्गमा औद्भिदाश्च बोध्याः पञ्चैव लवणानि च एवं व्याख्यातव्यानि एतानि भौमानि ज्ञेयानि। अष्टौमूत्राणीति जाङ्गमानि बोध्यानि। एवं पयांसि चाष्टौ जाङ्गमानि शोधनार्थाश्च षड्वृक्षाः स्नुह्यादय इति यावत्। एषां सप्तानामौत्कर्षख्यापनार्थं माह।

य एतानित्यादि। एतान् सप्त पुनर्वसुनिदर्शितान् यो भिषक् विकारेषु संयोक्तुं वेत्ति स वेदवित्। आयुर्वेदवेत्ता भवति। आयुर्वेदे हि संशोधनस्य कर्म्मपञ्चकस्य प्राधान्येनोक्तत्वात्। संशोधनविजिता हि व्याधयो न पुनर्भवन्ति संशमनप्रशान्तास्तु क्वचित् पुनर्भवन्ति।

अथ मूलिन्यः षोड़शेत्यादि यदुक्तं तत्क्रमेण विवृणोति। हस्तिदन्तीत्यादिना श्लोकद्वयेन। हस्तिदन्ती नागदन्तीति ख्याता हस्तिदन्तवन्मूला। हैमवती श्वेतवचा। श्यामा श्याममूलात्रि-

For Private And Personal Use Only

ज्योतिष्मती च विम्बी च शणपुष्पी विषाणिका।
अजगन्धा द्रवन्ती च क्षीरिणी चात्र षोड़शी॥
शणपुष्पी च विम्बी च छर्द्दने हैमवत्यपि।
श्वेता ज्योतिष्मती चैव योज्या शीर्षविरेचने॥
एकादशावशिष्टा याः प्रयोज्यास्ता विरेचने।
इत्युक्ता नामकर्मभ्यां मूलिन्यः फलिनीः शृणु॥

वृत्। त्रिवृदरुणमूला त्रिवृत्। अधोगुड़ा वृद्धदारकः। सप्तला चर्म्मकषा। श्वेतनामा श्वेतापराजिता प्रत्यक्श्रेणी मूषिकपर्णी दन्तीभेद एव। गवाक्षी गोडुम्बा। ज्योतिष्मती लताफटकी विम्बी ओष्ठोपमफलं शणपुष्पी घण्टारवा विषाणिका मेषशृङ्गी अजगन्धा अजमोदा। द्रवन्ती दन्तीभेदः क्षीरिणी स्वनामख्याता स्वर्णक्षीरी। आसां षोड़शानां मूलिनीनां कर्म्माण्याह शणपुष्पीत्यादि।

हस्तिदन्त्यादीनां षोडशानां मूलिनीनां मध्ये शणपुष्पीविम्बीहैमवतीनां तिसृणां मूलं छर्द्दनत्वाच्छर्द्दनार्थं प्रयोक्तव्यमिति।

श्वेताज्योतिष्मत्योस्तु मूलं शिरोविरेचनमतः शीर्षविरेचने योज्यम्। अवशिष्टा या एकादश इ-

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

शङ्खिन्यथ विडङ्गानि त्रपुषं मदनानि च।
आनूपं स्थलजञ्चैव क्लीतकं द्विविधं स्मृतम्॥
प्रकीर्य्या चोदकीर्य्या च प्रत्यक्पुष्पी तथाभया।
अन्तःकोटरपुष्पी च हस्तिपर्ण्याश्च शारदम्॥
कम्पिल्लकारग्वधयोः फलं यत् कुटजस्य च।

छिद्रन्ती श्यामा त्रिवृत् हृद्दारः सप्तला प्रत्यक्श्रेणी गवाक्षी विषाणी अजगन्धा द्रवन्ती क्षीरिणी चेति तासां मूलं विरेचने ऽधोभागहरणे प्रयोज्यमिति मूलप्रयोगात् ता एव प्रयोज्या भवन्ति। आसामूर्द्धादिभागहरणत्वं स्वस्वप्रभावात्।

उपसंहरति। इत्युक्तेत्यादि नाम संज्ञा कर्म्म स्वस्वप्रभावजम्। नत्वारम्भकभूतानां क्रिया च ऊर्द्धादिभागहरणत्वरूपविशेषाभावात्।

फलिनीरूनविंशतिं शृणु। नामकर्म्मभ्यामित्यन्वयः। तत्रादौ नामानि निर्दिशति।

शङ्खिनीत्यादि। शङ्खिनी चोरपुष्पी त्रपुषं मायास्तु फलं वन्या वनकर्कोटी मदनानीति मदनफलानि। क्लीतकं यष्टीमधु तच्चानूपं स्थलजञ्च द्विविधं ज्ञेयं य

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

धामार्गवमथेक्ष्वाकुजीमूतं कृतवेधनम् ॥
मदनं कुटजञ्चैव त्रपुषं हस्तिपर्णिनी।
एतानि वमने चैव योज्यान्यास्थापनेषु च ॥

यद्यपि सुश्रुते ऽस्य मूलं प्रशस्तमुक्तं तथैव च व्यवहार स्तथाप्यस्य फलं विरेचने ऽतिप्रशस्त मित्यतो ऽस्मिं स्तन्त्रे फलिनीत्युक्तमिति। धामार्गवो घोषक इ-क्ष्वाकुस्तिक्तालावू:। जीमूतं घोषकभेदः। कृत-वेधनं ज्योत्स्निका लतापुटकी लोके। प्रकीर्य्या चोदकीर्य्या च करञ्जद्वयम्। प्रत्यक्पुष्पी अ-पामार्गः अभया हरीतकी। अन्तःकोटरपु-ष्पी नीलनाम क्षुद्रवृक्षः। हस्तिपर्ण्याश्च शा-रदं फलम् नत्वन्यकालजं हस्तिपर्णी मोरटः। कम्पिल्लकं गुण्डारोचणी कमलागुँड़ीति लोके आ-रग्वधः शोणालु। तयोरपि फलं सुश्रुते त्वा-रग्वधस्य पत्रमुक्तं तदतिप्रशस्तन्तु फलमित्यस्मि स्तन्त्रे फलिनीत्युक्तं कुटजस्य च फलं इत्येकोनविं-शतिः फलिन्य स्तासां फलस्य कर्म्माण्याह।

धामार्गव इत्यादि। हस्तिपर्ण्यन्तानामष्टानां फलानां प्रभावात् वमनेचास्थापने च योज्यानि

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

दश यान्यवशिष्टानि तान्युक्तानि विरेचने।
नामकर्मभिरुक्तानि फलान्येकोनविंशतिः॥
सर्पिस्तैलं वसा मज्जा स्नेहो दृष्टश्चतुर्विधः।
पानाभ्यञ्जनवस्त्यर्थं नस्यार्थञ्चैव योगतः॥

नस्तः प्रच्छर्दने शिरोविरेचने वमने च पुनः प्रत्यक्पुष्पी विधीयते। अवशिष्टानि दश यानि तानि विरेचने योज्यानि शङ्खिनी विड़ङ्गस्त्रपुसमानूपजयष्टीमधुफलं प्रकीर्य्याचोदकीर्य्याचाभयाचान्तःकोटरपुष्पी हस्तिपर्णी कम्पिल्लकं कुटजश्चेति दशानां फलानि विरेचनार्थं योज्यानि। उपसंहरति।

नामकर्मभिरित्यादि। शङ्खिन्यादिकानि वमनास्थापनशिरोविरेचनानि कर्म्माणि। उद्देशक्रमादाह चतुरो महास्नेहान्।

सर्पिरित्यादि। पूर्व्वपूर्व्वस्य प्रशस्तत्वख्यापनार्थं पूर्व्वपूर्व्वमुपादानं सर्पिर्दुग्धसम्भवः स्नेहः। तैलं वीजसम्भवः स्नेहः। वसा हृदयस्थमेद एव स्नेहः मज्जा जान्वस्थिमध्यगो धातुविशेषः स्नेहरूप एव। स्नेह इति। महास्नेह उद्देशे तदुक्तेः। इति नामभिरुक्ता। कर्म्मभिरुपदिशति।

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

स्नेहना जीवना वर्ण्या बलोपचयवर्द्धनाः।
स्नेहा ह्येतेच विहिता वातपित्तकफापहाः॥

पानेत्यादि। पानं द्रवद्रव्यगलाधःकरणव्यापारः। अभ्यञ्जनं सर्व्वाङ्गं व्याप्य स्नेहलेपनानुकूलव्यापारः। वस्ति चर्म्मपुटक स्तत्कृतत्वादास्थापनानुवासने वस्तिशब्देनोच्येते। तान्यर्थः प्रयोजनं तं तथा। नस्यार्थञ्च नस्यं नासिकायां न्यस्याकृष्यते यत्तत् तदर्थञ्च। योगत एव तत्तद्रोगहरद्रव्याणां कल्पनया संयोगत एव न स्वकल्पनया वाप्ययुक्तितश्च। यत्तु सर्पिरादिक स्तुर्विधः स्नेहः चतुर्विधप्रयोगतएव इष्ट इत्यर्थ स्तन्न कैवल्येऽतिदोषापहत्वाभावात् सर्पि र्हि कफं तैलं हि पित्तं वर्द्धयति।

तेषांकर्म्माण्याह। स्नेहना इत्यादि। स्नेहयन्तीति स्नेहना रौक्ष्यापहरणानुकूलव्यापारः स्नेहनम्। जीवना इति जीवयन्ति आयुर्वर्द्धयन्तीति जीवनाः। शरीरेन्द्रियसत्त्वात्मसंयोगस्य कालवैशिष्ट्यातिशयानुकूलव्यापारो जीवनं तादृशकालवैशिष्ट्यं जीवधात्वर्थः। वर्ण्या वर्णाय हिता वर्णजनका इत्यर्थः। बलं सामर्थ्यं उपचयो देहपुष्टि स्तयोर्वर्द्धना बलवर्द्धकत्वेन

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

सौवर्च्चलं सैन्धवञ्च विडमौद्भिदमेव च।
सामुद्रेणसहैतानि पञ्च स्युः लवणानि च॥
स्निग्धान्युष्टानि तीक्ष्णानि दीपनीयतमानि च
आलेपनार्थे युज्यन्ते स्नेहस्वेदविधौ तथा।
अधोभागोर्द्ध्वभागेषु निरूहेष्वनुवासने॥

वृष्यत्वमपि ख्यापितम्। स्नेहा एते सर्पिरादय श्चत्वारो हि यस्मात् योगतश्च विहिता वातपित्तकफापहा वातादीनां वैषम्यहारका न तु केवला स्तस्मात् स्नेहनादय स्युः। कर्म्माण्येतान्येषां स्निग्धत्वोष्णत्वादिभिर्ज्ञेयानि प्रभावाद्वा। उद्देशक्रमात् पञ्चलवणान्याह।

सौवर्च्चलमित्यादि। यद्यपि सैन्धवं लवणानामिति वचनात् सर्व्वलवणश्रेष्ठं तथापि सौवर्च्चलस्यातिरोचकत्वादग्रेऽभिधानम्। औद्भिदमुत्कारिकेति लोके शाम्भरीत्यन्ये सामुद्रं करकचमिति लोके। अपरानि लवणानि नत्वस्मिं स्तन्त्रे प्रायो न प्रयोक्तव्यतयोपदेक्ष्यन्ते। इति नामभिरुक्तानि।

कर्म्मभिरुपदिशति। स्निग्धानीत्यादि। स्निग्धानि आप्यत्वात् तथा तीक्ष्णानि दीपनीयतमानि च वह्निवर्द्धनेषु श्रेष्ठानि चेत्यर्थः।

For Private And Personal Use Only

अभ्यञ्जने भोजनार्थे शिरसश्च विरेचने ॥
शस्त्रकर्मणि वर्त्त्यर्थे मञ्जनोत्सादनेषु च ।
अजीर्णानाहयो वति गुल्मे शूले तथोदरे ॥
उक्तानि लवणान्यूर्द्धं मूत्राण्यष्टौ निबोध मे ।
मुख्यानि यानि दृष्टानि सर्वाण्यात्रेयशासने ॥

वातादिहरणकर्म्मार्थं प्रयोगविधिमाह आलेपनार्थे इत्यादि । स्नेहस्वेदविधौ स्नेहकर्म्मणि स्वेदकर्म्मणि च । अधोभागोर्द्धभागेषु विरेचने वमने च निरूहेष्वास्थापनेषु अनुवासने स्नेहवस्तिकर्म्मणि । अभ्यञ्जने सर्व्वाङ्गं वाध्य स्नेहादिम्रक्षणक्रियायां भोजनार्थे भोज्यद्रव्यसंस्कारार्थं शिरसश्च विरेचने नस्यकर्म्मविशेषे । शस्त्रकर्म्मणि वर्त्त्यर्थं आनाहादौ फलवर्त्त्यर्थम् । अञ्जनेषु नेत्राञ्जनयोगेषु उत्सादनेषु उद्वर्त्तनेषु च । अजीर्णे चतुर्विधे आनाहे विड्विबन्धव्याधौ वाते वातव्याधौ गुल्मे शूले तथोदरे । युज्यन्ते पञ्चलवणानि इत्यन्वयः । स्वस्वप्रभावात् । उपसंहरति उक्तानीत्यादि ।

क्रमिकत्वान्मूत्राण्यष्टावाह ऊर्द्धमित्यादि । बहूनि मूत्राणि सन्ति तेषु मुख्यानि यान्यष्टौ मूत्राणि ता-

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

अविमूत्र मजामूत्रं गोमूत्रं माहिषञ्चयत्।
हस्तिमूत्र मथोष्ट्रस्य हयस्य च खरस्य च॥
उष्णं तीक्ष्णमथोऽरूक्षं कटुकं लवणान्वितम्।
मूत्रमुत्सादनेयुक्तं युक्तमालेपनेषु च॥
युक्तमास्थापने मूत्रं युक्तञ्चापि विरेचने।
स्वेदेष्वपिच तद्युक्त मानाहेष्वगदेषु च॥
उदरेष्वथचार्शःसु गुल्मकुष्ठकिलासिषु।
तद्युक्त मुपनाहेषु परिषेके तथैवच॥

न्युपदिष्टान्यात्रेयेण तान्येव मत्तो निबोध। अवी-त्यादि। अविर्मेषीतस्यामूत्रं महिष्या इदं माहिषम्। एषां सामान्यतो गुणानाह यद्द्वारेण कर्म्माणि कु-र्व्वन्ति।

उष्णमित्यादि। अरूक्षं स्निग्धं लवणान्वितं कटुकं लवणानुतिक्तं प्रभावात्। प्रयोगप्रकार माह।

मूत्रमित्यादि। उत्सादने मूत्रमष्टविधमूत्रं उद्वर्त्तने युक्तं आलेपने प्रलेपे आस्थापने निरूह-

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

दीपनीयं विषघ्नञ्च क्रिमिघ्नञ्चोपदिश्यते।
पाण्डुरोगोपसृष्टाना मुत्तमं सर्व्वथोच्यते॥
श्लेष्माणं शमयेत् पीतं मारुतञ्चानुलोमयेत्।
कर्षेत् पित्तमधोभाग मित्यस्मिन् गुणसंग्रहः॥
सामान्येन मयोक्तस्तु पृथक्त्वेन प्रवच्यते।

वस्तौ विरेचने ऽधोभागहरणे। स्वेदेष्विति कुम्भी-स्वेदादौ आनाहेषु मलविबन्धव्याधिषु अगदेषु चेति योगत एवागदभैषज्यविधौ युक्तं उदरेषु वातादिजेषु अर्शःसु षट्सु गुल्मेषु पञ्चसु कुष्ठेष्व-ष्टादशसु किलासिसु किलासरोगिषु पुरुषेषु अर्थात् किलासरोगेषु। एषु रोगेषु यथोपयुक्तं तदाह।

तद्युक्तमित्यादि। उपनाहे उष्णवह्लोपदेहे परिषेके अवगाहधौतादिरूपेण चकारात् पाना-दौ योगेषु च। प्रलेपसाध्ये व्याधिमात्रे विहितत्वख्या-पनार्थ मुपनाहेष्वित्युक्तं परिषेकसाध्यव्याधिसामान्ये विहितत्वख्यापनार्थं परिषेकेष्वित्युक्तं दीपनं वह्नि-दीपनं विषघ्नमिति केवलमेव मूत्रं विनाद्रव्यान्तर-योगेन विषहरं तेनागदेषु यौगिकत्वेनोक्तत्वेऽपि न पौनरुक्तम्। क्रिमिघ्नमिति प्रभावात् कटुत्वाद्वा। पाण्डु-

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

अविमूत्रं सतिक्तं स्यात् स्निग्धं पित्ताविरोधि च॥
आजं कषायमधुरं पथ्यं दोषान्निहन्ति च।
गव्यं समधुरं किञ्चित् दोषघ्नं क्रिमिकुष्ठनुत्॥
कण्डूलं शमयेत् पीतं सम्यग्दोषोदरे हितम्।

रोगोपसृष्टानां सर्व्वैव पानाहारभेषजादिकल्पनया उक्तमम्। श्लेष्माणं शमयेदुष्णतीक्ष्णकटुकत्वात् पीतमिति प्राधान्यात् पानतो गुणकथनं पीतं च मारुतमनुलोमयेत् उष्णरूक्षलवणत्वात् ऊर्द्धं तिर्य्यक् च गामिनं वातं अधोगमयेत्। पीतञ्च मूत्रं पित्तमधोभागं कर्षेत्। यत्तु यत् पित्तमधोभागं तत्पित्तं कर्षेत् न तूर्द्धग मित्युच्यते तत्र मूत्रसामान्यस्य वैरेचनिकत्वात्। अधोभागेन कर्षणत्वस्यानुभवसिद्धत्वात्। उपसंहरति इतीत्यादि। अस्मिन् तन्त्रे इति गुणसंग्रहः संक्षेपेण गुणोपदेशः मूत्राणामष्टानां सामान्येन मयोक्तः स च पुनः पृथक्त्वेन प्रवक्ष्यते प्रत्येकं विशेषरूपेण प्रवक्ष्यते। तद्यथा तत्राह।

अविमूत्रमित्यादि। सतिक्तमीषत्तिक्तान्वितलवणं सरूक्षञ्च स्निग्धं वातएव पित्ताविरोधि। सा-

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

अर्शःशोफोदरघ्नन्तु सक्षारं माहिषं सरम्॥
हास्तिकं लवणं मूत्रं हितन्तु क्रिमिकुष्ठिनाम्।
प्रशस्तं बद्धविण्मूत्र विषश्लेष्मामयार्शसाम् ॥
सतिक्तं श्वासकासघ्न मशोघ्नं चौष्ट्रमुच्यते।

मान्यतउष्णातीक्ष्णलवणत्वेऽपि स्निग्धत्वात् पित्तस्या-विरोधी ह्रासवृद्धिजनकताभावोऽप्यास्तीति पित्ता-विरोधि। न तु वृद्धं पित्तं न विरोद्धुं शीलं य-स्येति पित्ताविरोधि। पित्तशमकत्वाल्लाभात्। एतच्च प्रभावात्।

आजमित्यादि। अजामूत्रं कषायमधुरं कषायानु-मधुरं सामान्यतो लवणं समकषायमधुरं वा सामा-न्येन लवणान्वितकटुकञ्च पथ्यं स्रोतोहितं दोषां-स्त्रीन् निहन्ति च प्रभावात्।

गव्यमिति। गोमूत्रं प्रकरणात् समधुरं कि-ञ्चित् लवणान्वितकटुकं किञ्चिन्मधुरयुक्तं त्रिदोषघ्नं क्रिमिकुष्ठनुत्। कण्डूलं शमयेत् पीतं सम्यक् शा-मयेदित्यन्वयः। दोषोदरे वातादिजोदरे न तु दू-ष्योदरे हितम्। प्रभावात्। माहिषमूत्रकर्म्मगुणा-वाह।

अर्श इत्यादि। शोफेन जातमुदरं शोफोदरं

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

वाजिनां तिक्तकटुकं कुष्ठव्रणविषापहम्।
खरमूत्र मपस्मारोन्मादग्रहविनाशनम्॥

शोफश्चोदरञ्च तत्कथा वा हन्ति इति शोफोदरघ्न प्रभावात्। सक्षारं लवणान्वितितिक्तं क्षारान्वितम्। हास्तिकमिति।

हस्तिन्यामूत्रं लवणं लवणप्रधानतिक्तं पुनर्लवण-ग्रहणात्। वड्वा मूत्रं विषश्लेष्मामयार्शसां प्रशस्तं प्रभावात्। औष्ट्रमूत्रस्य गुणकर्म्मणी आह।

सतिक्तमित्यादि। सतिक्तमिति पुनरुक्तया ईषत्तिक्तमीषल्लवणम्। वाजिनामश्वानां तिक्तकटुकं अत्र कटुशब्देन तिक्ते तित्तस्य पुनरुक्त्या ईषल्लवणातितिक्तमध्यकटुकम्। कुष्ठव्रणविषापहत्वं प्रभावात्। खरमूत्रमिति गर्द्दभमूत्रं अपस्मारोन्माद-ग्रहाणां विनाशनम्। अत्र ग्रहा देवादयः स्कन्दादयश्च। उन्मादो दोषोन्मादः दोषभूतोभयरूपो वा ग्रहाः स्कन्दादयो ऽर्कादयश्च न ज्योतिषाः। अत्र रसानुक्त्या सामान्यात् लवणान्वितकटुकं बोध्यम्।

एषां यथास्वगुणकर्म्मसम्भारस्तु यथास्वाहार-विहारादिभि स्तथात्वेन कोष्ठाग्न्याशयमहिम्नाभि-निर्व्वर्त्तते। उपसंहरति इतीहोक्तानीत्यादि।

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

इतीहोक्तानि मूत्राणि यथासामर्थ्ययोगतः।
अथ चीराणि वच्यन्ते कर्मचैषां गुणाश्च ये॥
अविचीरमजाचीरं गोचीरं माहिषञ्चयत्।
उष्ट्रीणामथनागीनां वडवायाःस्त्रियास्तथा॥

यथासामर्थ्ययोगतः यथाज्ञानबलेनेत्यर्थः एतेनो-पदेष्टुरेषां गुणान्तराज्ञानं नोन्नेयम्। उक्तेनैव शिष्याणां प्रयोक्तुं सामर्थ्ययोगात्। क्रमिकत्वात् चीराण्याह।

अथ चीराणीत्यादि। चीराणीति नामतः। एषां कर्म्म च गुणाश्च ये ते वच्यन्ते।

अविचीरमित्यादि। नागीनामिति हस्तिनीनां वड़वाया इति अश्वयाः स्त्रिया इति मानुष्याः। प्रकरणात् चीरमिति शेषः। न तु अवीचीरमि-त्युत्तरपदेन सहान्वयो वृत्तिशब्दैकदेशेनान्वयाव्यु-त्पन्नत्वात्। नामतः चीराण्युक्ता गुणकर्म्माणी आह।

प्रायश इत्यादि। सामान्येन चीरगुणकर्म्माणी बोध्ये। यथाक्रमं चीरगुणमित्यनेन पृथक् पृथक् चीराणां गुणकर्म्माणी वच्यमाणे इति वच्यमाण-त्वात्। प्रायश इत्यनेन न स्त्रीचीरादौ सलवण-

For Private And Personal Use Only

प्रायशो मधुरं स्निग्धं शीतं स्तन्यं पयो मतम्।
प्रीणनं बृंहणं वृष्यं मेध्यं बल्यं मनस्करम्॥
जीवनीयं श्रमहरं श्वासकासनिबर्हणम्।
हन्ति शोणितपित्तञ्च सन्धानं विहतस्य च॥
सर्वप्राणभृतां सात्म्यं शमनं शोधनन्तथा।
तृष्णाघ्नं दीपनीयञ्च श्रेष्ठं क्षीणक्षतेषु च॥
पाण्डुरोगेऽम्लपित्ते च शोषे गुल्मे तथोदरे।
अतीसारे ज्वरे दाहे श्वयथौ च विधीयते॥

त्वादिकञ्च बोध्यम्। शीतं वीर्य्येण तेन पित्तं नाशयति स्निग्धमधुरत्वाभ्यां वातं हन्ति त्रिभिः कफं वर्द्धयति। स्तन्यं स्तन्याय हितं स्तन्यजननमित्यर्थः। पय इत्यष्टविधमेव पयो मधुरस्निग्धशीतगुणं स्तन्यजननादिक्रियं प्रभावात्। प्रीणनं प्रीतिकरं बृंहणं देहपुष्टिकरं वृष्यं शुक्रहितं मेध्यं मेधाहितं बल्यं बलहितं मनस्करं सुमनस्कताकरं मनोऽनुकूलमित्यर्थः। जीवनीयं जीवनहित मायुर्वर्द्धनमित्यर्थः। हन्ति शोणितपित्तञ्च रक्तपित्तरोगमित्यर्थः। सन्धानं विहतस्य चेति भग्नस्य संयोगकरणम्। सर्व्वप्राणभृतां सात्म्यमिति यथासम्भवजातीनां शैशव-

योनिशुक्रप्रदोषे च मूत्रेषु प्रदरेषु च ।
पुरीषे ग्रथिते पथ्यं वातपित्तविकारिणाम् ॥
नस्यालेपावगाहेषु वमनास्थापनेषु च ।
विरेचने स्नेहने च पयः सर्व्वत्र युज्यते ॥
यथाक्रमं क्षीरगुणानेकैकस्य पृथक् पृथक् ।
अन्नपा[illegible]ध्याये भूयो वक्ष्याम्यशेषतः ॥

प्रभृति स्तन्यपानेनैव जीवनात् न सर्व्वप्राणभृतां सात्म्य पक्षिकीटादीनां तदभावात् परन्तु सजातीयविजातीययावद्दुग्धं सर्व्वेषां स्वस्थानां प्राणिनां सात्म्यं स्यात् पीतमात्मना सहैकीभावः स्यादित्यर्थः । प्रशमनं संशमनं शोधनं मलदोषहरणं तृष्णाघ्नं दीपनीयं वह्नेः श्रेष्ठं क्षीणक्षतेषु च क्षीणवत्सु क्षतवत्सु चेत्यर्थः । प्रीणनत्वात् बृंहणत्वात् वृष्यत्वात् बल्यत्वादित्यादि ।

पाण्डुरोगे इत्यादिना विधीयते इत्यन्तेनान्वयः । योनिशुक्रप्रदोषे च योनिदोषे शुक्रदोषे च मूत्रेषु चेति चकारात् दुष्टेष्वित्यर्थः । प्रदरेषु चकारः प्रत्येकप्राधान्यार्थः पुरीषे ग्रथिते ग्रन्थिलीभूते पथ्यं वातपित्तविकारिणां मधुरत्वात् स्निग्धत्वाच्च वातरोगिणां ताभ्यां शीतत्वाच्च पित्तरोगिणां पथ्यं सुतरां तेभ्यो

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

अथापरे त्रयो वृक्षाः पृथग् ये फलमूलिभिः।
स्नुह्यर्काश्मन्तकास्तेषामिदं कर्म पृथक् पृथक्॥
वमनेऽश्मन्तकं विद्यात् स्नुहीक्षीरं विरेचने।

न कफविकारिणां पथ्यमेतेन श्वासकासादिविशेषव्याधौ च व्याधिहरत्वेन बोध्यं न तु दोषहरत्वेन । प्रयोगार्थं कल्पनाविधिमाह ।

[illegible] ध्यव युज्यते इति अनुक्तानुवासनादिसंग्रहार्थम् । सामान्यतो दुग्धगुणकर्माणी अभिधाय प्रत्येकं वक्तुमुचितत्वेनाह यथाक्रममित्यादि ।

क्षीरगुणानिति गुणशब्देन समानाश्रयत्वात् द्रव्यापेक्षया गुणीभावाच्च गुणकर्मोभयमुपलक्ष्यते । अन्नपानादिकेऽध्याये ऽत्रैव सूत्रस्थाने वक्ष्यमाणे ।

उद्देशक्रमप्राप्तानि अष्टावेव पयांसि चेत्यस्यानन्तरं शोधनार्थाश्च षड्वृक्षा इत्युक्तं तान् वृक्षान् फलमूलित्वाभावेऽपि क्षीरत्वक् प्रयोगार्थं पृथगुक्तान् क्षीरित्वसामान्यात् तानुपदिशति ।

अथेत्यादि । अथोद्दिष्टपयोनिरूपणानन्तरमुद्दिष्टेषु षट्सु वृक्षेषु मध्ये त्रयो येऽपरे फलमूलिभिरुक्ताः । ननु ते किं षोड़शमूलिनीना मेकोनविंशति

For Private And Personal Use Only

क्षीरमर्कस्य विज्ञेयं वमने सविरेचने॥
इमांस्त्रीनपरान्वृक्षानाहुर्येषां हितास्त्वचः।
पूतिकः कृष्णगन्धा च तिल्वकश्च तथा तरुः॥
विरेचने प्रयोक्तव्यः पूतिकस्तिल्वकस्तथा।
कृष्णगन्धा परीसर्पे शोथेष्वर्शःसु चोच्यते॥
दद्रुविद्रधिगण्डेषु कुष्ठेष्वप्यलजीषु च।
षड्वृक्षान् शोधनानेतानपि विद्याद्विचक्षणः।

फलिनीनां मध्ये फलिनो वा मूलिनो वा इत्याह पृथग् ये फलमूलिभिरिति फलिनीभ्यश्च पृथक् भिन्ना ये षड्वृक्षाः शोधनार्था उक्ता स्तेष्वपरे ऽन्तर्गता स्त्रयो वृक्षा ये त्वश्मान्तकाः सुधावृक्षाकन्दाख्या वृक्ष-पाषाणभेदिनामकवृक्षा स्तेषामिदं कर्म्म पृथक् प्रत्येकं स्मृतम्। तद्यथाह।

वमने ऽश्मान्तकमित्यादि। अश्मान्तकं पाषाण-भेदिनः क्षीरं स्नुहीक्षीरं विरेचने स्पष्टम्। क्षीरमर्कस्येत्यादि।

सविरेचने वमने इति उभयतो भागहरम्। तानुपसंहृत्यापरां स्त्रीनुपदेष्टुमाह।

इमानित्यादि। इमानिति क्षीरिणो वृक्षां स्त्रीन् अपरानिति क्षीरिभिन्नान् शोधनार्थान्। तान् वृक्षान्

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

इत्युक्ताः फलमूलिन्यः स्नेहाश्च लवणानि च।
मूत्रं क्षीराणि वृक्षाश्च षड्ये दृष्टाः पयस्त्वचः॥

आह्न येषां त्वचो वल्का हिताः। तानाह। पूतिक इतयादि। पूतिकः करञ्जः कृष्णगन्धा शोभाञ्जनः तिल्वको लोध्र स्तरुरिति विशेष्यः। एषां त्वचो ऽर्थादेव बोध्यम्। इति नाम्नोक्तिः। कर्म्माण्याह।

विरेचने इतयादि। पूतिकतिल्वकत्वचौ विरेचनार्थे प्रयोक्तव्ये। कृष्णगन्धा परीसर्पे शोथेष्वर्शःसु दद्रुविद्रधिगण्डेषु कुष्ठेष्वलजीषु दोषशोधनार्थं प्रलेपनादिविधिना प्रयोक्तव्या। उपसंहरति षड्वृक्षानितयादि। शोधनानेतानितुयक्तया कर्म्मभिरक्तिर्बोध्या। पुनर्व्वसुनिदर्शितफलिन्यादिद्रव्याण्युपसंहरति।

इतुयक्ता इत्यादि। इति शब्दः समाप्तौ। फलमूलिन्यइति फलिन्य एकोनविंशति मूलिनयः षोड़श। स्नेहा महास्नेहाश्चत्वारः पञ्चलवणानि। मूत्रमष्टकं क्षीराणि चाष्ट वृक्षाश्च शोधनार्थाः षट् येषां दृष्टाः पयस्त्वचः। पयश्च त्वक् च प्रयोक्तव्यतया येषां ते पयस्त्वच इति। इति पुनर्वसुनिदर्शिता ये उद्दिष्टा स्ते समाप्तया नामगुणकर्म्मभिरुक्ता भवन्तीत्यर्थः।

ननु कथं नामगुणकर्म्मभिरुपदिष्टा नाम्नैव उपदिश्यन्तामित्यत आह।

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

ओषधीर्नामरूपाभ्यां जानते ह्यजपा वने ।
अविपाश्चैव गोपाश्च ये चान्ये वनवासिनः॥
न नामज्ञानमात्रेण रूपज्ञानेन वा पुनः ।
ओषधीनाम्परां प्राप्तिं कश्चिद्वेदितुमर्हति॥
योगविन्नामरूपज्ञ स्तासां तत्त्वविदुच्यते ।
किंपुनर्योविजानीया दोषधीःसर्वथा भिषक् ॥

ओषधीरित्यादि । नामरूपाभ्यां नाम्ना आख्यया येन लोके परिचीयन्ते ओषधयः ।रूपेण स्वरूपमूर्त्त्या वने हि यस्मादजपा च्छगलपालका च्छागचारका इति यावत् । अविपा मेषचारकाः गोपा गोचारका एवमन्ये ये संन्यास्यादयो वनवासिन स्ते नामरूपाभ्यां ओषधी र्जानन्ति । ताभ्यामुपदेशेन किमुपकारो भिषजां कोवा तेभ्योऽजपादिभ्यो भेद स्तेऽपि ताभ्यामुपदिशन्तीति चेत्तदा भिषजो भवन्तु व्यर्थश्चोपदेशः स्यादित्यत आह ।

न नामज्ञानमात्रेणेत्यादि । रूपज्ञानेन वा स्वरूपमूर्त्त्या परिचयेनापि ओषधीनां परां प्राप्तिं परमं कर्म्म प्रभावं गुणाधिक्यञ्च । एतेनाजपालकावपालकगोपालकवनवासिनां नामरूपज्ञानं तत्त्वविच्त्वभिषक्त्वं वा बोध्यं तत्पुनः कस्येत्यत आह ।

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

योगमासान्तु यो विद्याद्देशकालोपपादितम्
पुरुषं पुरुषं वीक्ष्य स विज्ञेयो भिषक्तमः ॥

योगविदित्यादि । योगं द्रव्यान्तरेण कर्म्मगुणाभ्यां निरूप्य मेलनं प्रयोगं वा वेत्ति स योगवित् । आसामोषधीनां नामरूपज्ञः स्वेव यो योगवित् स चौषधीनां तत्त्वविदुच्यते याथार्थ्यवेत्ता निर्दिश्यते । तत्रापि विशेषमाह ।

किं पुनरित्यादि । किन्तु यो जनः सर्व्वथा प्रति पुरुषावेच्चणपूर्व्वकदेशकालोपपादितयोगज्ञानं विना नामरूपगुणरसवीर्य्यविपाकप्रभावज्ञानपूर्व्वकं द्रव्यान्तरसंयोगन्तया रोगानुसारतः प्रयोगञ्च ओषधीनां जानीयात् स भिषक् उच्यते । तत्रापि विशेषमाहः ।

योगमित्यादि । तु पुनर्यो जनः पुरुषं पुरुषं वीक्ष्य प्रतिपुरुषं देहबलप्रकृतिसत्त्वसात्म्यदोषबलव्याधिबलवयोऽनुसारपूर्व्वकमासामोषधीनां नामरूपे अभिज्ञानेन देशविशेषकालविशेषन्तु विशेषाभिज्ञानपूर्व्वकं मात्रयोपकल्प्य द्रव्यान्तरेण संयोज्य वा कषायादितोऽप्युपकल्प्य पानादिविधया योगं प्रयोगं विद्यात् स भिषक्तमो भिषग्भूत्तमो ज्ञेय इत्यर्थः । एतेन

For Private And Personal Use Only

यथाविषं यथाशस्त्रं यथाग्निरशनि र्यथा ।
तथौषधमविज्ञातं विज्ञात ममृतं यथा ॥

नामरूपज्ञमात्राणामजपादीनां तत्त्वविक्त्वभिषक्त्व-भिषक्तमत्वानि न भवन्ति । एवं वने ऽजपादीनां नाम रूपज्ञत्ववचनेन नामरूपानभिज्ञानात् पुरुषाणां तै र्नामरूपपरिचयो विधेय इति ज्ञापितं भवति ।

उक्तञ्च सुश्रुते । भूमिप्रविभागविज्ञानीये ऽध्याये सूत्रस्थाने । गोपालास्तापसा व्याधा ये चान्ये वन-चारिणः । मूलाहाराश्च ये तेभ्यो भेषजव्यक्ति रिष्यते इति ।

ननु द्रव्यं स्वप्रभावादेव व्याधिं शमयेत् कथमो-षधीनां तत्त्वादिकं ज्ञातव्यं भवतीत्याकाङ्क्षाया मोष-धीनां तत्त्वाद्यनभिज्ञायां दोषमाह ।

यथाविषमित्यादि । विषशस्त्राग्निवज्राणां सद्यः प्राणहरत्वेन दृष्टान्तवाहुल्यं शिष्टानां सुख-बोधार्थं स्तुत्यर्थञ्च । औषधमोषधीमयं तत्कल्पित विकारं वा । औषधीपदं जाङ्गमौद्भिदपार्थिवद्रव्य-वाचकं बोध्यम् । अविज्ञातं विज्ञातमित्युभयत्र नामरूपगुणकर्म्मभिरिति शेषः । अमृतमिति ज-रामरणादिहरत्वेन दृष्टान्तः । तत्र हेतुमाह ।

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

औषधं ह्यनभिज्ञातं नामरूपगुणैस्त्रिभिः ।
विज्ञातमपि दुर्युक्त मनर्थायोपपद्यते ॥
योगादपि विषं तीक्ष्णमुत्तमं भेषजं भवेत्।
भेषजं वापि दुर्युक्तं तीक्ष्णं सम्पद्यते विषम्॥

औषधं हीत्यादि । हि यस्मात् नामरूपगुणै स्त्रिभिः व्यस्तैः समस्तै र्वाऽनभिज्ञातेन प्रयुक्त मौषध मनर्थायाप्रयोजनाय व्यापत्तये उपपद्यते उपपन्नं भवति । अत्र गुणशब्दो गुणकर्म्मवाची समानाश्रयत्वात् । एवमस्तु नामरूपगुणै स्त्रिभि र्विज्ञातव्यं कथं योगेनेत्याह । विज्ञातमपीत्यादि । अपि नामरूपगुणकर्म्मभिर्विज्ञातमौषधं दुर्युक्तं मात्राकालदेशवयोबलाग्निबलाद्यनुरूपेण सम्यग्योगं विना उपयुक्तं मिथ्यायोगायोगातियोगै र्युक्तमनर्थाय मरणान्तव्यापत्तये उपपद्यते । तस्मान्नामादिभिर्विज्ञातमप्यतवद्भवति इत्यर्थः । ननु सम्यग्योगयुक्तं सम्पत्तये भवतीति प्रतिज्ञाव्याघातः सम्यग्युक्तमपि विषादिकं सद्यो हि प्राणान् हन्तीति शङ्कायामाह ।

योगादपीत्यादि । योगात् दोषधातुवयोवह्निबलबलशरीरप्रकृतिसत्त्वसात्म्यव्याधिबलान्यनुसृत्य द्रव्यान्तरेण संयुज्य देशकालमात्राभिः प्रयोगात्

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

तस्मान्नभिषजायुक्तं युक्तिबाह्येन भेषजम्।
धीमताकिञ्चिदादेयं जीवितारोग्यकांक्षिणा

तीक्ष्णमपि विषं प्राणहरमपि उत्तमं सात्म्य स्वस्थातुरपरायणं च भेषजं भिषग्जितं भवेदिति न तु प्राणहररूपेणानुवर्त्तते इत्यर्थः। ननु नाशकद्रव्यविकल्पितं हि दोषव्याध्युभयहरं भेषजं भवति तस्य च दुर्योगेण किमस्तु वा दुर्योग इत्यत आह।

भेषजं वापीत्यादि। विषमिति प्राणहरत्वेन विषवत्। इत्यस्य नामादिभिरविज्ञातं द्रव्यं भेषजं यदि विषवत् व्यवस्थितं तदा नामादिभि रनभिज्ञातत्वाद्द्रव्यं ग्राह्यं न भवति युक्तिज्ञेन तु वैद्येन निर्म्मितं भेषजमयुक्तिज्ञवैद्यात् गृहीतु न दुष्टं भवत्वित्याशङ्क्याह।

तस्मादित्यादि। तस्मात्तु दुर्युक्तभेषजस्यापि विषोपमत्वात् युक्तिबाह्येन युक्त्यनभिज्ञेन भिषजा युक्तं भेषजं युज्यते पानार्थं दीयते यत्किञ्चित् भेषजं तदपि जीवितारोग्यकाङ्क्षिणा धीमता नादेयम् अयुक्तिज्ञभिषक्प्रयुक्तभेषजस्य विषतुल्यत्वाभिधानेन जीवितारोग्यव्याहन्तृत्वात्। नत्वयुक्तिज्ञभिषक्प्रयुक्तभेषजं नारोग्याय भवतु जीवितमपि किं हन्तीत्यत आह।

For Private And Personal Use Only

कुर्य्यान्नि पतितो मूर्ध्नि सशेषं वासवाशनिः।
सशेषमातुरं कुर्य्यान्नत्वज्ञमतमौषधम् ॥
दुःखिताय शयानाय श्रद्दधानाय रोगिणे
यो भेषजमविज्ञाय प्राज्ञमानी प्रयच्छति।

कुर्य्यादित्यादि। वासवाशनिरिन्द्रस्य वज्रः सद्यःप्राणहरो मूर्द्धनि पतित स्तं पुरुषं कदाचित् सशेषं कुर्य्यान्नप्राणतो हन्यात्। अज्ञयुक्तमौषधन्तु नातुरं सशेषं कुर्य्यात् अपितु सर्व्वदैवातुरप्राणान् हन्यादिति। तस्माच्च जीवितारोग्यकाङ्क्षिणा धीमता युक्तिवाह्येन भिषजा युक्तं किञ्चिदौषधं नादेयमिति योज्यम्। नत्वविज्ञातमौषधमिति पाठे स एवार्थः। अथ युक्त्यनभिज्ञवैद्यप्रयुक्तभेषजाग्राह्यत्वोपन्यासेन वैद्यस्य युक्त्यनभिज्ञानं दोषः ख्यापित इति वैद्यदोषः प्रस्तावितो भवति। तत्प्रस्तावप्रसङ्गादपरञ्च वैद्यदोषमाह।

दुःखितायेत्यादिभ्यां द्वाभ्यां स्लोकाभ्याम्। यो वैद्यः प्राज्ञमानी प्राज्ञमात्मानं मन्तुं शीलमस्य स भेषजमविज्ञाय भेषजस्य गुणकर्म्माणि न ज्ञात्वा अवज्ञायेति पाठे दुःखितत्वादिना ऽवज्ञां कुर्व्वन् दुःखिताय श्रद्दधानाय रोगिणे शयानाय सुप्ताय श्रद्दधानाय वा रोगिणे प्रयच्छति। तस्य त्यक्तधर्म्मस्यात

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

त्यक्तधर्मस्य पापस्य मृत्युभूतस्य दुर्मतेः ।
नरो नरकपातीस्यात् तस्य सम्भाषणादपि॥
वरमाशीविषविषं क्वथितं ताम्रमेववा ।
पीतमत्यग्निसन्तप्ताभक्षिता वाप्ययोगुड़ाः ॥
नतु श्रुतवतां वेशं बिभ्रतः शरणागतात् ।
गृहीतमन्नं पानं वा वित्तंवा रोगपीडितात्॥

एव पापस्य मृत्युभूतस्य मृत्युस्वरूपस्य दुर्मते वैद्यस्य सम्भाषणादपि स्पर्शादितस्तु तिष्ठतु नरो नरकपाती स्यात् । तदा दुःखार्त्तत्वेन निद्रार्त्तत्वेन च तयो रोगिणोः श्रद्धया चात्मा समर्पितो वैद्याय भवतीति विश्वासघातित्वादिदोषात् । एतेन वैद्यस्य दुःखितादिरोगिणोऽपि भेषजदानेऽवहेलनं निषिद्ध्यते इति ज्ञापितम् ।

अथ वैद्यदोषोपन्यासप्रसङ्गेन वैद्ये निषेधनीयमुपदेश्यापरञ्च तत्प्रसङ्गात् वैद्यप्रतिषेद्ध्यमाह ।

वरमाशीविषविषमित्यादि । यो वैद्यो वित्तार्थी चिकित्सति तेन वैद्येनेत्यर्थाल्लभ्यते । नतु श्रुतवतां वेशमित्याद्युक्ते स्वयाच । आशीविषविषं सद्यः प्राणहरं क्वथितं वा ताम्रमेव सद्यः प्राणहरं तेन

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

भिषग्बुभूर्षु र्मतिमानतः स्वगुणसम्पदि ।
परं प्रयत्नमातिष्ठेत् प्राणदःस्याद्यथानृणाम्॥

वैद्येन वरं पीतं दैन्यापन्नेन क्षुधार्त्तौ पूर्व्वकाले पीतम्। एवमत्यग्निसन्तप्तावाप्ययोगुड़ाः सद्यः प्राणहरा लौहगुड़िका स्तेन वैद्येन वरं भक्षिता यः स्वोदरभरणार्थं चिकित्सयार्थं नालभत तेन पुनः श्रुतवतां वेदेऽधीतिनां वेशं विभ्रतः शरणागतात् रोगपीड़ितादन्नं पानं वा वित्तं वा न तु गृहीतं नागृह्यत। इदानीमपि न गृहीतव्यमिति ख्यापितम्। अन्यस्माच्च यस्मात् गृहीतं भवति तदुच्यते। एतेनैतदुक्तं भवति वैद्यानामुदरभरणार्थं श्रुतवद्वेशधारिभ्यः किञ्चिदपि न ग्राह्यं यदि क्षुधया पीड़ितो वैद्यो भवति प्राणा यान्ति तदा प्राणहरद्रव्याण्यपि भुक्त्वा प्राणान् जह्यादिति। ननु तदा भिषक् किं कुर्य्यादित्यत आह ।

भिषग्बुभूषु रित्यादि। अतो युक्त्यनभिज्ञवैद्यतो भेषजग्राह्यत्वात्। तथाविधवैद्यप्रयुक्तौषधस्यातुराणां निःशेषेण प्राणहरत्वात् दुःखितादिव्याधितेभ्यः प्राप्नमानितया भेषजस्याज्ञानेन प्रदानाद्वद्यंभाषणस्य नरकपातनहेतुत्वात्। श्रुतवद्वेश-

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

**तदेव युक्तं भैषज्यं यदारोग्याय कल्पते ।
स चैवभिषजां श्रेष्ठो रोगेभ्यो यः प्रमोचयेत ॥**

धारिभ्योऽन्नादिग्रहणप्रतिषेधाच्च भिषग्बुभूषुर्जनो मतिमान् बुद्धिमान् स्वगुणसम्पत्तौ वक्ष्यमाणवैद्यगुणसम्पत्तौ परं श्रेष्ठं प्रयत्नं स्वगुणसम्पज्जननव्यापारमातिष्ठेदाश्रयेदिति ।

ननु प्रयत्नस्य परत्वं किं सततानुशीलनत्वं किमुक्तयुक्त्यनभिज्ञानादिवर्जनं न तावत्तद्द्वयमित्याह ।

प्राणद इत्यादि । उक्तयुक्त्यनभिज्ञानादिकं वर्जयित्वा स्थितो वैद्यस्तदातुरान्न चिकित्सति तदा तस्य किं स्वगुणवत्तया । यदि नृणां प्राणदो वैद्यःस्यात्तदा वैद्यगुणसम्पत्तिरुच्यते इति वैद्यगुणसम्पदुपन्यासप्रसङ्गेन भेषजगुणसम्पदुपन्यस्यति दृष्टान्तच्छलेन ।

तदेवेत्यादि । यद्भेषजमारोग्याय कल्पते क्षिप्रं भवति तदेव भेषजं युक्तं भवति यदि तु नारोग्याय भवति तदाऽमृतमपि युक्तं भैषज्यं न मन्यते । तथा सएव भिषजां श्रेष्ठो यो वैद्यो रोगेभ्यो वै प्रमोचयेदातुरमितिशेषः । यो वैद्यो रोगेभ्यो नातुरं मोचयेत् तस्य सर्वगुणयोगेनापि किमिति भावः ।

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

सम्यक्प्रयोगं सर्व्वेषां सिद्धिराख्याति कर्म्मणाम्।
सिद्धिराख्याति सर्व्वैश्च गुणैर्युक्तं भिषक्तमम् इति।

ननु शास्त्रोदितविधिविनिर्म्मितमौषधं यदि नारोग्याय भवति तदा तत् किं न भेषजं सर्व्वगुणसम्पन्नश्च वैद्यो यद्यातुरान् न रोगेभ्यः प्रमोचयेत् तदा स किं न वैद्य इत्याशङ्कयाह ।

सम्यक् प्रयोगमित्यादि । कर्म्मणां प्रयोजनलक्षणानां सिद्धिर्निष्पत्तिः सर्व्वेषां वस्तूनां सम्यक् प्रयोगमाख्याति वक्ति प्रयोजनसिद्ध्यैव सम्यक्प्रयोगोऽनुमीयते फलाभावेन पुनरप्रयोग इति फलसाधकत्वाभावेन तद्वस्तु न वस्तु भवति तत्फलसाधकं हि तद्वस्तु तत्फलसाधकञ्च तद्वस्तु इति यथा सदपि मृदादिकं घटादिकर्म्मासाधकं घटादिरूपेणासत् भेषजमनारोग्यकरं यत्तदभेषजमिति भावः।एवं कर्म्मणामारोग्यलक्षणप्रयोजनानां सिद्धि निष्पत्तिः सर्व्वै र्गुणैर्युक्तं च भिषक्तमञ्चाख्याति भिषक्तमत्वेन लोके ज्ञापयति । आरोग्यलक्षणफलनिष्पत्त्यैव वैद्यस्य सर्व्वगुणवत्तानुमीयते सुतरां भिषक्तमत्वेनानुमानं भवति । अन्यथा तु गुणवत्ता वैद्यस्य नानुमीयते । न हि विद्यावत्तया चिकित्सकत्वेनानुमातुं युज्यते विद्यावानपि हि चिकित्सया रोगात् प्रमोचयितुं न शक्नोति इति रोगादमोचको वैद्यः सर्व्वगुणवानपि न वैद्य इति भावः । अथाध्यायान्तेऽध्यायोक्तार्थं संग्रहेणाभिधातुमाह ।

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

तत्रश्लोकाः ।

आयुर्वेदागमो हेतु रागमस्य प्रवर्त्तनम् ।
सूत्रणस्याभ्यनुज्ञान मायुर्वेदस्य निर्णयः ॥
सम्पूर्णं कारणं कार्य्यमायुर्वेदप्रयोजनम् ।
हेतवश्चैव दोषाश्च भेषजं संग्रहेण च ॥
रसाः सप्रत्ययद्रव्या स्त्रिविधो द्रव्यसंग्रहः ।
मूलिन्यश्च फलिन्यश्च स्नेहाश्च लवणानि च ॥

तत्र श्लोका इत्यादि । तन्त्रकारस्येयं रीति र्यत्र तूक्तार्थानधिकार्थसंग्रहाय वक्तुमभि ैति तत्र तु तत्रश्लोका इति निर्द्दिश्यते यत्र तूक्तार्थप्रमाणीकर्त्तु-मिच्छति न तूक्तार्थं संग्रहीतुं तत्र तु भवति चात्रे तन्निर्द्दिश्यते इति । आयुर्व्वेदागम इति ।

स्वर्ल्लोकाद्भूर्लोके आयुर्वेदस्यागमनं दीर्घञ्जी-वितमन्विच्छन्नित्यादिना तस्माच्छक्रमुपागमदित्यन्ते-न श्लोकत्रयेण । हेतुरागमस्यायुर्व्वेदस्य स्वर्ल्लोकाद्-भूर्लोके आगमनस्य हेतुः कारणं विघ्नभूता यदेत्या-दिनैकश्लोकेन । प्रवर्त्तनमित्यागमस्येत्यनेनान्वयात् आयुर्व्वेदागमनस्य प्रवर्त्तनम् । तदा भूतेष्वनुक्रोश-मित्यादि जीवितञ्चाप्यनश्वरमित्यन्तै स्त्रयोविंशति

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

मूत्रं चीराणि वृक्षाश्च षट् ये चीरत्वगाश्रयाः।
कर्म्माणि चैषां सर्वेषां योगायोगगुणागुणाः॥
वैद्यापवादो यत्रस्थाः सर्वे च भिषजां गुणाः।
सर्व्वमेतत्समाख्यातं पूर्व्वाध्याये महर्षिणेति॥

श्लोकैः। ततस्तु सूत्रणमायुर्व्वेदस्येत्यनेनान्वयात्। आयुर्व्वेदस्य सूत्रणम्। अथ मैत्रीपर इत्यादि सुमेधस इत्यन्तैश्चतुर्भिःश्लोकैः। ततस्तु तत्सूत्रणस्याभ्यनुज्ञान ऋषिदेवर्षिदेवादिभिरभिमतत्वम्। श्रुत्वा सूत्रणमर्थानामित्यादि प्रतिष्ठां भुवि लेभिरे इत्यन्तैः सप्तभिः श्लोकैः। ततश्चायुर्वेदस्य निर्णय इति सप्रभेदायुर्निर्णयसहितायुर्वेदस्य स्वरूपनिर्णयः। हिताहितं सुखंदुःखमित्यादि लोकयोरुभयोर्हित इत्यन्तैस्त्रिभिः श्लोकैः। ततोऽनन्तरं सर्व्वदासर्व्वभावानामित्यादि इत्युक्तं कारणं कार्य्यमित्यन्तैः सपादनवभिः श्लोकैः सम्पूर्णं कारणं कार्य्यं मिश्ररूपेण। ततः परं धातुसाम्यमित्यादि तन्त्रस्यास्य प्रयोजनमित्यन्तेन पादत्रयेणायुर्वेदप्रयोजनम्। ततः परं कालबुद्धीत्यादि पश्यति हि क्रिया इत्यन्तैस्त्रिभिः श्लोकैर्हेतवश्च व्याधीनामारोग्यस्य च जनक-

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

रूपा आश्रयरूपाश्च हेतव एतेन शरीरसत्त्वसंज्ञयो रोगारोग्याश्रयत्ववचनमात्मनश्च निर्व्विकारत्ववचनम् । ततः परं वायुःपित्तमित्यादिना तमएव चेत्यन्तेनैकेन श्लोकेन दोषाश्च व्याधीनां समवायिकारणरूपा दुष्ट्याश्रयाश्च हेतव इत्यन्वयः ।

ततः परं भेषजं संग्रहेण च । संक्षेपेण व्याधीनां भेषजं प्रशाम्यतीत्यादिना समाधिभिरित्यन्तेनैकेन श्लोकेन । रूक्षः शीतइत्यादिविपरीतगुणैर्गुणा इत्यन्तै स्त्रिभिः श्लोकैः शारीरदोषाणां भेषजम् । विपरीतगुणैरित्यादि व्याधीनामुपदिश्यते इत्यन्तेन सार्द्धश्लोकेन साधारणत्वेन व्याधीनां भेषजमिति संग्रहेण सार्द्धपञ्चभिः श्लोकै र्भेषजम् । ततः परं भूयश्चात इत्यादि लवणाः कफमित्यन्तैः सार्द्धचतुःश्लोकैः सप्रत्ययद्रव्यरसाः । अभिव्यक्तिकारणाश्रयभूतकारणैः सहिता रसाः । ततश्च किञ्चिद्दोषप्रशमनमित्यादिभि रौद्भिदो गण इत्यन्तैः सार्द्धसप्तभिः श्लोकै स्त्रिविधो द्रव्यसंग्रहः । जाङ्गमभौमौद्भिदभेदेन त्रिविधद्रव्यसंग्रहः । ततोऽनन्तरं मूलिन्य इत्यादि स वेदविदित्यन्तेन सार्द्धश्लोकद्वयेन मूलिन्यादीनामुद्देशपूर्व्वकम् । हस्तिदन्तीत्यादिनामकर्म्मभ्यां मूलिन्य इत्यन्तैः किञ्चिदर्धपादत्रयसहितै स्त्रिभिः

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

श्लोकै मूलिन्यः। ततश्च फलिनीः शृणुवित्यादि फलान्येकोनविंशतिरित्यन्तैः किञ्चिन्न्यूनैकपादेन सह षड्भिः श्लोकैः फलिन्यश्च। ततः सर्पिस्तैलमित्यादिकफापहा इत्यन्ताभ्यां द्वाभ्यां श्लोकाभ्यां स्नेहाश्च। सौवर्च्चलमित्याद्युक्तानि लवणानीत्यन्तैः किञ्चिन्न्यूनैकपादेन सह चतुर्भिः श्लोकै र्लवणानि च। ऊर्द्ध्वं मूत्राण्यष्टावित्यारभ्य यथा सामर्थ्ययोगत इत्यन्तैः किञ्चिदधिकपादत्रयेण सह षड्भिः श्लोकै र्मूत्रम्। ततः क्षीराणि वक्ष्यन्ते इत्यारभ्य वक्ष्याम्यशेषत इत्यन्तैः साद्धाष्टभिः श्लोकैः क्षीराणि। अथापरे त्रय इत्यारभ्यापि विद्याद्धिचक्षण इत्यन्तैः पञ्चभिः श्लोकै र्वृक्षाश्च षड्ये क्षीरत्वगाश्रयाः स्नुह्यादयः। एषां मूलिन्यादीनां क्षीरत्वगाश्रयषड्वृक्षान्तानां पुनर्वसुनिदर्शितानां सर्व्वेषां कर्म्माणि वमनविरेचनादीनि। योगायोगगुणागुणाः यत्र यद्योक्तव्यं यत्र यन्नयोज्यं यस्मिन् ये गुणा स्तद्भिन्नाश्च तस्यागुणाः प्रत्येकविनिर्णये ज्ञेयानि। इत्युक्ता इत्यारभ्य प्रयस्तव इत्यन्तेनैकेन श्लोकेन मूलिन्यादीनामुपसंहारः। तत्परमोषधीनामरूपाभ्यामित्यारभ्यकश्चिद्वेदितु मर्हतीत्यन्ताभ्यां द्वाभ्यां वैद्यापवादः। ततः परं योगविदित्यारभ्य भिषकतम इत्यन्ताभ्यां

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

अग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते ।
श्लोकस्थाने दीर्घञ्जीवितीयो नाम प्रथमोऽध्यायः ।

द्वाभ्यां श्लोकाभ्यां यत्रस्थाः सर्व्वे भिषजां गुणाः तत्त्वकारात् । यथाविषमित्यादिभिर्भिषक्तममित्यन्तैर्द्वादशभिः श्लोकैर्भिषजामपवादा गुणाश्च मिश्रोक्तताः सर्व्वमेतत् आयुर्व्वेदागमादिकं वैद्यापवादगुणान्तं त्रिंशकं सार्द्धाष्टाविंशत्युत्तरशतश्लोकैः पूर्व्वाध्याये दीर्घञ्जीवितीयाख्येऽध्याये महर्षिणाग्निवेशेन समाख्यातं उक्तमिति । संग्रहश्लोकैश्च सह पञ्चभिः सह-चाथातो दीर्घञ्जीवितीयमित्यादिभगवानात्रेय इत्यन्तैनैकेनश्लोकेन सार्द्धचतुस्त्रिंशच्छ्लोकाधिकशतश्लोककीयश्चायमध्यायः । अध्यायं समापयितुं मूलपूर्व्वकं स्वनामपूर्व्वकञ्च निवध्नाति ।

अग्नीत्यादि । तन्त्रे आयुर्वेदतन्त्रे एकदेशरूपे न तु कृत्स्नायुर्व्वेदरूपे चरकप्रतिसंस्कृते।शब्दान्तरेण तदर्थकथनं प्रतिसंस्कारः। चरकेणाग्निवेशकृततन्त्रः प्रतिसंस्कृतः शब्दान्तरेण स एवार्थो विस्तरेणोक्तस्तस्मिंस्तन्त्रे सूत्रस्थाने दीर्घञ्जीवितीयो नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

इति वैद्यकुलावतंसपरमपण्डित श्रीलगङ्गाधरकविर-

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

त्नकविराजविनिर्म्मिते आयुर्व्वेदीयचरकसंहिताजल्पकल्पतरौ सूत्रस्थानाद्यष्टस्थानजल्पाष्टकस्कन्दे प्रतिस्थानीयप्रत्यध्यायजल्पप्रतिस्कन्दशाखे तत्प्रतिश्लोकजल्पप्रशाखे तत्तच्छ्लोकप्रतिपदजल्पपल्लवे परापरविद्याकुसुमे लोकद्वयशुभफले सूत्रस्थानाख्यप्रथमस्कन्दस्य दीर्घञ्जीवितीयाख्यप्रथमाध्यायजल्पो नाम प्रथमशाखा ॥

For Private And Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

Serving JinShasan
046311
gyanmandir@kobatirth.org

For Private And Personal Use Only